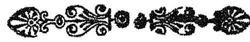
अथ तृतीये जीवलक्षणाध्याये

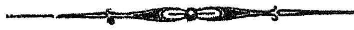
प्रेत्यभाव-पादः १ प्रारभ्यते (३ । १)

विद्यावाचस्पतिः श्रीमान् महार्घ्यो मधुसूदनः ।
इदं शारीरविज्ञानोत्तरार्द्धं वक्तुमुद्यतः ॥ १ ॥

तत्रादौ जीवस्य मृत्युजन्मावस्थाद्वयाधिकारे-आरोहोपक्रमाधिकरणम् ॥ १॥

१-तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥१॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥२॥ प्राणगतेश्च ॥३॥ अग्न्यादि गतिश्रुतेरितिचेन्न, भाक्तत्वात् ॥४॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न, ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥६॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥७॥

*-अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति (बृ. आ ४ । ४) इत्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थश्रुतिवाक्यात्-जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते इति तावत् सिद्धम् । तत्र "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान—(बृ. ४ । ४) इति तेजोमात्राशब्देन करणोपादानवद् भूतमात्रोपादानं न श्रूयते तेन भूतमात्रा अनुपादायैव जीवो गच्छतीति प्राप्ते उच्यते—देहान्तरप्रतिपत्तौ जीवो गच्छति देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त इति ताण्ड्यश्रुतौ पञ्चाग्नि विद्यायामुद्दालकप्रवाहणप्रश्नोत्तराभ्यामवगम्यते । तथाहि—वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति +(छां ५ । ३ बृ. ६ । २) प्रश्ने द्युपर्जन्य पृथ्वीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा ×"इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति (छां ५ । ९) निरूप्यते । तत्र यद्ययं भूतमात्राभिरपरिष्वक्तो गच्छेत् तर्हि प्रत्यवरोहेऽपामनुपस्थितेः श्रद्धा-

*-(बृ. आ. ४ । ४ ॥) (+छां ५ । ३ ॥ बृ. ६ । २) (×छां. ५ । ९) (÷छां. (६ । ३

द्बाहुल्यसंभवादपां पुरुषरूपता न स्यात् । तस्माद् भूतमात्रान्वितो यातीति लभ्यते ॥१॥ नन्वपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीतेर्गच्छता जीवेन तासामेव परिष्वङ्गः प्राप्नोति, न सर्वेषां भूतसूक्ष्माणामिति चेन्न । पुरुषदेहारम्भिकाणामपां त्र्यात्मकत्वात् । ∻तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी (छां. ६ । ३) त्यपां त्रिवृत् करणश्रुतेः ॥ दृश्यते च देहः सार्वभौतिकः । त्रयाणामपि तेजोऽबन्नानां देहे कार्य्योपलब्धेः ॥ देहारम्भकद्रव्यस्य सार्वभौतिकत्वेऽपि तस्यापछब्देन व्यपदेशस्त्वपां भूयस्त्वादुपपद्यते ॥ शुक्रशोणितलक्षणे देहबीजे द्रवबाहुल्यदर्शनात् ॥ उत्पन्ने च शरीरे इतरभूतापेक्षयाऽप्स्वपामेव बाहुल्यम् ॥ बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषां भूतसूक्ष्माणामुपादानम् ॥ २ ॥ अपि च उत्क्रामति जीवे प्राणानां सहानुगतिः श्रूयते । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति । नहि ते प्राणा निराश्रयाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा । जीवतोऽदर्शनात् । तस्मात्तदाश्रयभूतानां भूतसूक्ष्माणामपि गतिः संभाव्यते ॥ ३ ॥ ननु नैते प्राणा जीवेन सह गच्छन्ति, अग्न्यादिगतिश्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्य (बृ. ३ । २ । १३) मित्यादिना हि प्राणानामन्यत्रान्यत्र गतिः श्रूयते । इति चेन्न । ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा इत्येवमनपियतामपि लोमकेशानामप्ययाम्नानात् तादृशश्रुत्या भाक्तत्वात् ॥ वागाद्यधिष्ठातॄणां हि अग्न्यादिदेवतानामुपकारनिवृत्तिमात्रापेक्षया तथोपचारात् ॥ ४ ॥ ननु पञ्चाग्निविद्यायां प्रथमेऽग्नौ श्रद्धाहुतिश्रवणेऽप्यपामश्रवणान्न भूतसूक्ष्माणां जीवेन गच्छता परिष्वङ्गः प्राप्नोतीति चेन्न । ता एवापस्तत्र श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयन्ते । अपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे तत्प्रतिवचनैकवाक्यतानुरोधाच्छ्रद्धाशब्देनाप्यपामेव ग्रहणस्योपपत्तेः । प्रत्ययविशेषतया प्रसिद्धाया अपि श्रद्धाया अप्प्रयुक्ततया तच्छब्दोपपत्तेः । श्रूयते हि—"आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्म्मणे"—इति । अपः प्रणयति, श्रद्धा वा आपः"—इति च ॥ ५ ॥ नन्वाप एव श्रद्धादिक्रमेण पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन् न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः । अश्रुतत्वात् ॥ नह्याप इव जीवास्तत्र श्रूयन्ते इति चेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः ।—"अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति"—इत्युपक्रम्य पितृयानेन यथा चन्द्रप्राप्तिं कथयति पितृलोकादाकाशम्, आकाशाच्चन्द्रमसमेषु सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वा अथैनमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम् इति । त एवेहापि प्रतीयन्ते—तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति"—इति । श्रुतिसामान्यात् ॥ ६ ॥ ननु—"एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति"—इति श्रुतेः । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति"—इति श्रुतेश्च धूमप्रतीकेन वर्त्मना चन्द्रमसमधिरूढानामन्नभावश्रवणाद् देवैर्भक्ष्यमाणानामेषां जीवानां नोपभोगः संभवतीति चेद्—अत्रोच्यते । भाक्तमेषमन्नत्वं न मुख्यम् अन्नशब्दस्योपभोगहेतुसामान्यादनन्नेऽप्युपचारदर्शनात् । यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति ॥ तत्र राजोपजीविनां परिजनानामिव वशवर्तित्वं विधेयत्वं यथेच्छसुखविहरणादिसाधनत्वमेवैषामन्नत्वं न तु चर्वणनिगरणादिलक्षणं

तदिहापेक्ष्यते ॥ न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति''— इति श्रुत्या चवर्णादिलक्षणस्यान्नभावस्य निराकरणात् ॥ अनात्मवित्वाच्चेष्टादि-कारिणां देवोपभोग्यत्वमुपपद्यते ॥ तथा हि दर्शयति श्रुतिः—अथ योऽन्यां देवता-मुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरेवं स देवानाम्''— इति अथवान्यथा व्याचक्ष्महे । इष्टादिकारिणो ह्येते केवलकर्मिणो न ज्ञान-समुच्चितकर्मकारिणः । तस्मादात्मविद्याराहित्यादेषां देवभोग्यत्वलक्षणमन्नत्वं भाक्त-मुपचर्य्यते न तु सर्वथा भोग्यत्वमेवास्ति । भोक्तृत्वस्यापि तेषां दर्शनात् । तथाहि दर्शयति भोक्तृत्वमेषां श्रुतिः—स सोमलोके भूतिमनुभूय पुनरावर्तते इति । ''अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंजयन्ते''—इति च ॥ ७ ॥ तथा चैषां जीवानामप्शब्दो-पात्तैर्भूतसूक्ष्मैः प्राणैश्च सह संपरिष्वक्तानां गमनं सिद्धम् ॥ १ ॥

इत्येवमारोहोपक्रमाधिकरणं शंकररामानुजादयो व्याचक्षते ॥

———०———

वयं तु ब्रूमः । पूर्वेणाध्यायद्वयेनात्मनः स्वरूपं निरूपितम् । तच्चशरीरा-रम्भकभूतप्राणेन्द्रियादिविलक्षणं विशुद्धं किञ्चित् तत्वमिति स्थितम् । तथा चैतस्यात्मनः शरीराद्बहिर्गमने शरीरारम्भकभूतप्राणादिव्यावृत्तस्वरूपस्यैव तस्य शुद्धतत्वस्य गमनमर्थप्राप्तं भवति । न च तदवकल्पते । विशुद्धरूपस्या-त्मनो व्यापितया देहाद्बहिर्गमनायोगात् । अतो निर्णयमाह । तदन्तरप्रतिपत्तौ तस्माद्देहाद्बहिर्योगप्रतिपत्तौ तस्यात्मनो वा बहिर्योगप्रतिपत्तौ न विशुद्धस्वरूप-मात्रेणायमुत्क्रमते अपितु संपरिष्वक्तो गच्छति । शरीरत्यागेऽपि शरीरारम्भकैर्भूत-प्राणेन्द्रियादिभिः कैश्चिदर्थैः परिवृत एवायं बहिर्भवति इत्युद्दालकप्रवाहणयोः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां गम्यते । तत्र हि अपां पुरुषवचस्त्वमाख्यातम् । यदि जीवात्ममात्रं गच्छेत् स एव तर्हि प्रत्यावृत्तो जन्म गृह्णन् पुरुषः स्यात् । तथा चापां पुरुषवचस्त्वाख्यानमनवक्लृप्तं स्यात् । तस्माद् भूतसूक्ष्मैः परिवृत आत्मागच्छतीति तावत् सिद्धम् ॥ १ ॥ ननु तत्रापां श्रवणादद्भिरेव संपरिष्वक्तः प्राप्नोति तत्कथं भूतसूक्ष्मैरित्युच्यते इति चेत् । त्र्यात्मकत्वात् तासामपामिह सर्वभूतग्रहणं प्रतीमः । नहि तेजोऽबन्नानां भूतसूक्ष्माणामेकैकस्यैतरासंपरिष्वक्तस्य कुत्र-चिदवस्थानं दृष्टम् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणश्रुतेः सर्वत्र त्रयाणां संयुक्तानामेवोपलब्धेः । ननु तर्हि त्रयाणामपि सत्वे कथमपामिव तत्रोपादानमिति चेद् भूयस्त्वादिति ब्रूमः । एकैकस्य भूयस्त्वात् त्रिवृत्कृतान्य-पि त्रीणि भवन्ति तेजश्चापश्चान्नं चेति । तथा च भूयसीरद्भिः सहकृतयोस्तेजो-ऽन्नयोरप्संज्ञेति कृत्वा तथा विधाभिरद्भिः संपरिष्वक्तरूप आत्मागच्छतीति युक्तम् ॥ २ ॥ अथ न केवलं भूतसूक्ष्मयोगादेव संपरिष्वक्तः अपि तु प्राणगते

श्चायं संपरिष्वक्तः प्रत्येतव्यः । मुख्यप्राणश्चेन्द्रियप्राणाश्च सह गच्छन्तीत्यतस्तैरप्ययं संपरिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥ ननु नेन्द्रियप्राणाः सह गच्छन्ति—यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुत्या तेषामग्न्यादिष्वभिगमनश्रवणादिति चेन्न तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः इत्यादि• छान्दोग्यश्रुत्या हार्दात्मानुगतदेवभाक्त्वादेषां वागादिप्राणानां शरीरस्थितान्यान्यप्रदेशव्यापृतानां सुषुप्तिमृत्युकाले इन्द्रियस्थानेभ्यस्तेभ्य उपसंहारद्वाहृदयस्थितम्॰ विज्ञानात्मसंसक्तेषु स्वप्रकृतिभूतेषु तत्तदेवेष्वेवोपनिवेशोऽनया श्रुत्या प्रतिपाद्यते । अत एव भूतसूक्ष्मवत् प्राणवच्चैषां देवानामप्यात्मना सहैव गमनात्तदक्षरे प्रतिष्ठानं श्रूयते—विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति॥ तथा च भूतैर्मुख्यप्राणेनेन्द्रियप्राणैस्तदधिष्ठातृदेवैश्च संपरिष्वक्त आत्मा गच्छतीति निष्कर्षः सिद्धः ॥ ४ ॥ अथभूतसूक्ष्मविषये काचिच्छङ्कावशिष्यते ततस्तत्पुनः प्रत्यामृशति-प्रथमेऽश्रवणादिति । भूतसंपरिष्वङ्गे तावत् प्रश्नप्रतिवचनश्रुतिः प्रमाणीक्रियते । किन्तु तया श्रुत्या भविष्यच्छरीरोपादानत्वेनापां श्रवणमस्ति । ननु तावता प्रथमे शरीरे तासामपां संनिधानं श्रूयते । प्रथमशरीरात्त्वात्मनो बहिर्योगः संप्रति विवक्षित इति न तत्र प्रश्ननिरूपणाभ्यामात्मनोऽद्भिः संपरिष्वङ्गः शक्यते प्रतिपत्तुमिति चेन्न ॥ प्रथमशरीरतोऽपामनारोहणे तदसंपरिष्वक्तस्यैवात्मनः प्रत्यवरोहसंभवादपां पुरुषवचस्त्वाख्यानमसंलग्नं स्यात् । तस्मात् ता आप एवारुह्य पुनः प्रत्यवरोहे पुरुषवचसो भवन्तीत्युपपद्यते । अपि च भविष्यच्छरीरोपादानत्वेनापां श्रवणात् प्रथमेऽपि शरीरे ता एवापः शरीरारम्भकत्वेन संभाव्यन्ते । आरोहावरोहयोः पर्य्यायतः प्रवृत्तयोः क्रमिकतया प्रथमस्यापि शरीरस्य ताभिरेवाद्भिरुपपत्तेः ॥ ५ ॥ ननु सत्य मुपपद्यते किन्तु श्रुत्या नापः श्रूयन्ते । अश्रुतत्वाच्च न भूतपरिष्वङ्गः प्रमाणमिति चेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः "य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ती" त्युपक्रम्य-"अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्" इति श्रुतौ यथेतमिति शब्देनावरोहणास्यारोहणप्रकारसाम्येनोपदेशादवरोहणे श्रुतानामपामारोहणेऽपि संनिधानं प्रतीयते ॥ ६ ॥ अपि वा भूतानि च प्राणाश्च देवाश्च पूर्वप्रज्ञा च विद्याकर्मणी चेत्यैतत्सर्वमिदमस्य जीवस्य भक्तिसिद्धं प्रत्येतव्यं अनात्मवित्वात् । तथा हि दर्शयति श्रुतिरनात्मवित्प्रकरणे तेषां धर्माणामात्मभक्तित्वम्-"स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः . सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥ स विज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञान्वेति च । आत्मविद्रो हि विद्याप्रभावात् सर्वेऽप्येते धर्मा निवर्तन्ते । "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते इति" ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति. च

श्रुतेः ॥ तथाचायमात्मवित् । निरस्तसमस्तप्रपञ्चो निर्विशेषः सपद्यते न त्वेव-मनात्मवित् तैर्धर्मैः कदाचित् परिहीयते ॥ तथा च भूतादीनामनात्मविदात्म-भक्तित्वात् तैर्भूतादिभिः संपरिष्वक्त एवात्मा गच्छतीति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्यारोहोपक्रमाधिकरणम् ।

---

(२) अवरोहोपक्रमाधिकरणम् ।

२—कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ १ ॥
चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेतिकार्ष्णाजिनिः ॥ २ ॥
आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥
सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ४ ॥

"तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमित्यादि-श्रुत्या इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गतश्चन्द्रमण्डलमधिरूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते ॥ तत्र यावत्संपातमित्युक्तेः कृत्स्नस्य कर्माशयस्य तत्रैव भुक्तौ निरनुशयानामवरोहः प्राप्नोति । तेषां यदा तत्पर्य्यवैतीति श्रुत्यन्तराच्च । यत्तु यावदमुष्मिन् लोके उपभोक्तव्यं कर्म्म तस्यैव कृत्स्नस्य तत्रोपभोगो नत्वनारब्ध-फलस्यापीति कश्चित्कल्पयेत् । तदसत् । "प्राप्यान्तं कर्म्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे"—इति श्रुत्यन्तरे यत्किञ्चेत्य-विशेषपरामर्शात् ॥ इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः चन्द्रमसि कृतकर्मभोगावसाने सानुशयाः पृथ्वीमवरोहन्तीति । दृष्टो हि जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रवि-भज्यमानः आस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति । श्रुतिश्च प्रत्यक्षं दर्शयति— तद् य इह रमणीयचरणाः अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् । अथ य इह कपूयचरणाः—अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् इति । पुण्यो वै पुण्ये-न कर्मणा भवति पापः पापेनेति च । स्मृतिरपि च वर्णा आश्रमाश्च स्व-कर्मनिष्ठाः प्रेत्यकर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुत-वित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति इति गौतमीया "तथा ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रपद्यन्ते तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते" इत्यापस्तम्बीया च सानुशयानामेवारोहं दर्शयति । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽवि-शिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तद्वन्तोऽवरोहन्तीति प्रतिपत्तव्यम् । ते चावरोहन्तो यथेतमनेवं चावरोहन्ति । धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयो-रवरोहे संकीर्तनाद् आरोहणधर्म्मसादृश्येनावरोहणं प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्तना-

दभ्राद्युपसंख्यानाच्च विपर्य्ययोऽपि प्रतीयते ॥ १ ॥ ननु तद् य इह रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणाः-" इति च श्रुतिश्चरणतो योन्यापत्तिं दर्शयति न त्वनुशयतः । चरणं चारित्र्यमाचारः शीलमितिचाभिन्नोऽर्थः । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्मेत्यन्योऽर्थः ॥ यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि । इति चरणकर्मणोर्भेदेनोपदेशात् ॥ तत्कथमीदृशश्रुतिरनुशयवतोऽवरोहं कल्पयिष्यतीतिचेन्न अनुशयोपलक्षणार्था ह्येषा चरणश्रुतिर्द्रष्टव्या ॥ २ ॥ नन्वेवं तर्हि चरणस्यानर्थक्यं प्रसज्येतेति चेन्न । तदपेक्षत्वात् । इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षम् । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्यादिस्मृतिभ्यः सदाचारहीनानां कर्मानधिकारात् तस्मात् कर्मैवाचारोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनिराचार्य्यो मन्यते ॥ ३ ॥ बादरिस्त्वाचार्य्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्म्मेत्यनर्थान्तरम् भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः । कपूयचरणा निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ४ ॥

इति अवरोहोपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ नरकारोहावरोहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

३–अनिष्टादिकारिणामपि, च श्रुतम् ॥ १ ॥ संयमनेत्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ २ ॥ स्मरन्ति च ॥ ३ ॥ अपि च सप्त ॥ ४ ॥ तत्रापि च तद् व्यापारादविरोधः ॥५॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तं तत्रोच्यते । नेष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीति नियमः । अनिष्टादिकारिणामपि चैतच्चन्द्रमण्डलगमनं श्रुतम् । "ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति' कौषीतकिश्रुतेः ॥ प्रत्यवरोहे पुनर्जायमानानां देहारम्भोऽपि नान्तरेण चन्द्रप्राप्तिमवकल्पते । पञ्चम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमात् । तस्मात् सर्व एव चन्द्रमसमधिरोहन्तीत्यवधेयम् । इष्टादिकारिणामितरेषां च समाना गतिरयुक्तेति चेन्न । इतरेषां चन्द्रमण्डले भोगाभावात् ॥ १ ॥ इतरेषां नारकिनां चन्द्रमण्डलं प्रत्यारोहावरोहौ तु संयमने नाम यमालये स्वदुष्कृतानुरूपा यामीर्यातना अनूभूय पश्चाद् भवतः । "नसांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ॥ अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ वैवस्वतं संगमनं जनानामित्यादि श्रुतिजातैः संयमने गतिदर्शनात् ॥ २ ॥ स्मरन्ति च मनुव्यासप्रभृतयो नाचिकेतोपाख्यानादिषु संयमने लोके

कपूयचारित्र्यवतां गमनम् ॥ ३ ॥ अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखाः स्मर्य्यन्ते ॥ ४ ॥ तत्रापि च यमस्यैव व्यापाराभ्युपगमात् संयमनानतिरिक्तत्वमेवास्तीत्यविरोधः ॥ ५ ॥ तस्मात् सर्व एव चन्द्रमसं गच्छन्तीति नियमात् कपूयचरणानामपि संयमनीगमनोत्तरं चन्द्रलोकोपस्थानात् ततोऽवरोह इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

॥ इति नरकारोहावरोहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आरोहावरोहाभावस्थानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

४–विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १ ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ २ ॥ स्मर्य्यतेऽपि च लोके ॥ ३ ॥ दर्शनाच्च ॥ ४ ॥ तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ५ ॥

इदं त्ववधेयम् ॥ सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीत्यत्र सर्वशब्दो विद्याकर्म्मणोरेवाधिकाराभिप्रायेण नेयो नत्वविशेषेण । तयोरेव देवयानपितृयाणाख्यमार्गद्वयप्रसङ्गे प्रकृतत्वात् ॥ तस्माद् विद्यावशाद् देवयानमिष्टादिकर्मवशादितरकर्मवशाद्वा पितृयाणं पन्थानमारुह्यास्माल्लोकात् प्रयत एव सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति नियमः क्रियते ॥ १ ॥ न तृतीये स्थाने सतामपि तथा चन्द्रगतिः प्रतिज्ञायते । "अथैतयोःपथोर्न कतरेण च न । तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्य्यते" इति हि विद्या कर्मोभयव्यतिरेकेण क्षुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं स्थानमाख्यायते । तत्रैतेषां विनैवारोहावरोहौ विनैव च पञ्चाहुतिक्रमं पुनः पुनः शरीरमुपलभ्यते ॥ इहैव च तेषामुपलब्धेश्चन्द्राधिरोहणं पञ्चाहुतिक्रमश्चैषां शरीरारम्भाय नास्ति ॥ २ ॥ अथ व्याख्यान्तरम् ॥ तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते । अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते इति श्रुतिभ्यां विद्यापुण्यकर्मणोरेव तु देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रकृतत्वात् चन्द्रलोकप्रापकत्वमस्ति अतः केवलपापकर्मणा चन्द्रगमनं नास्ति । भूलोकादूर्ध्वं प्रयतां मार्गद्वयारूढानामेव हि चन्द्रलोकगमनस्य कौषीतकिश्रुतिसिद्धत्वात् । ननु चन्द्रलोकगमनं विना पञ्चाहुत्यसंभवाद्देहारम्भो न स्यात् इति चेन्न । तृतीये तथोपलब्धेः क्षुद्रजन्तुषु पञ्चाहुतिक्रमं विनैव देहारम्भोपलब्धेः पापकर्मणा देहारम्भे पञ्चाहुत्यपेक्षा नास्ति ॥ २ ॥ स्मर्य्यते अपि च लोके पञ्चाहुतिव्यतिरेकेणापि शरीरलाभः ॥ द्रोणधृष्टद्युम्नद्रौपदीसीताप्रभृतीनामयोनिजशरीरस्मरणात् ॥ तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः । यथेहाहुतिसंख्यानादरस्तथान्यत्रापि संभवति ॥ ३ ॥ बलाकाप्यन्तरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोके रूढिः ।

जीर्णदारुयूदुम्बरबदरादिफलेषु च घुणादिकृमीणामयोनिजशरीराणि दृश्यन्ते लोके । चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे च स्वेदजोद्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्मशरीरलाभादाहुतिसंख्यानादरो दृश्यते ॥ एवमन्यत्रापीति तृतीयं स्थानं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ "अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" इति त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते न त्वसौ स्वेदजोपीति चेत् तत्रोच्यते। संशोकजस्यैतस्य स्वेदजस्य तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन तत्रोपसंग्रहो द्रष्टव्यः। तस्योदकोद्भेदप्रभवतयोद्भिज्जत्वविचक्षणात् । स्थावरोद्भेदाद्विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इति दृष्ट्या त्वन्यत्र भेदवादः। तथा च विद्याकर्मानधिकारिक्षुद्रजन्तुव्यतिरिक्तानां देवयानपितृयाणाभ्यामारोहतां सर्वेषां चन्द्रगमनं ततोऽवरोहणं चेति सिद्धम् ॥ ५ ॥

इत्यारोहावरोहाभावस्थानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अवरोहणमार्गक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

५–साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ १ ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २ ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ३ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ४ ॥ रेतः सिग्योगोऽथ ॥ ५ ॥ योनेः शरीरम् ॥ ६ ॥

अथ चन्द्रात् प्रत्यवरोहे प्राग् व्रीह्यादि प्रतिपत्तेरवरोहप्रकारः परीक्ष्यते "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्–आकाशमाकाशाद् वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रंभवति, अभ्रंभूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इत्यवरोहक्रमः श्रूयते। तत्र संशयः। किमाकाशादिस्वरूपं प्रतिपद्यन्ते आकाशादिसाम्यं वेति । तत्रोच्यते । आकाशादिसाम्यापत्तिर्द्रष्टव्या । तथैवोपपत्तेः। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति। ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यते इति संभवति । आकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तौ तु वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते ॥ १ ॥ तत्र चाकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षभावेषु किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति उताल्पमल्पमिति संशये नियमयति । नातिचिरेणैव कालेनाकाशादिभावैः परिवर्तमानः सवर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति न तु चिरं तत्तद्भावे उपतिष्ठन्ते। "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" इति व्रीह्यादिभावे विशेषाख्यानात् । दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्क्रमतरम् । दुःखतरं ह्यस्माद् व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यैवं तद्भावा-

निःसरणे दुःखं प्रदर्शयन् ततः पूर्वेष्वाकाशादिषु सुखनिःसरणं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः ॥ तथा च व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोह इति सिद्धम् ॥ २ ॥

अथैतस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "त इह व्रीहियवा ओषधि-वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते" तत्र यथा मनुष्यादयो योनिविशेषाः कर्मभोगानुकूलशरीरग्राहिणो भवन्ति। तथैते व्रीह्यादयोऽपि योनिविशेषा इष्यन्ते "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथा श्रुतम्" इति कठश्रुतेः। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इत्यादि स्मृतेश्च तथावगमात्। तेन संशयः। किमस्मिन्नेवावर्वौ स्थावरसुखदुःखानुकूलकर्मानु-रोधादिमे व्रीह्यादिस्थावरजातावुत्पद्यन्ते अथवा क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु व्रीह्यादि-स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति। तत्रस्थावरभावस्य श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्था-नत्वसिद्धेराद्यः पक्ष एव प्राप्नोति। इष्टादिकर्मजातस्य पशुहिंसादियोगादनिष्ट-फलत्वोपपत्तेस्तत्फलभोगार्थं पूर्वमेषां व्रीह्यादियोनिसंभवस्य युक्तत्वाच्च। यथा श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति तथैव व्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते उच्यते ॥ अन्यैर्जीवैरधि-ष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तु तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति। पूर्ववत्। यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रं तथा व्रीह्यादिभावो ऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रम् ॥ वायुधूमादिपूर्ववदेवैषां व्रीह्यादीनामपि रमणीय-चरणाः कपूयचरणा इत्यादिरूपेण कर्मव्यापारपरामर्शं विनैवाभिलापात् ॥ तस्मादन्यजीवैरुपभोगस्थानतयाधिष्ठितेषु व्रीह्यादिष्वेषामनुशयिनां चन्द्रादवतरतां संसर्गमात्रं भवतीति सिद्धम् ॥ ३ ॥

ननु पशुहिंसादियोगादाध्वरिकं कर्मजातमशुद्धमस्ति ततस्तत्संबन्धादवतरतां मार्गे व्रीह्यादिभावेनानिष्टफलानुषङ्गः संभाव्यते इति चेन्न। कर्मणः शुद्धत्वा-शुद्धत्वयोर्विज्ञानस्य शब्दादेव विज्ञेयत्वात् ॥ शब्दात्तु वेदशास्त्रात् पशुहिंसायुक्त-मध्वरकर्मोपदिश्यते ततो विशुद्धं भवितुमर्हति। ननु मा हिंस्यात् सर्वा भूता-नीति शास्त्रमेवैतां भूतविषयां हिंसामधर्मं बोधयति इति चेत्सत्यम्। अयज्ञियहिंसाया एवैतेनोत्सर्गतः प्रतिषेधात्। तदपवादेन चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति शास्त्रं याज्ञिकहिंसाया धर्मत्वं प्रत्याययति। येन सामान्यहिंसाया अधर्मत्वं प्रत्याय्यते तेनैव यज्ञादिविशिष्टहिंसाया धर्मत्वमुच्यते। तत्राधर्मत्वाख्याने तत्प्रमाणं धर्मत्वा-ख्याने त्वप्रमाणामित्यर्द्धजरतीयमन्याय्यम् ॥ न हि हिंसामात्रमेकान्ततोऽशुद्धमे-वास्तीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति। न हि वधदण्ड्यान् दण्डयन् राजा किल्विषी भवति। तस्माद् व्यवस्थितविषये हिंसायाः शुद्धत्वाशुद्धत्वे शास्त्रप्रामाण्यादवतिष्ठेते इति शब्दाद् यज्ञहिंसाया नाशुद्धत्वम् ॥ तस्माच्चन्द्रस्थलात् स्खलितानामनुश-यिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्य्यते न तु तत्रैषां मुख्यं जन्मैव भवति ॥ ४ ॥

अत एवैषामनन्तरमेव रेतःसिग् योग आम्नायते । "यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति" ॥ तत्र रसासृगादिक्रमेण व्रीह्यादिभुक्तान्नपरिणामे रेतसि तेषां संश्लेषमात्रं वक्तव्यम् रेतसो व्रीह्यादिवद् भोगायतनत्वाभावात् ॥ ५ ॥

रेतः सिग्योगानन्तरं च योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधि तेषां शरीरं फलभोगायोपपद्यते । शरीरं केवलमेषां कर्मफलभोगाधिष्ठानं भवति । ततः प्राक्तनास्त्वेषां व्रीह्याद्यन्नरसरेतोभावानुपष्टम्भकमात्रतया प्रत्येतव्याः ॥ ६ ॥

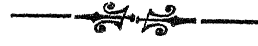
इत्यवरोहणमार्गक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ इति जीवात्मनो मृत्युजन्मावस्थालक्षणाधिकारः ।

(प्रेत्यभावपादः)

इति जीवलक्षणाध्याये तृतीये मृत्युजन्मपादः प्रथमः पूर्णः १

शारीरकस्य स्वप्नाद्यवस्थात्रयाधिकारः ॥ २ ॥

१—सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ पराभिध्याना-त्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥ देहयोगा-द्वासोऽपि ॥ ६ ॥

प्रथमे पादे जीवस्य मृत्युजन्मरूपे द्वे अवस्थे उक्ते। अथ स्वप्नाद्यवस्थाभेदान् दर्शयितुं द्वितीयः पाद आरभ्यते—प्रबोधसंप्रसादयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्॥ तत्रैषा सृष्टिः पारमार्थिकी संभाव्यते। आह हि तथा श्रुतिः- "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति। अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते"—इति ॥ १ ॥

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन् सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्म्मातारमात्मानमा-मनन्ति—"य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते—"शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति प्रक्रम्यान्ते—कामा-नां त्वा कामभाजं करोमीत्येवं प्रकृतेषु पुत्रादिष्वेव कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ २॥

अथवा मायामात्रं स्वप्नस्थानम्। सृष्टिश्चैषा स्वप्ने मायामयी न तु पारमार्थिकी कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च कात्स्न्र्यम्। न च तत्स्वप्ने पश्यामः । न तावदिह रथादीनामुचितो देशः संभवति । संवृत्तेऽ-स्मिन् देहदेशे रथादीनामवकाशालाभात्। कालविसंवादोपि स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं कदाचिन् मन्यते। मुहूर्त्तमात्रप्रवर्त्तिनि वा स्वप्ने कदाचिद्बहून् वर्ष-पूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि स्वप्ने ज्ञानाय कर्म्मणे वा नोचितानि विद्यन्ते। चक्षुरादिकरणानां तत्रोपसंहारात्। निमेषमात्रेण वा रथादिनिर्वर्त्तने स्वप्नद्रष्टुः पुंसो दारुणो वा सामर्थ्यं नोपपद्यते। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे। स्वप्न एव वा ते सुलभबाधा भवन्ति। रथोऽयमिति कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते। मनुष्योऽयमिति वा निर्धारितः क्षणेन वृक्षः । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

यत्तु केचिदाहुः—"वहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र कामम्" । इति श्रुतेः, स्थितिगतिप्रत्ययभेदानां शरीरादनिष्क्रान्ते जन्तावसंभवाच्च बहि-

देहान्निष्क्रान्तः स्वप्नं पश्यतीति । तन्न । सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितदेशं पर्य्येतुं विपर्य्येतुं वा सामार्थ्यासंभवात् । "कुरुष्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्चेति" श्रुतौ कुरुषु सुप्तस्य स्वप्ने पञ्चालगतस्य ततोऽप्रत्यावृत्तस्यैव कुरुष्वेवोद्बोधं दर्शयति । तस्मान्न स्वप्ने देहान्निष्क्रमणं देशान्तरधावनं वा संभाव्यते । श्रुतिश्चान्तरेव देहे स्वप्नं दर्शयति "स यत्रैतत् स्वप्न्या चरति"—इत्युपक्रम्य "स्वशरीरे यथाकामं परिवर्तते—॥ इति ॥ बहिः कुलायादमृत इति श्रुतिस्तु बहिरिव कुलायादित्येवमर्थपरतया नेया । बहिरिव शरीरादेषां स्वाप्नभावानां प्रतीतेः स्थितिगतिप्रत्ययभेदा अप्येते विप्रलम्भा एव स्युः । तस्मान्मायामात्रमेवैतत् स्वप्नदर्शनमिति निष्कर्षः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वेऽप्ययं स्वप्नो भविष्यतोः साध्वसाधुनोः सूचको भवति ।—"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" ॥ "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एतं हन्ति"–इत्यादि श्रुतेः । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः–कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानीति । मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्ना भविष्यतः सत्यार्थस्य सूचका भवन्ति । तत्र सूचितस्यार्थस्य सत्यत्वेऽपि सूचकस्य स्वाप्नभावस्य मायामात्रत्वमद्यापि न प्रत्याह्रियते । तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ यत्तु निर्मातारमामनन्ति तदपि निर्मातृत्वमिह जीवस्य द्रष्टव्यं न तु जाग्रदर्थनिर्म्मातुरीश्वरस्य । "स्वयं विहत्य स्वयं निर्म्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात् ॥ यद्यपि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति सूत्रे जाग्रदर्थानामपि स्वप्नवदेव मिथ्यात्वमाख्यातम् । तथापि जाग्रदर्थानामीश्वरमायाकृतत्वं व्यवस्थितत्वं चास्ति स्वाप्नभावानां तु जीवमायाकृतत्वमव्यवस्थितत्वं चेति विशेषः । ननु स्वाप्नसृष्टौ जीवस्वातन्त्र्ये जीवभयाद्युत्पादकानिष्टस्वप्ना नोत्पद्येरन् ॥ स्वानिष्टार्थे जीवसंकल्पासंभवादिति चेन्नैषा जीवसांकल्पिकी सृष्टिः । किन्तु पुण्यापुण्यकर्मसंयोगोपस्थापितसामग्रीसहकृतजीवव्यापारजन्यास्तीत्यतः शुभाशुभसूचकाः कर्मोपस्थापिताः स्वप्ना जायन्ते–। सर्वेश्वरत्वादीश्वरव्यापारो जीवव्यापारेऽपि समुच्चीयते इति चेदेवमपि जीवसृष्टीश्वरसृष्ट्योः पार्थक्येन व्यपदेशो न विरुध्यते । साक्षात्परम्पराभ्यां भेदव्यवहारोपपत्तेरिति दिक् ।

रामानुजस्तु स्वाप्नभावानामाश्चर्य्यमयतया जीवशुभाशुभसूचकतया चेश्वरसंकल्पजत्वमभ्युपेत्य जीवव्यापारजन्यत्वं निराचष्टे तच्छ्रुतिविरुद्धम् । श्रुतौ प्रत्यक्षं जीवव्यापारश्रवणात् ॥ ४ ॥ ननु विस्फुलिङ्गोऽग्नेरिव जीवोयमीश्वरांश इति विस्फुलिङ्गाग्न्योर्दहनप्रकाशनशक्ती इवैतयोर्जीवेश्वरयोर्ज्ञानैश्वर्य्यशक्ती अपि समाने स्याताम् । ततश्च स्वाप्नसृष्टेर्जीवव्यापाराधीनाया अपीश्वराधीनजाग्रत्सृष्टेरिव व्यवस्थितसत्ताकत्वं कुतो नास्तीति चेत् तत्रोच्यते । ईश्वरसमानधर्मत्वं जीवे सदपि तिरोहितमविद्याव्यवधानादस्ति ॥ परस्य परमेश्वरस्याभिध्यानात्तु तिरोहितं तत्कस्यचिदेवाविर्भवति । न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम् । ततो

हि तिरोधानाविर्भावाभ्यामस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः ॥ तथा च श्रूयते– ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥ तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्त कामः इति ॥ ५ ॥

सोपि जीवस्य ज्ञानैश्वर्य्यतिरोभावो देहयोगाद् भवति। देहयोगाद्धि ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगो नाप्तः । यथाग्नेर्दहनप्रकाशन-संपन्नस्याप्यरणिगतस्य भस्माच्छन्नस्य वा दहनप्रकाशने तिरोभवतः । एवम-विद्याद्युपाधियोगाज्जीवस्य ज्ञानैश्वर्य्यतिरोभावः। वा शब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वा-शङ्काव्यावृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

॰ रामानुजस्त्विमे सूत्रे अन्यथा व्याचष्टे । पराभिध्यानादीश्वरसंकल्पादस्य जीवस्य स्वाभाविकं रूपं तिरोहितम्। ततस्तत्संकल्पादेव ह्यस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः"–यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति एष ह्येवानन्दयाति ॥ इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ देहावस्थेनाचिद्वस्तुना योगाद्वा तिरोभावो द्रष्टव्यः ॥ चिदचिदीश्वराश्रितत्वम् ॥ अचितो योगाच्चितो जीवस्य कालुष्य-मुत्पद्यते ॥ ६ ॥

इति स्वप्नावस्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सुषुप्त्यवस्थाधिकरणम् ॥ २ ॥

२–तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ १ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ २ ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ३ ॥

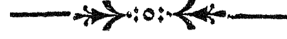
अथ सुषुप्तावस्था परीक्ष्यते। तत्रैतस्य जीवस्य हि तासु नाडीष्ववस्थानं क्वचिच्छ्रुतौ श्रूयते। "तद् यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति। आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" इति। क्वचित्तु श्रुतौ पुरीतत्यवस्थानं श्रूयते– "ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते–" इति। क्वचिद्वा ब्रह्मण्यवस्थानं श्रूयते–"य एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिञ्छेते–" इति ॥ "सता सौम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति"–इति च। तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति" । अन्यत्रायतनमलभ्या प्राण-मेवोपश्रयते" इति च। ततो न निर्धार्य्यते कुत्रावस्थानं भवतीति तत्रोच्यते। तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति। तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तम्। स च सुषुप्तिभावो नाड्यां पुरीतति ब्रह्मणि च समुच्चयेन द्रष्टव्यः। तेषां त्रयाणामप्यविशेषेण श्रुतेः। नगरे शेते प्रासादे शेते पर्य्यङ्के शेते इत्यादिवत् संभवति समुच्चये विकल्पायोगात्। पुरी-तदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते। तदन्तर्वर्तिनि हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेते

इति वक्तुम् । प्राकारपरिक्षिप्ते पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तते इतिवत् ॥ ताभिःप्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते इत्येकवाक्योपादानान्नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽप्यवगम्यते ॥ एष्वपि त्रिषु ब्रह्मैव मुख्यं सुषुप्तिस्थानं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु सुषुप्तिकाले विषयानभिव्यक्तिकारणमुक्तम् "अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति । तेजसा हि तदा संपन्नो भवतीति" तत्र तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान् विषयानीक्षते इति । तदेतद् ब्रह्मपक्षे पि घटते । "ब्रह्मैव तेजः" इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः" इति श्रुतेर्ब्रह्मसंपत्तिरपि पाप्मस्पर्शाभावे हेतुरुपपद्यते ॥ जीवस्य तदानीं ब्रह्मणि संपन्नत्वात् ॥ ब्रह्मणश्च सर्वपाप्मनिवर्तकत्त्वादशेषविशेषविज्ञानोपशमलक्षणं सुषुप्तं संपद्यते । तस्माद् द्वारमात्रं नाड्यः पुरीतच्च । ब्रह्मैव त्वेकमनपायि सुप्तिस्थानम् ॥ १ ॥

अतएव कारणात् "कुत एतदागादिति प्रश्नप्रतिवचने "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः" इत्यादिनानित्यमस्मादात्मन एव पुनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते ॥ तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानम् ॥ ३॥

नन्वेवं सुषुप्तिकाले परमात्मनैकत्वं प्राप्तोऽयं जीवात्मा यदा पुनः प्रतिबुध्यते तदानीं स प्राक्तन एव जीवोऽविकलं पुनः प्रत्यावर्तते आहोस्वित् ततोऽन्यः प्रादुर्भवतीति जिज्ञासा भवति । यथाहि जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिन्दुर्जलराशौ विलीयते ततः पुनरुद्धरणे स एव जलबिन्दुर्बहिर्भवेदिति दुःसंपादम् । एवमिहापि सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति । ततोऽन्यः कश्चिदीश्वरभागो जीवरूपेण प्रतिबुध्यते इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । स एव तूत्तिष्ठतीति कर्म्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यो विजानीमः ॥ पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषानुष्ठानाय कृतपरिकरो भवति ॥ न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणः शेषक्रियायामन्यः स्वकृतत्वाभिमानेन प्रवर्तेत ॥ अनुस्मरति चातीतेऽहनि दृष्टमर्थमुत्तरेद्युः पूर्वानुभूतत्वेन । तच्चान्यस्योत्थाने नोपपद्यते । अन्यदृष्टस्यान्येनानुस्मरणायोगात् । सोऽहमस्मीति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते । शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवगम्यते । तथाहि " पुनःप्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दति" । "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति "इत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः कर्म विद्या विधिश्चैवं गम्यते । अन्योत्थानपक्षे तु सुषुप्तमात्रो मुच्येतेति कर्मविद्याविधयोऽनर्थकाः स्युः । तस्मात् स एवोत्तिष्ठति नान्यः ॥ यत्तु जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यते इत्युक्तं, तच्च तत्र विवेककारणाभावाद्युज्यते ॥ इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म च विद्या चेति भिन्नकर्मविद्योपाधिको जीवः सुषुप्तिकाले विषयवासनाराहित्याद्विशुद्धः सति संपन्नोऽप्युपाधेरनिर्मोकात् तदुपाधिकस्य तज्जीवत्वात् स एव जीवः प्रतिबुद्ध्यते इति सुषुप्त्यवस्था हि करणम् ॥ २ ॥

मुग्धेऽर्द्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ३ ।

मुग्धावस्था परीक्ष्यते । मुग्धो मूर्छितः । तिस्रस्तावदवस्था जीवस्य प्रसिद्धाः जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति । चतुर्थीयमन्या मूर्च्छावस्था । पञ्चमीयमन्या शरीरादपसृप्तिः । षष्ठी मुक्तिः । तत्र मुग्धोऽयं जागरिते स्वप्ने सुषुप्तौ वा मृत्यौ वाऽन्तर्भाव्य इति केचिदाक्षिपन्ति । यथाहीषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान् विषयानीक्षते एवं मुग्धो मुशलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान् विषयानीक्षते इति । तत्प्रत्याक्षेप्यम् । वैषम्यात् । चेतयमानस्यैषुकारस्यैषूपलब्धिवच्चेतनाविकलस्य मुग्धस्यान्धे तमसि प्रक्षिप्तस्य विषयानुपलब्धेः । एकविषयासक्तचेतसोऽपि जाग्रतो देहो विध्रियते । मुग्धस्य तु देहः क्षितौ पतति । तस्मान्मुग्धो न जागर्तीति प्रतीमः । नाप्ययं स्वप्नान् पश्यति, निःसंज्ञत्वात् नापि सुषुप्तः । वैषम्यात् । सुषुप्तो हि प्रसन्नवदनस्तुल्यकालमुच्छ्वसिति, निमीलिते अस्य नेत्रे भवतो, न चास्यदेहो वेपते । मुग्धस्तु कदाचिच्चिरं नोच्छ्वसिति देहश्चास्य सवेपथुर्भवति । भयानकं च वदनं, विस्फारिते नेत्रे ॥ अपि च पाणिपेषणमात्रेण सुषुप्तमुत्थापयन्ति न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि ॥ मुसलसंपातादिनिमित्तो मोहः, श्रमनिमित्तः स्वाप इत्येवं निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः । तस्मान्मुग्धं न सुषुप्तं प्रतीमः नाप्ययं मृतः । प्राणोष्मणोर्भावात् यावता हृदयदेशालम्भनेन शरीरोष्माणं नासिकादेशे च श्वासं प्रतिपद्यते तावन्नायं मृत इत्यध्यवस्यन्ति । तस्मात् परिशेषादर्धसंपत्ति मुग्धे भवतीत्यवगच्छामः । सुषुप्तौ तावत् प्राणोष्मणोर्व्यापारो जाग्रतीवात्युल्वणः प्रतिभाति । मृत्यौ पुनः स नितरां परिहीयते । इह तु मुग्धे सविद्यमानोऽप्यतिमान्द्यादनुल्वण इत्यर्द्धसंपत्तिः । अतएवेदमवस्थान्तरम् ॥ ३ ॥

तथा चायं शारीरको जीवात्मा जन्ममृत्युलक्षणः स्वप्नाद्यवस्थालक्षणश्च प्रतिपत्तव्यः इति सिद्धम् ॥

॥ इति मुग्धावस्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ० ॥ इति जीवात्मनः स्वप्नाद्यवस्थात्रयलक्षणाधिकारः ॥ २ ॥

अथ जीव-पर-भेदाभेदलक्षणाधिकारः ३

परस्यात्मनः स्वप्नाद्यवस्थाभेदाभावः १

१—न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ १ ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ २ ॥ अपिचैवमेके ॥ ३ ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

इत्थं जीवस्य स्वप्नसुषुप्तिमूर्छावस्था निरूपिताः । अतः परं मुक्त्यवस्था दर्शयितव्या । तत्र मुक्तौ जीवस्य परेणैकीभावो भवतीति परस्वरूपमेवास्य जीवस्य स्वं रूपं संपद्यते । यद्यपि सुषुप्तावपि परेणैकीभावः पूर्वं व्याख्यातस्तथापि तत्र यः स्वपिति स एव प्रतिबुध्यते इति दर्शनाद्—जीवे कर्मविद्ययोर्वासनाया मुक्तिर्नास्तीति गम्यते । अतएव तत्र न परेणास्य जीवस्य सर्वात्मनैक्यं भवति । इह तु मुक्तौ सर्वकषायविनिर्मुक्त्या सर्वात्मना परेणैक्यं संपद्यते । तस्मात् तत्र परस्वरूपमेवास्य जीवस्य रूपमस्तीत्यतस्तस्य परस्येदानीं स्वरूपं परीक्ष्यते । अयं तावज्जीवात्मा त्रिलिङ्गो व्याख्यातः । तथाहि—कतम आत्मेति, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति । ध्यायतीव लेलायतीव । स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि । स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च । संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । स यत्र प्रस्वपिति अस्यलोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति । अथो खल्वाहुः-जागरित देश एवास्यैष इति । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति । स वा एष एतस्मिन् संप्रसादेरत्वा चरित्वा द्रवति स्वप्नायैव । स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । स वा एष एतस्मिन् स्वप्नेरत्वा चरित्वा द्रवति बुद्धान्तायैव । स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्तेरत्वा चरित्वा द्रवति स्वप्नांतायैव । एतावुभावन्तावनु संचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च । तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियते एवमयं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति । सोऽस्य परमो लोकः । तद्वा अस्यैतदति छन्दा अपहतपाप्माऽभयं रूपम् । प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम् । सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति एष ब्रह्मलोकः । एषास्य परमागतिः । एषास्य परमा संपत् ।

एषोऽस्य परमो लोकः। एषोऽस्य परम आनन्दः–"इत्येवं श्रुतावस्य जीवात्मनस्त्रीणि स्थानान्युक्तानि। तत्र जागरितस्थाने सन्ध्यस्थाने चायं शरीरमभिसंपद्यमानत्वात् पाप्मभिः संसृज्यते। पाप्मभिश्च संसर्गादयं सविशेष एव प्रतिपद्यते। तत्र जागरितस्थाने पञ्चज्योतिरयं पुरुषः पाप्मभिः संसर्गात् पुण्यं च पापं च तैर्ज्योतिर्भिरनुपश्यति। संध्यस्थाने स्वयं ज्योतिरयं पाप्मभिः संसृष्टत्वात् पुण्यं च पापं च स्वेन ज्योतिषानुपश्यति। अथैष तृतीये तु संप्रसादस्थाने गतो जागरितस्वप्नयोर्विषयैरन्वागतः संप्रसन्नो निरञ्जनत्वान्निर्विशेषः संपद्यते। स तदानीं निर्विशेषेण परब्रह्मणा परमं साम्यमुपैति। अपहतपाप्मत्वाच्चायं प्रकाशमयो द्रष्टा तदानीं दृश्यासंनिधानात् पश्यन्नपि न किञ्चित्पश्यति। तथा चेत्थं पञ्चज्योतिषा पुण्यपापद्रष्टृत्वं जागरितलिङ्गं स्वयंज्योतिषा च पुण्यपापद्रष्टृत्वं सन्ध्यलिङ्गमित्युभयविधं लिङ्गं जागरितस्थानीयसन्ध्यस्थानीयजीवपरिख्यातस्यास्य परात्मनस्तदुभयस्थानसंबन्धादपि नोपपद्यते। तदुभयस्थानसम्बन्धादस्य शरीरिणो जीवात्मनो यथा पाप्मभिः संसर्गात् सविशेषत्वं जायते तथा जीवात्मनिष्ठस्य परस्य तदुभयस्थानतोपि सविशेषत्वं नास्ति। शरीरानभिमानात्। जागरितस्थाने वा सन्ध्यस्थाने वा सुषुप्तस्थाने वा सर्वत्र हि परं निर्विशेषमेवैकरसं प्रतिपत्तव्यम्। जीवस्योपाधियोगात् सविशेषत्वं तदुपाधिविगमे तु नैसर्गिकं निर्विशेषत्वमित्येवं यथा द्वैविध्यं भवति न तथास्य द्वैविध्यं भवति। सर्वत्र हि निर्विशेषतयैवावस्थानात्॥ १॥

ननु नेदं परं सर्वत्रैकरूपं संभवति। सोमो ब्रह्म। अग्निर्ब्रह्म। वायुर्ब्रह्म। आदित्यो ब्रह्म। मनो ब्रह्म। प्राणो ब्रह्म। वाग् ब्रह्म–" इत्याद्यनेकभेदसत्वादिति चेन्न। परब्रह्मणः सर्वत्र व्याप्ततया यथा जीवात्मनि संनिधानं तथा सोमाग्निवाय्वादित्यमनःप्राणवागादिषु संनिहितस्य घटाकाशकुड्याकाशादिवत् तत्तच्छब्दव्यपदेशेऽपि प्रत्येकमतद्वचनान्न विशेषवत्ता संक्रमते। जागरितस्वप्नादिस्थानकृतो वा सोमाग्निवाय्वादिस्वरूपकृतो वा भेदस्तच्छब्देन परामृश्यते। नास्मिन् परब्रह्मणि कदाचिज्जागरः कदाचित् स्वप्न इत्यवस्थाभेदः संभवति। अशरीरत्वात्। अवस्थाभेदस्य च शरीरसम्बन्धनिबन्धनत्वात्। नाप्यत्र परब्रह्मणि सोमत्वाग्नित्ववायुत्वादिकृतो भेदः संभवति। भेदाभ्युपगमे सोमो ब्रह्माग्निर्ब्रह्मेत्येवमेषां सर्वेषामविशेषेणैकेन ब्रह्मशब्देन व्यवहारविरोधापत्तेः। तथा च व्यक्तिभेदेऽप्यभिन्नैकजात्यनुगमवत् सोमाग्न्यादिभेदेऽपि तदनुगतस्य परब्रह्मणो निर्विशेषैकत्वोपपत्तिर्द्रष्टव्या॥ २॥

अपि चैके आचार्याः स्पष्टमेवं भिन्नेष्वनुप्रविष्टमभिन्नमेकरूपं ब्रह्माहुः। "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्–" इति। "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा–" इति च॥ ननु द्विविधं हीदं परं ब्रह्म श्रूयते रूपवच्चारूपवच्च। तत्र द्वे वाव ब्राह्मणो

रूपे मूर्तं चामूर्तं चेत्यादयो रूपश्रुतयः। अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादयस्त्वरूपश्रुतयः। तथा चैते सोमाग्निवाय्वादित्यादयो विशेषवन्तोऽर्था अप्यस्यैव ब्रह्मणो रूपाणि स्युः। तेष्वनुगतं निर्विशेषं चाप्यस्यैव स्यादरूपं रूपम्। इति चेत् तत्रापि ब्रूमः–अरूपवदेव हि तन्निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। अरूपस्यैव ब्रह्मणः प्रधानत्वात् "ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्। य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति।" इत्यादिना तस्योत्तरतरत्वमितरेषां तु दुःखानुविधायित्वं दर्शयन्त्याः श्रुत्या नीरूपे निर्विशेषे ब्रह्मण्येव पक्षपातावगमात्॥ अधिकं त्वत्र ब्रह्मविज्ञाने द्रष्टव्यम्।

॥ इति परस्यात्मनः स्वभावावस्थाभेदाभावाधिकरणम् ॥

परस्यात्मनो धर्म्मिधर्म्म–रूपद्वैविध्यम् ॥ २ ॥

२–प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ २ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्य्यते ॥ ३ ॥ अतएव चोपमा सूर्य्यकादिवत् ॥ ४ ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ५ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ६ ॥ दर्शनाच्च ॥ ७ ॥

पूर्वाधिकरणे परस्य ब्रह्मणोऽवस्थाभेदः प्रत्याख्यातः किन्तु तस्य धर्मरूपत्वं धर्मिरूपत्वं चेति द्वैविध्यं स्थापयितुमिदानीमधिकरणान्तरमारभ्यते। तत्रागन्तुकधर्मप्रतिषेधात् सिद्धेऽपि निर्विशेषत्वे स्वरूपस्य परब्रह्मणः किं रूपमध्यवसेयमिति चिन्तायामुच्यते। "सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्याद्यनेकश्रुत्या तावत् सत्तावदस्य रूपमध्यवसीयते किन्तु नैतावदेवेदं ब्रह्मास्ति अपि तु प्रकाशवच्चेदं प्रतिपत्तव्यम्। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यादि ज्ञानज्योतिर्बोधकवाक्यानामवैयर्थ्यात्। "उपलक्षणमेतत्। आनन्दवच्चेदं प्रतिपत्तव्यम्। नित्यविज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि वाक्यानामवैयर्थ्यात्। एभिश्च वाक्यैरस्य ब्रह्मणः सत्तावत्त्वं चेतनावत्त्वमानन्दवत्त्वं प्रतीयते। किन्तु श्रुतिराह च तन्मात्रं ब्रह्म। सत्तामात्रं चिन्मात्रमानन्दमात्रं चेति॥ "ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते। अनादिमत्परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते–" इति सदसद्विलक्षणः सत्ताघनोवगम्यते। एवमन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति विदिताविदितविलक्षणो विज्ञानघनोऽवगम्यते। रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति आनन्दघनो विवक्ष्यते। दर्शयति च श्रुतिरस्य प्रकाशवत्त्वं प्रकाशरूपत्वं च। "तमेव भान्तमनुभान्ति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति प्रकाशवत्त्वम्। परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्। यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते इत्यादि च प्रकाशमात्रत्वम्। अपि च दर्शयति द्वैविध्यम्–" अस्तीति

ब्रुवतोऽन्यत्र कुतस्तदुपलभ्यते ।" विज्ञानं ब्रह्म चेद् वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते" । "आनन्दाद्ध्येव हि खल्वि-मानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती" त्यादिभिर्निर्धर्मकं व्यपदिश्यते । असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यो तोऽस्ति विज्ञाता । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति धर्मवद् व्यपिदिशति अथो स्मर्य्यतेऽप्येवम्-

अतएव च प्रकाशवत्त्वसाधर्म्यादस्यात्मनः सूर्य्यकादिवदुपमा श्रूयते यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेद-रूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा-" इति ननु यथाम्बुनि प्रकाशप्रतिबिम्बो गृह्यते न तथायमात्मा गृह्यते तस्मान्न सादृश्यमिति चेद् तत्र ब्रूमः-इह केवलमन्तर्भावाद् वृद्धिह्रासभाक्त्वं साम्येन नेयम् । यथा प्रवृद्धे जले प्रवृद्धःप्रतिबिम्बः स्वल्पे स्वल्पः, एवं प्रवृद्धे शरीरे भूयानात्मान्तर्भवति स्वल्पे स्वल्पः । स चैवमन्तर्भावः प्रत्यर्थं ज्योतिषो धर्मस्य वा ज्योतिष्मतो धर्मिणो वा तयोरुभयोरपि सामञ्जस्या-दुपपद्यते । परस्य निर्धर्मकत्वे वा धर्मवत्वे वा नोभयथापि तथान्तर्भावो व्याहन्यते । लोकेऽपि प्रकाशस्य प्रकाशवतश्चोभयथापि जलाद्यन्तर्भावात् प्रतिबिम्बसिद्धिदर्शनात् । अग्नितापस्याग्नेर्वा लौहादावनुप्रवेशदर्शनाच्च ॥

॥ इति परात्मनः सच्चिदानन्दधर्मिधर्मरूपद्वैविध्याधिकरणम् ॥

परस्यात्मनो निरुक्तानिरुक्त-रूपद्वैविध्यम् ॥ ३ ॥

३-प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । ततो ब्रवीति च भूयः ॥१॥ तद-व्यक्तमाह हि ॥२॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥३॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ४ ॥ अतोनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ ५ ॥

पृथ्वीजलतेजसां मूर्तत्वं वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वमिति मूर्तामूर्तलक्षणे भूतराशि-द्वयात्मके तावद् द्वे रूपे ब्रह्मणः प्रतिज्ञाते, तयोरेव च रसरूपाभ्यां वासनाभ्यां सूर्य्य-मण्डलतत्पुरुषौ च व्याख्यातौ । तेन भूतराशितद्वासनाराशिमात्ररूपत्वं ब्रह्मणः प्रतीतं भवति । तथा चैतावन्मात्रं ब्रह्मेति ब्रह्मरूपेयत्ता ततः प्रतिपन्ना भवति । तन्नेति विवक्षित-मित्यत आह-अथात आदेशो नेति नेतीति । प्रकृतैतावत्त्वं ह्यनेन प्रतिषेधति । यत् प्रकृतं मूर्तामूर्तलक्षणं भूतरूपद्वयं यद्वा भूतराशितद्वासनाराश्यात्मकं रूपद्वयं नैताव-देव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । ब्रवीति च श्रुतिर्भूयोऽपि ब्रह्मणो रूपं-प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । तस्माद् भूतराशितद्वासनाराशिभ्यां भिन्नमपि यत्किञ्चिदिहास्ति ज्ञातं चाज्ञातं च सच्चासच्च तत्सर्वं ब्रह्मैवास्तीति स्थितम् । एतदभिप्रायेणैवाह नेति

नेतीति। ब्रह्म नास्तीति नास्ति। अथवा इति शब्दः प्रथमो ब्रह्मपरो द्वितीयो निर्देशार्थः। न ब्रह्म नास्तीति। तत्रास्ति यद् ब्रह्म नास्तीति। अयमर्थः "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति। यत्किञ्चिदिहान्यदन्यदिव दृश्यते तत्सर्वम्–एतस्माद् ब्रह्मणो ब्रह्म नेत्येवं कृत्वा परं न ह्यस्ति॥ परस्परतः सर्वमिदमन्यदन्यदिव प्रतीयात् किन्तु तद् ब्रह्म नास्तीत्येवं ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं तत्र न शक्यं वक्तुमित्याह। कारणं कार्य्याद्भिद्यते कार्य्यनाशेऽपि कारणनाशात्। कार्य्यं तु कारणान्न भिद्यते। कारणनाशे कार्य्यस्यापि नाशदर्शनात्। अतः पाक्षिकं परत्वं स्थापयितुमिव ब्रह्म नेत्येवं परं नेति भङ्ग्या परत्वं प्रत्याचष्टे। ब्रह्म तु जगन्नास्तीति जगत्परत्वं ब्रह्मणि न प्रत्याख्यायते॥ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति" "न सत् तन्नासदुच्यते-" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञाताज्ञातयोः सदसतोर्वैलक्षण्येनापि ब्रह्मणो रूपप्रतिज्ञानात्॥ १॥

ननु यद्येवं भूतराशितद्वासनाराशिभ्यां ज्ञाताज्ञाताभ्यां सदसद्भ्यां च विलक्षणमपि रूपं ब्रह्मणोऽस्ति चेत् तत्कस्मान्न गृह्यते। उच्यते। तदव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यं प्रत्येतव्यम्। आह हि श्रुतिः–"न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।" "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।" "स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते।" "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्।" "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयते"–इत्यादिः। स्मृतिरपि–"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते–" इत्यादिः॥ २॥

पश्यन्त्यपि तमेनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधने भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठाने इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते। श्रुतिर्यथा–"पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्, "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः–" इत्यादिः। स्मृतिरपि–"यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः। ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जाना तस्मै योगात्मने नमः" "योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्–" इत्यादिः॥

ध्यानगम्यं यदेतदव्यक्तं तावदाख्यातं तच्चेदमवैशेष्यं निरस्ताशेषविशेषरूपत्वं प्रकाशादिवत् प्रत्येतव्यम्। प्रकाशश्चैतन्यं ज्ञानम्। आदिपदेन सत्ता विवक्षिता। यथा च प्रकाशः कर्म्मणि अभ्यासाद् भिद्यते। उपलक्षणमेतत् सत्तायाः। सत्तापि कर्मण्यभ्यासाद् भिद्यते। भेदेन प्रतीयमानं सर्वमिदं विषयजातं कर्म्मपदेनेह विवक्ष्यते। तत्राभ्यासः पौनःपुन्येन संनिधानम्। तानि च विषयजातानि एकयैव भात्या पुनः पुनर्गृहीतानि प्रतिभान्ति तत्रैषा भेदप्रतीतिः कर्मभेदानुरोधान्न तु सा भातिर्भिद्यते। भात्या गृहीतानां भिन्नानां कर्मणा व्यतिरेकेणेयं भातिः स्वरूपेणाविशेषा निष्कृष्यते तदवैशेष्यं ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वः पश्यति"। एवं सत्ताप्येषा प्रत्यर्थं भिद्यते। तत्राप्येषा भेदप्रतीतिः कर्मभेदानुरोधादेवास्ति न तु सा सत्ता स्वरूपतो भिद्यते। सत्तया गृहीतानां कर्मणां व्यतिरेकेणेयं सत्तास्वरूपेणाविशेषा निष्कृष्यते तदवैशेष्यं

विद्वान् पश्यति इत्यवधेयम् ॥ इत्थं च सत्ताज्ञानयोर्नानारूपाश्रयभूतयोरपि यद्वद्वैशेष्यमुपपद्यते । तद्वदेवैतेषां मूर्तामूर्तादिलक्षणसर्वविधरूपाणामाश्रयभूतं किञ्चिदविशेषं रूपं प्रत्येतव्यम् । तदेव चाविशेषरूपं मूर्तामूर्तादिसर्वविधरूपविशिष्टं संपद्यते । तथा च वैशेष्यादलक्षणत्वादव्यक्तं रूपमन्यत् । मूर्तामूर्तादिलक्षणं चास्य व्यक्तं रूपमन्यत्–इत्यनिर्वचनीयव्याकृतभेदाद् ब्रह्मणो रूपद्वैविध्यं सिद्धम् । तत्रेदमव्यक्तमस्य रूपं व्यक्तैर्मूर्तामूर्तादिलक्षणैः सर्वैरेव रूपैः संपन्नमवतिष्ठते । अतोऽनन्तेनाकाशेनेदं साम्यान्निरूप्यते । यथा वाय्वादयः सर्व एवैते प्रतिभिन्ना भावा इहैकस्मिन्नाकाशे प्रतितिष्ठन्ति स च सर्वैः संश्लिष्टतमोऽप्यसंश्लिष्टतमो निर्लिप्तः सुविशुद्ध एकोऽवतिष्ठते तथायमात्मा प्रत्येतव्यः । तथा हि लिङ्गम्—आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति । अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते इत्याकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् । आकाशः परायणम् ॥ इति ॥ अपि च आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, ते यदन्तरा तद् ब्रह्म । तदमृतं स आत्मा'' इति । सर्वस्य हि विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ताभ्यामर्थान्तरभूतं तयोश्च निर्वाहकमाकाशस्वरूपमेवैतद् ब्रह्म स आत्मेति सिद्धम् ॥

॥ इति परात्मनो निरुक्तानिरुक्तिरूपद्वैविध्याधिकरणम् ॥

परस्यात्मनो निर्विशेषत्वं शंकरमते ॥ ४ ॥

४–न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ १ ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ २ ॥ अपि चैवमेके ॥ ३ ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ ५ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ ६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ ७ ॥ अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ ८ ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ९ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ १० ॥

अथ शंकरो न स्थानतोपीत्यारभ्य दर्शनाच्चेत्यन्तमेकं ततस्तथाहि लिङ्गमित्यन्तमेकमित्येवमधिकरणद्वयं मन्यमान इत्थं व्याचष्टे । सुषुप्तौ जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानमुक्तं तस्य ब्रह्मण इदानीं स्वरूपं परीक्ष्यते–इदं हि ब्रह्म निरस्ताशेषप्रपञ्चमेकाकारं वा प्रपञ्चवदनेकाकारं वेति चिन्तायामुच्यते । स्वतस्तावदस्य परब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं चेत्युभयलिंगं नास्त्येव किन्तु स्थानतोऽप्युपाधियोगादपि परस्य नो-

भयलिंगं संभवति। पृथिव्यादिषु सर्वत्र हि स्थानेषु तस्याविशेषेणावस्थानात्। अलक्तकाद्युपाधियोगायोगयोः सर्वत्राविशेषेण स्फटिकस्य स्वच्छत्ववत् ॥ १ ॥

ननु नाविशेषेण सर्वत्रावस्थानम्। "चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनत्वादिलक्षणं ब्रह्म। त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं ब्रह्म"–इत्येवमनेकधाभेदश्रवणात्। इति चेन्न। सत्यपि भेदश्रवणे प्रतिभेदमभेदश्रवणात्। चतुष्पाद् ब्रह्म भिन्नं, षोडशकलं ब्रह्म तु भिन्नमित्येवमेषां भेदो न श्रूयते, प्रत्युत प्रत्युपाधिभेदमभेदः श्रूयते–"यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्म इदं सर्वम्॥ २ ॥

अपिचैवं भेदमेव तत्र प्रतिषिध्याभेददर्शनमेके समामनन्ति–"मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"–इति। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्। "इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकभावनामाचक्षते। तथा वा रूपवच्चेदं ब्रह्म श्रूयते अरूपवच्च"। "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" । इति" । "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः" इत्यादि। "द्वे वाव ब्रह्मणे रूपे मूर्तं चामूर्तं चेत्यादि च रूपवत्वं ब्रह्मणः श्रावयति। "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्" । अशब्दस्पर्शमरूपमव्ययम्" आकाशोवै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म" "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इत्येवमादि त्वरूपत्वं श्रावयति। उभयोश्च शास्त्रयोः प्रमाणत्वात् निर्विशेषं सविशेषं चोभयथापि ब्रह्मोपपद्यते। तथा च कथमविशेषमेवैकविधं ब्रह्म प्रतिज्ञायते। न कस्मात्सर्वं रूपं तदाख्यायते इतिचेत् तत्र ब्रूमः–। अरूपवदेव हि तद्ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। तत्प्रधानत्वात् श्रुतिवाक्यानाम्। तस्मान्निरस्ताशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म न प्रपञ्चवदनेकाकारोपेतं नापि वा तत्र जाग्रत्सुषुप्त्याद्यवस्थाविभाग इति सिद्धम्॥ ४ ॥

ननु यद्येवं प्राधान्यादरूपवति निर्विशेषे ब्रह्मण्येव श्रुतितात्पर्य्यं गम्यते तर्हि रूपबोधिकाः श्रुतयो निरवलम्बाः स्युरिति चेन्नोच्यते प्रकाशवच्चेदमुपाधिकल्पितं रूपाख्यानं द्रष्टव्यम्। यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियद् व्याप्यावतिष्ठमानोंगुल्याद्युपाधिसंबन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावापन्नेषु तद्भाववद्भवति एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारमिवोपपद्यते तदालम्बनोऽयं ब्रह्मण आकारविशेषोपदेशः। स चोपासनार्थ इत्यवैयर्थ्यान्नाक्षेपस्थानं भवति॥ आह च श्रुतिश्चेतनामात्रं निर्विशेषं परंब्रह्म॥ "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव–एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञान घन एवेति॥ दर्शयति च श्रुतिरस्य परस्य रूपाभावम्। अथात आदेशो नेति नेति इति। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति। यतो वचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति चैवमादि। अथो स्मर्य्यते हि तथा। "ज्ञेयं-

यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते। अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते इति ॥ ५ ॥

यतश्चैतस्य चैतन्यरूपप्रकाशत्वमस्ति अतएव च यथा सूर्य्यकादिवदस्मिन्नुपपद्यते—"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा"—इति ॥ एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ इति च ॥ ६ ॥

अम्बुवदस्य ब्रह्मणस्त्वग्रहणान्न जलसूर्य्यादितुल्यत्वम् ॥ ७ ॥

इति चेत् कश्चित् ब्रूयात् तत्रोच्यते ॥ यथा जलस्य वृद्धिह्रासाभ्यां तदन्तर्भूतस्य प्रतिबिम्बस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वम् एवमस्य ब्रह्मणोपि देहपृथिव्यादिष्वन्तर्भावात्। वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्येवात्र दृष्टान्तेन विवक्षितम्। यथा चास्य निरुपाधिकस्य दिक्कालाद्यनवच्छिन्नस्य वृद्धिह्रासाद्ययोगित्वं सोपाधिकस्य तूपाधिधर्मग्राहितया वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्युभयं समंजसं भवति तस्मादेवमुपाधिवत् उपमाकल्पनं क्रियते ॥८॥

श्रुतिदर्शनाच्च परस्य ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वन्तरनुप्रवेशोऽभ्युपगम्यते—"पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत्"—"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" इति ॥ तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म, नोभय लिङ्गं न विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धम् ॥ ० ॥ इति परब्रह्मणो निर्विशेषत्वाधिकरणम् शंकरमतेन ॥ ० ॥ ० ॥

निर्विशेषैकात्म्ये भेदवासनामिथ्यात्वं शंकरमते ॥ ५ ॥

५–प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति। ततो ब्रवीति च भूयः ॥ १ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ३ ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ४ ॥ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ ५ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे–मूर्तं चैवामूर्तं च। मर्त्यं चैवामृतं च। स्थितं च यच्च सच्चासच्च।। इत्येवं पञ्च महाभूतानि द्वैराश्येन प्रविभज्य, तदुभयरसौ सूर्य्ये प्रदर्श्य, तत्रामूर्तरसस्य पुरुषस्य महारजनं पाण्ड्वाविकमिन्द्रगोपोऽग्न्यर्चिः पुण्डरीकं सकृद्विद्युत्तमिति रूपाणि दर्शयित्वा, ततोऽन्ते पठ्यते–"अथात आदेशो नेति नेति। न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति–" इति ॥ तत्र कोऽयं प्रतिषेधविषय इति जिज्ञास्यते। ब्रह्मणो रूपद्वयं वा रूपद्वयवद् ब्रह्म वा तत्र प्रकरणसंनिधानादुपतिष्ठते। तेनायं प्रतिषेधो ब्रह्मणि रूपस्य वा, रूपोपलक्षितब्रह्मणो वा, उभयोर्वेति संशयो भवति। तत्र रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वादप्रतिषेध्यः। ब्रह्म तु वाङ्मनसातीतत्वादसंभाव्यमानसत्ताकमतस्तस्यैवायं वीप्सया प्रतिषेधः स्यात्। अथवा नेति नेतीति

द्विरुक्त्या ब्रह्म च रूपद्वयं च प्रतिषेधविषयः—इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति। प्रकृतं यदेतावत्त्वं परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दो निराचष्टे। अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयोगित्वानुपपत्तेर्माहारजनादिरूप-योगित्वमप्यस्य प्रत्याख्यायते। नद्वयोपादानात्॥ १॥

यद्वा मूर्तामूर्ते द्वे अपि रूपे नद्वयं प्रतिषेधति—तथा च तत्र कल्पितरूप-प्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वं विशुद्धं रूपमावेदितं भवति॥ २॥

यद्वा भूतराशिर्वासनाराशिश्च नद्वयेन प्रतिषिध्येते॥ ३॥
तदास्पदं वा समस्तं कार्य्यजातं नेति नेतीति प्रतिषिद्ध्यते॥ ४॥

सर्वस्य कार्य्य-जातस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्व निर्णयान्नेति नेतीति प्रतिषेधार्हत्वात्। तथा च ब्रह्मणि कल्पितस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधात् परिशिष्यते ब्रह्मेति ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावावसानः। ब्रह्मणोऽस्तित्वप्रतिषेधे तु शून्यवादः प्रस-ज्येत्। ब्रवीति च भूयो ब्रह्मणोऽस्तित्वम् "नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति।" नह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्ति। अन्यतः परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति। ब्रवीति च भूयोऽस्य नामधेयम् सत्यस्य सत्यमिति 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति। अभावावसाने तु प्रतिषेधे कस्येदं नाम स्यात। तस्माद् ब्रह्मावसान एवायं प्रतिषेधः॥ १॥

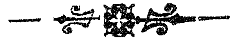
ननु यद्यस्मात् प्रतिषिद्धात् प्रपञ्चजातादन्यत् परं ब्रह्मास्ति तर्हि तत्कस्मान्न गृह्यते। उच्यते। तदव्यक्तमनिन्द्रियग्राह्यं भवति। सर्वदृश्यसाक्षित्वात्। आह हि तथा श्रुतिः—"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति। स एष नेति नेत्यात्मेति। यतद्-द्रेश्यमग्राह्यमिति। स्मृतिरप्याह अव्यक्तोयमचिन्त्योऽयमिति॥ २॥

अव्यक्तमदृश्यमप्येनमात्मानं पश्यन्त्यपि योगिनो भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठान-काले इति श्रुतिस्मृतिभ्यां गम्यते। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदिति ततस्तु तं प्रपश्य-न्तीति स्मृतेश्च॥ ३॥

ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमे परापरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति चेत् तत्रो-च्यते—प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति। यथा प्रकाशाकाशसूर्य्यादयोऽङ्गुलिकरकोद-कादिषु कर्मस्वूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषतां जहति, एवमयमविद्योपाधिभेदादात्मभेदः, स्वतस्त्वैकात्म्यमेव। तथा हि जीवात्म-परात्मनोरभ्यासादभेदः श्रूयते। यतश्चानयोरभेदः स्वाभाविको भेदस्त्वविद्या कृतोऽस्ति अतो जीवः परेणानन्तेनात्मनैकतामायाति। तथाहि लिङ्गम्। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मव भवति। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इत्यादि॥ ५॥

॥ इति निर्विशेषैकब्रह्मणि भेदवासनामिथ्यात्वाधिकरणम्॥

परस्यात्मनः सर्वदोषास्पृष्टानन्तकल्याणगुणाकरत्वं रामानुजमते ६।

६—न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ १ ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ २ ॥ अपि चैवमेके ॥ ३ ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ ५ ॥ आह च तन्मात्रम् ॥ ६ ॥ दर्शयति चाथो अपि स्मर्य्यते ॥७॥ सूर्य्यकादिवत् ॥ ८ ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ ९ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ १० ॥ दर्शनाच्च ॥ ११ ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति। ततो ब्रवीति च भूयः ॥ १२ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ १३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ १४ ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ १५ ॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ १६ ॥

रामानुजः पुनरेतानि त्रीण्यधिकरणान्येकाधिकरण्येन व्याचष्टे। तथा हि जागरस्वप्नसुषुप्तिमुग्धयुत्क्रान्तिषु स्थानेषु स्थानसंबन्धादुपपन्ना जीवस्य दोषा जीवानुप्रविष्टस्य परस्यात्मनोपि संभवन्ति नवेति विचारे प्रत्याह न स्थानतोपि परस्य दोषाः संभवन्ति। सर्वत्र हि तदुभयलिङ्गमाख्यायते। अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युविशोकोऽविजिघत्सोऽपिपास इत्यादि श्रुत्या निरस्तनिखिलदोषत्वम् "सत्यकामः सत्यसंकल्प" इत्यादि श्रुत्या च समस्तकल्याणगुणाकरत्वमित्युभयलक्षणोपेतत्वान्न परात्मनि स्थानविशेषकृता दोषविशेषाः संक्रमन्ते ॥ १ ॥ ननु अपहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि परस्य देवादिदेहयोगरूपावस्थाभेदाद्दोषयोगः संभाव्यते। प्रजापतिवाक्यागतापहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि जीवस्यावस्थाभेदाद्दोषयोगवत्। इति चेन्न। प्रत्येकमतद्वचनात्। यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिषु प्रतिपर्य्यायं तत्तत्स्थानसंबन्धप्रयुक्तदोषसंसर्गस्यावचनात्। स त आत्माऽन्तर्य्याम्यमृत इत्यमृतत्ववचनाच्च ॥ २ ॥

अपि चैवमेके शाखिन एकस्मिन्नेव देहसंयोगे जीवस्य दोषसंबन्धं परस्य तु तदभावं दर्शयन्ति। "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति ॥ ३ ॥

"ननु अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्ब्रह्मण एवजीवरूपेण प्रविष्टस्य देवमनुष्यादिरूपत्वं तन्नामभाक्त्वं चायाति ॥ ततश्च तस्यापि कर्मवश्यत्वं प्राप्नोतीति चेत् तत्रोच्यते-देवादिशरीरानुप्रवेशे तेन तेन रूपेण युक्तमप्यरूपवदेवहि तद्ब्रह्म द्रष्टव्यम्। निर्वाहकत्वेन प्रधानत्वात्। "आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म" इति । सर्वानुप्रवेशेऽपि नामरूपकार्य्यास्पर्शेन तयोर्निर्वोढृत्वमेव ब्रह्मणः प्रतिपादयति शास्त्रं न तु रूपवत्वं कर्मवश्यत्वं वा। तस्मात्सर्वदोषरहितत्वं सर्वगुणाकरत्वं चेत्युभयलिङ्गं सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्या निरस्तनिखिलदोषनिर्विशेषप्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्मावगम्यते। सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वसत्यकामत्वादयः कल्याणगुणास्तु सर्वेऽपि नेतिनेतीत्यादिभिरभ्यासात् प्रतिषिध्यन्ते तत्कथमुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते इति चेत् तत्राह-प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्यात् प्रकाशस्वरूपत्वं सत्यसंकल्पादिवाक्याच्च सर्वकल्याणगुणाकरत्वमित्युभयविधवाक्यावैयर्थ्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥ ५ ॥

सत्यंज्ञानमित्यादि वाक्यं ह्याह च प्रकाशस्वरूपतामात्रं न तु सत्यसंकल्पत्वादिकं वाक्यान्तरसिद्धमर्थं निषेधति ॥ ६ ॥

दर्शयति च कल्याणगुणाकरत्वं निरस्ताखिलदोषत्वं च यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः। निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादि । अथो अपि स्मर्य्यते। "ईश्वरः सर्वकृत् सर्वशक्तिर्ज्ञानबलर्द्धिमान् । अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनोऽनादिमान् वशी ॥ क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः । निरवद्यः परप्राप्तैर्निरधिष्ठोऽक्षरक्रममित्यादि ॥ ७ ॥

यतश्च नैतस्य परस्य तत्तत्स्थानप्रयुक्तदोषभाक्त्वम्। अतएव चोपमा क्रियते जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्य्यकादिवत्परमात्मेति। "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्॥ इत्यादि ॥ ८ ॥

अम्बुदर्पणादिषु सूर्य्यमुखादिवत् पृथिव्यादिस्थानेषु परमात्मनोऽग्रहणात्तु न दृष्टान्ततुल्यत्वमिति कश्चित् प्रत्यवतिष्ठते ॥ ९ ॥

तत्रोच्यते। पृथिव्यादिस्थानेष्वन्तर्भावात् परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वमात्रं सूर्य्यकादि दृष्टान्तेन निवर्त्यते, उभयदृष्टान्तसामञ्जस्याच्चैवं निश्चीयते। "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। इत्याकाश एको दृष्टान्तः। जलाधारेष्विवांशुमानिति सूर्य्योऽपरो दृष्टान्तः। उभयोश्चानयोः स्थानसंसर्गजदोषाग्रहणे तात्पर्य्यं सामञ्जस्यमुपपद्यते ॥ १० ॥

एवं लोके दर्शनाच्च गम्यते। सिंहो माणवक इत्यादौ हि दृष्टान्ते विवक्षितांश-साधर्म्यं दृश्यते न तु सर्वात्मना साधर्म्यम्॥ ११॥

ननु द्वे ब्रह्मणो रूपे मूर्तंचामूर्तं चेत्यादिना ब्रह्मणो रूपविशेषान् प्रकृत्य सर्व एव ते विशेषा नेतिनेतीति प्रतिषिध्यन्ते। ततश्च सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव निर्विशेषं ब्रह्मोपपद्यते इति कथमुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति चेत् तत्राह-प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति नेतिनेतीति वाक्येन न तु ब्रह्मणः प्रकृतविशेषवत्त्वं नेति नेतीति प्रतिषिध्यते। ब्रह्मणो मूर्तामूर्तविशेषयोः प्रकृतत्वात् तद्वैशिष्ट्येन प्रतीयमानाया इयत्ताया एव निषेधे तत्तात्पर्य्यावसायात्। ततो निषेधादुत्तरं ब्रवीति च भूयो गुणजातं ब्रह्मणः। "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति। प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति" इति नेति नेति यद् ब्रह्माख्यातम् एतस्मादन्यद्वस्तु परं नह्यस्ति। ब्रह्मतोऽन्यत् स्वरूपतो गुणतश्चो-त्कृष्टं नास्तीत्यर्थः। प्राणशब्देन तत्साहचर्य्याज्जीवाः परामृश्यन्ते ते तावत् सत्यम् अपरिणामित्वात्। तेषामेष परमात्मा सत्यम्। जीवानां कर्मानुगुण्येन ज्ञानसंकोच-विकाशसत्त्वेपि परमात्मनोऽपहतपाप्मत्वेन तादृशदोषासंबन्धात्। अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म॥ १२॥

ननु यदि प्रकृतैतावत्त्वप्रतिषेधान्मूर्तामूर्तसर्वविधविशेषा ब्रह्मणि विवक्ष्यन्ते तत्तर्हि मूर्तगुणयोगादिदं ब्रह्म प्रत्यक्षं दृश्येतेति चेदत्र ब्रूमः–तच्च ब्रह्माव्यक्तं नेन्द्रियैः शक्यं ग्रहीतुम्॥ आह हि शास्त्रम्। "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्। न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेत्यादि॥ १३॥

साक्षात्कारोऽप्यस्य समाराधने संभवति न त्वन्यत्रेति श्रुतिस्मृतिभ्यां गम्यते।
"ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इतिश्रुतिः।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप–"॥ इतिस्मृतिः॥ १४॥

इतश्च प्रकृतैतावत्वं प्रतिषेधति न विशेषवत्वं यतो वामदेवादीनां दर्शने ज्ञाना-नन्दलक्षणप्रकाशादिवन्मूर्तामूर्तादिविशेषवत्ताया अप्यवैशेष्यं दृश्यते। "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेत्यादि"। ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशा-नन्दादिश्च तेषां संराधने कर्मण्यभ्यासादुपलभ्यते॥ १५॥

अत उक्तैर्हेतुभिर्ब्रह्मणोऽनन्तेन कल्याणगुणगणेन विशिष्टत्वं सिद्धम्। तथाहि सत्युभयलिङ्गं ब्रह्मोपपद्यते॥ इति॥ १६॥

प्रकाशादीति सूत्रार्थं शंकरः साधु नेक्षते।
रामानुजोऽप्यन्यथैव व्याचष्टे भक्तितत्परः॥

॥ इति सर्वदोषास्पृष्टसर्वगुणाकरेश्वराधिकरणं रामानुजीयम्॥

अथ निर्विशेषाभेदे भेदव्यवहारोपपादनं शङ्करमते ७

७–उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ १ ॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥२॥ पूर्ववद्वा ॥३॥ प्रतिषेधाच्च ॥४॥ ॥ १ ॥

अथ निर्विशेषैकब्रह्मणि प्रतिपन्ने जीवजडाद्यनेकभेदव्यवहाराणामुपपत्तिं मतान्तरेणाह–। "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" । "परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" । "यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति" । इत्येवं वाक्यजातैः क्वचिज्जीवब्रह्मणोर्ध्यातृध्येयत्वेन द्रष्टृदृश्यत्वेन, गन्तृगम्यत्वेन, नियन्तृनियम्यत्वेन च भेदो व्यपदिश्यते । क्वचित्तु–"तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि," "एष त आत्मा सर्वान्तरः," "एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः" इत्येवं तयोरभेदो व्यपदिश्यते । उभयव्यपदेशात्तु भेदाभेदसमन्वयोऽभ्युपगन्तव्यः । स च षोढा संभवति । संस्थानविशेषोपजनाद्वा, अङ्गाङ्गिभावाद्वा, अंशांशिभावाद्वा, उपाधियोगाद्वा, कार्य्यकारणभावाद्वा, कर्तृकर्मत्वोपचारसामान्याद्वा । तद् यथा कुण्डलदण्डाद्याकारिते सर्पे कुण्डलदण्डादिवद् व्यपदेशा अपूर्वाः प्रवर्तन्ते सर्पव्यपदेशश्च नापैति । तत्र च कुण्डलत्वदण्डत्वादिशून्ये सर्पे कुण्डलदण्डादिसंस्थानविशेषाः स्वत एवोपजायन्ते । अनित्यतया परिवर्तमानेष्वपि तेषु कुण्डलदण्डादिविशेषव्यपदेशेषु कदाचित्कुण्डलं कदाचिद्दण्ड इतिभेदाः सर्प इति चाभेदो भवति । एवमिहाप्यात्मनि संस्थाविशेषोपजनाद् देवभूतादयो जडधर्म्मा ज्ञानस्य ज्ञेयाकाराकारितत्वादुपजायन्ते । तथा च ज्ञानमित्यभेदव्यपदेशो ज्ञेयभेदाद् भेदव्यपदेशाः स्युः । सोयं जीवात्मनि ज्ञानस्वरूपे जडधर्माणामक्षरे जीवानां निर्विशेषे परब्रह्मणि चाक्षरस्य भेदेन व्यपदेशो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अथवा तेजस्त्वात् प्रकाशाश्रयवदेतद् द्रष्टव्यम् । यथा प्रकाशः सौरस्तदाश्रयश्च सूर्य्यः । तत्र यावान् प्रकाशस्तावान् सूर्य्य इत्यभिन्नः सूर्य्येण प्रकाशः । अपि वा सूर्य्यस्य प्रकाश इति भिद्यते व्यवहारः । एवम् अर्चिर्दीपो दीपस्यार्चिरित्युभयथापि शक्यते वक्तुम् । सर्वेष्वेव तेजःस्वेवं द्विविधो व्यपदेशो दृश्यते ॥ इदं ब्रह्मापि तेज एव ॥ प्रकाशकत्वात् तेजो वै ब्रह्मेति श्रवणाच्च । तस्मादिहापि तद्वदङ्गाङ्गिरूपेण भेदाभेदव्यपदेशो युज्यते ॥ २ ॥

पूर्ववद्वा द्रष्टव्यम् । पूर्वशब्दः पूर्वनिरूपितानां चतुर्विधविकल्पानां स्मरणेनोपसंग्रहार्थः ॥ तथाहि–अंशोनाना व्यपदेशादिति (२ । ३ । ४२) सूत्रे भिन्नत्वेन प्रतीतयोर्जीवेश्वरयोरग्निस्फुलिङ्गवदंशांशिभावेनाभेदो निरूपितः । प्रकाशादिवत्तु नैवं परः (२ । ३ । ४१) इति सूत्रे, प्रकाशादिवच्चावैशेष्य (३ । २ । २५) मितिसूत्रे चाभिन्नयोर्जीवेश्वरयोरौपाधिको भेदो निरूपितः । अथवा जन्माद्यस्य यतः प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् (१ । ४ । २३) इत्यादि सूत्रजाते ब्रह्मणः कारणत्वमाख्यातम् । तत्र कारणं कार्य्याद्भिद्यते । कार्य्यनाशेपि कारणानाशात् । कार्य्यं तु

कारणान्न भिद्यते । कारणनाशे कार्य्यस्यापि नाशात् । तदित्थं भेदाभेदसमन्वयो द्रष्टव्यः । अथवा–उक्तं पूर्वं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति । य एव हि निर्विशेषः प्रकाशो धर्ममात्रं स एव प्रकाशको वस्तु धर्माणामिति भेदेनापि व्यपदिश्यते एवमिहापि विशुद्धचैतन्यमात्रं निर्विशेषमेव सविशेषवद् व्यपदिश्यते । मनोमयो भाःसत्य इति केवलभारूपत्वं प्रतिज्ञाय "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति भासकत्वमप्यस्यैव प्रतिज्ञायते । तत्रावैशेष्यमेव तात्पर्य्यविषयः प्रतिभाति ॥ ३ ॥

प्रतिषेधाच्चायमर्थोऽवधार्य्यते । "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्येवं निर्धर्मकत्वेन प्रतिज्ञातस्यैव "नान्योतोऽस्ति द्रष्टा इत्यादिना परप्रतिषेधेन द्रष्टृत्वं स्थापयति । तेन चिन्मात्रमेव चेतनं व्यपदिश्यते इति सिद्धान्तः ॥ निर्धर्मकस्यैव तेजसो धर्म्मिव्यपदेशासंभवात् ॥ यद्यपि जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदविवेचनं प्रागपि भूयसा कृतमेव तथाप्यत्र जडादिसाधारण्येनेदं पुनर्दृढीक्रियते ॥

॥ इति निर्विशेषाभेदे भेदव्यवहारोपपादनाधिकरणं शङ्करमतेन ॥

विशिष्टभेदे विशेषणभेदाद् भेदव्यवहारो रामानुजमते ८ ।

८—अथ रामानुजमते जडजीवेश्वराश्रितत्वं सिद्धान्तः तत्र पूर्वाधिकरणे सत्यस्य सत्यमित्युक्त्या नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिश्रुत्या च जीवानां ब्रह्मस्वरूपत्वप्रकारश्चिन्तितः । अतः परम् अचिद्वस्तुनो ब्रह्मस्वरूपत्वप्रकारश्चिन्त्यते । प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् (१ । ४ । २३) तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य (२ । १ । १५) इत्यत्र सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टाद् ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्योत्पत्तिरनन्यत्वं चाख्यातम् । तत्र जडानां ब्रह्मणोऽनन्यत्वं त्वहिकुण्डलवत् स्यादुभयव्यपदेशात् । "आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति तादात्म्यव्यपदेशो यथा दृश्यते तथा"–हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति भेदव्यपदेशश्च दृश्यते ॥ तस्माद् भेदाभेदव्यपदेशादहेः कुण्डलभाववद् ब्रह्मणः संस्थानविशेषा अचिद्वस्तूनि स्युः ॥ १ ॥

अथवा नायं पक्षः साधीयान् । ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्यः श्रुतयो भेदश्रुतयश्च बाधिताः स्युः । तस्मात् प्रकाशाश्रयवदेतद् द्रष्टव्यम् । यथा प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तेजस्त्वादभेदः तथा जडप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं स्यात् ॥ २ ॥

अथवा नायमपि पक्षः साधीयान् । एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगाभ्युपगमेऽपिब्रह्मस्वरूपस्यैव जडस्वरूपत्वाभ्युपगमात् पूर्ववद्दोषतादवस्थ्यात् । प्रभातदाश्रययोस्तेजस्त्ववदीश्वरजीवजडेष्वनुवर्तमानं ब्रह्मत्वसामान्यं स्याद् ब्रह्म सामान्यं वा तदापि पूर्ववद्विरोधः स्यात् । तस्मादिह अंशो नानाव्यपदेशात् । २ । ३ । ४२ । प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । २ । ३ ४५ । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २ । १ । १५ ।

अधिकं तु भेदनिर्देशात् । २ । १ । १२ । इति पूर्वोक्तिवदेव विशिष्टाद्वैतवादो द्रष्टव्यः । तथा च चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एकत्वादद्वैत श्रुतयो न विरुध्यन्ते । विशिष्टस्य विशेषणानतिरिक्तत्वादभेदव्यपदेशो विशिष्टापेक्षया चैकदेशस्य स्वरूपस्वभावभेदाद् भेदव्यपदेश इत्येवमुभयं समञ्जसं भवति ॥ ३ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः । नास्य जरयैतज्जीर्य्यन्त"—इत्यादिभि-र्ब्रह्मणो जडधर्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

इति विशिष्टाभेदेविशेषणभेदाद् भेदव्यवहाराधिकरणं रामानुजीयम् ॥ ० ॥

॥ इति भेदाभेदलक्षणाधिकारः ॥ १ ॥

॥ अथ सर्वप्रभवत्वाधिकारः ॥ २ ॥

आत्मातिरिक्ततत्त्वाभावः शंकरमते ॥ १ ॥

१—परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ १ ॥ सामान्यात्तु ॥ २ ॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३ ॥ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ४ ॥ उपपत्तेश्च ॥ ५ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ७ ॥

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं निर्विशेषं ब्रह्म निर्धारितं ततोऽन्यदपि किञ्चित् तत्वमस्ति नास्ति वेति विचार्य्यते । तत्रादौ पूर्वपक्षः प्रदर्श्यते—अतो निर्विशेषाद् ब्रह्मणः परमप्यस्ति किञ्चित् तत्त्वमितिसेतुव्यपदेशाद्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशाद् भेदव्यपदेशाच्च गम्यते । "तथा हि ॥ १ ॥

अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिः—" इति ह्यात्मनो ब्रह्मणः सेतुत्वमाचष्टे । एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवतीति तरति शब्दं चाह । सेतुशब्दश्चावारपारसंयुक्ते वस्तुनि रूढ इति यथालोके सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति एवमिहाप्यात्मानं सेतुं तीर्त्वा अनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीत्यन्योऽप्यर्थः सिध्यति ॥ २ ॥

उन्मानव्यपदेशश्च भवति । "तदेतद् ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्यादिः । उन्मानेन च कार्षापणप्रस्थादिद्रव्येणान्यदुन्मितं भवतीति ब्रह्मणोऽप्युन्मानादुन्मितं किञ्चिदन्यद्भवेत् ॥ ३ ॥

संबन्धव्यपदेशश्च—"सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति, शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त" इति चानेकधा दृश्यते । तत्र जीवानां सुषुप्तौ ब्रह्मणा संबन्धव्यपदेशादात्मनः परमन्यद्वस्तु सिद्ध्यति ॥ ४ ॥

एवमाधाराधेयादि भेदव्यपदेशोपि यथा "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो य एषोऽन्तरक्षणि पुरुषः" इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाद्या-धारमात्मानं व्यपदिशति ॥ ५ ॥

अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति–"तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्यरूप-मित्यादिना । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोराह—ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्येकस्य । ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यपरस्य । तथा चैतेभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मणः परमस्ति ॥ १ ॥

इति प्राप्ते ब्रूमः । सेतुसामान्यात्तु सेतुशब्दोऽयमात्मनि प्रयुज्यते । विधारकत्वं हि मर्य्यादानां सेतुसामान्यमात्मनो दृष्टम् । यथा सेतुरवारं च पारं च युगपद्विधरति एवमयमात्मा भुवं च दिवं च तथा त्रैलोक्यं च ततो बाह्यं च सर्वां मर्य्यादां युगपद्वि-धरति । सेतुं तीर्त्वेति तरति शब्दश्च व्याकरणं तीर्ण इत्यादिवदिह प्राप्त्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

उन्मानव्यपदेशश्च बुद्ध्यर्थः क्रियते । महाविकारेऽनन्ते भूम्नि दिग्देशकालाद्य-नवच्छिन्ने ब्रह्मणि केनापि शक्यते बुद्धिः कर्तुम् । बुद्धेः परिच्छिन्नार्थग्राहित्वस्वा-भाव्यात् । न च बुद्धिस्थितिं विना शक्योपासना कर्तुम् । तस्मादपरिच्छिन्नयो-रपि ब्रह्मप्रतीकयोर्मनआकाशयोर्यथा वागादयोऽग्न्यादयश्च चत्वारश्चत्वारः पादा आध्यानाय प्रकल्प्यन्ते तथैवान्योपि सर्वः परिच्छिन्नत्वव्यपदेश उपासकानां बुद्धिस्थै-र्य्यार्थः प्रकल्पितो द्रष्टव्यः । अथवा यथा व्यवहारप्राचुर्य्याय कार्षापणे पादविभागः प्रकल्प्यते एवमिहाप्यात्मनि व्यवहर्तृबुद्धिप्रवेशार्थः परिच्छिन्नत्वव्यपदेशः प्रक-ल्प्यते ॥ ३ ॥

अथ संबन्धव्यपदेशो भेदव्यपदेशश्चैकस्याप्यर्थस्य स्थानविशेषादुपपद्यते । प्रकाशादिवत् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौरस्य चान्द्रस्य वाङ्गुल्याद्युपाधियोगादुपजात-विशेषस्य भेदव्यपदेशोपि संभवति । उपाध्युपशमात्तु निर्विशेषेण संबन्धव्यप-देशोपि । यथा वा घटाकाशस्य महाकाशाद्भेदव्यपदेश औपाधिकः संघटते । उपा-धिविगमे त्वस्य घटाकाशस्य महाकाशतासंपत्तिरुपसंपद्यते एवमिहापि द्विविधो व्यपदेश एकस्मिन्नर्थे न विरुध्यते ॥ ४ ॥

"योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो योऽयमन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदये आकाशः–" इत्येवमेकस्याकाशस्य स्थानविशेषादेव भेदस्योपपत्तेश्च । तथैव चोपाधिभेदाद् भिन्नानामीदृशानामुपाधिकृतस्वरूपतिरोभावे "स्वमपीतो भवति–" इत्येवं स्वरूपसंबन्धस्यैवोपपत्तेश्च । तस्मादनन्यस्य निर्विशेषस्यैवायमन्यथा व्यपदेशाः प्रकल्पिता भाव्यन्ते न तु वा तादृशनानाव्यपदेशदर्शनाद् ब्रह्मव्यतिरिक्तनानार्थ-कल्पना न्याय्या ॥ ५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ " स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः । "स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात् सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । ब्रह्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरबाह्यमित्यादिश्रुतिजातैर्ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरमेकान्ततः प्रतिषिध्यते । सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मा कश्चिदुपपद्यते ॥ ६ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशपरिकॢप्तपरिच्छेदनिराकरणेन ब्रह्मान्यप्रतिषेधवाक्येन चास्यात्मनः सर्वगतत्वमपि सिद्धं भवति । आयामशब्दादिभ्यश्च सर्वगतत्वं सिद्ध्यति । आयामा व्याप्तिः । तथा च श्रूयते—"आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" । "ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात्" । इत्यादि । स्मर्य्यते च—नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः" इत्यादि ॥ ७ ॥

॥ इति आत्मातिरिक्ततत्वाभावाधिकरणं शंकरमते ॥ ० ॥

ईश्वरातिरिक्त-परतत्त्वाभावो रामानुजमते ।

२—रामानुजस्त्वाह—जगत्परमकारणाच्चिदचिदेकाश्रयरूपात् परब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियते । अत उभयलिङ्गात् परतो ब्रह्मणोपि परमस्ति । "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति परस्य सेतुत्वव्यपदेशात् । अस्य सेतुत्वाच्चेतोऽन्यदनेन प्राप्यमस्तीति गम्यते । एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवतीति स्पष्टमन्यस्य प्राप्यस्याभिधानाच्च । " चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलमित्युन्मानव्यपदेशश्च सेतुना प्राप्यस्य परिच्छिन्नत्वं द्योतयति ॥ अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् अमृतस्यैष सेतु"—रिति सेतुसेतुमतोः प्राप्यप्रापकत्वलक्षणसम्बन्धश्च व्यपदिश्यते । "अक्षरात्परतः परः" "परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं परात्परं यन्महतो महान्तम्" तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्—य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ इत्यादिभिः स्पष्टमेव च भेदेन परात्परं व्यपदिशन्ति । तस्मादस्ति किञ्चित्परतोऽपि परमिति प्राप्ते ब्रूमः । न परब्रह्मणः परं किञ्चिदस्ति । "एषां लोकानामसंभेदाय"—इति सर्वलोकासांकर्य्यप्रयोजकतारूपसेतुसामान्यात्तु सेतुशब्दप्रयोगात् । सिनोति बध्नाति स्वस्मिन् सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमिति वा सेतुः । सेतुं तीर्त्वेति तरतिः प्राप्त्यर्थः ॥ १ ॥

यस्तु चतुष्पाद् ब्रह्मपादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यादिरुन्मानव्यपदेशः स वाक्प्राणादिपादव्यपदेशवद् बुद्ध्यर्थः । अन्यथोपासकानामत्रापरिमिते बुद्धयो न संचरेयुः ॥ २ ॥

यत्तु कश्चिद् ब्रूयात् । उपासनार्थतायामप्यस्य स्वयमपरिमितस्य परिमाणकल्पनं कथं संभाव्येतेति चेत् तत्रोच्यते । स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् तत्संभवतीति । यथा विततस्य प्रकाशादेर्वातायनघटादिस्थानभेदैः परिच्छिद्यानुसन्धानसंभवः तथा प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषरूपोपाधिभेदात् तत्सम्बन्धितयास्य परिच्छिद्यानुसंधानं संभाव्यते ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तममृतस्यैव संतुरित्युक्तेः प्रापकात्परं प्राप्यमन्यदस्तीति । तन्न, तत्प्राप्ते-रन्यद्वाराऽनुपपत्तेः स्वयमेवोपपत्तेश्च । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्"—इति हि तस्यानन्यलभ्यत्वं श्रावयति ॥ ४ ॥

यत्तूक्तं "ततो यदुत्तरतरं परात्परमस्तीति तदपि न । तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्" । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चि-दिति । ततो यदुत्तरतरमित्यत्र तु तत इति नापादानपञ्चमी । किन्तु हेतुपञ्चमी । यदुत्तरतरमिदं परं ब्रह्म तदेवारूपमनामयं यतोऽस्ति ततस्तद्वेत्तारोऽमृता भवन्तीत्य-र्थात् ॥ ५ ॥

अनेन च ब्रह्मणा सर्वगतत्वं सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वमायामशब्दादिभ्यो गम्यते आयामः सर्वव्याप्तिः "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भू-तयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" "यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्त-र्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इत्यादि श्रवणात् सर्वव्यापकादस्मादन्यस्य नावकाशोऽस्ति । तस्मादिदं परब्रह्मैव सर्वस्माच्चिदचित् प्रपञ्चात् परं न ततोऽन्यत् परमस्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

॥ इति ईश्वरातिरिक्तपरतत्वाभावाधिकरणम् रामानुजीयम् ॥

ईश्वरस्यफलप्रयोजकत्वम् ।

फलमत उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च ॥१॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥२॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ३ ॥

इह हि लोके इष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं त्रिविधं कर्मफलं जन्तूनां दृश्यते । तदे-तत्कर्मवशादेवोपपद्यते, अथवा फलदातुरीश्वरादिति चिन्तायामुच्यते । फलमत ईश्वराद्भवति । उपपत्तेः ईश्वरो हि सर्वाध्यक्षो देशकालाद्यभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मा-नुरूपं फलं ददातीत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशितया कालान्तरभाविफलदातृत्वं नोपपद्यते । अभावाद् भावानुपपत्तेः ॥ श्रुतत्वाच्च । श्रूयते हीश्वरस्यैव फलदातृत्वम् "स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान" "इति एष एवानन्दयति" इति च ॥१॥

जैमिनिराचार्यस्त्वत एवोपपत्तेः श्रुतत्वाच्च हेतोः फलदातारं धर्मं मन्यते । स्वर्गकामो यजेत इति हि श्रुतिः कर्मजन्यापूर्वस्य धर्माख्यस्य फलदातृत्वं श्रावयति कर्मणो हि सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति इति हि श्रुतिप्रामाण्यादवगम्यते । कर्मणोऽनुक्षणविनाशित्वेपि तज्जनितापूर्वस्य फलयोग-पर्यन्तमवस्थायित्वमस्तीत्युपपद्यते तस्य कालान्तरभाविफलदातृत्वम् । ईश्वरस्य तु

फलदातृत्वं नोपपद्यते। अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्तेः। वैषम्यनैर्घृण्य-प्रसङ्गाच्च तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च। तस्मादीश्वरादेव फलं बोध्यम् ॥ २ ॥

बादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदातारं मन्यते न तु केवलात्कर्मणः केवलादपूर्वाद्वा। अपि तु कर्म्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा तस्मादीश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः। तस्यैव हेतुव्यपदेशात्। धर्माधर्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वर एव हेतुर्व्य-पदिश्यते। वायव्यं श्वेतमालभेद् भूति कामः। वायुर्वै क्षपिष्ठा देवता। वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैतं भूतिं गमयतीति देवताया एव फलदातृत्व-श्रवणात्। देवताश्च सर्वा वाय्वादयस्तस्यैश्वरस्यैव विभूतयः श्रूयन्ते। तदेवाग्निस्त-दादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः इति। अन्तर्यामिब्राह्मणे च "यो वायौ तिष्ठन् यस्य वायुः शरीरमित्यादिनेश्वरस्यैव वाय्वाद्यभिमानित्वव्यपदेशात्। "एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते। इति चेश्वरस्यैव कारयितृत्वमाचष्टे। सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते। एतदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृज-तीति। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" ॥

इति फलप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ इति सर्वप्रभवत्वाधिकारः ॥ २ ॥

अथ सगुणविद्यानिरूपणोऽयमुपासनापादः ३

न्यायावताराधिकारः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

पूर्वप्रकरणे जीवस्य लक्षणं जीवप्रसङ्गाज्जीवाधिष्ठितस्य परस्यापि लक्षणं परीक्षितम् । अथैतस्य जीवस्य यात्राप्रकारे दिदर्शयिषिते जीवयात्रायाः कर्मविद्योभयनिबन्धनत्वाद्यात्रानिरूपणात् प्राक्तन्निमित्तभूते कर्मविद्ये निरूपणमर्हतः । तत्र शुद्धकर्मप्रकारः, कर्मविद्याः कर्माङ्गविद्याश्च पूर्वे तन्त्रे निरूपिताः । अथ कर्माङ्गाश्रितविद्या सगुणब्रह्मविद्यात्वादपरविद्याख्या, तथाशुद्धविद्या निर्गुणब्रह्मविद्यात्वात् परविद्याख्या चावशिष्येते । तयोर्निरूपणायेदानीं विद्यालक्षणं प्रकरणमारभ्यते॥ यद्यपि प्रत्यगात्मनो जीवस्यैव निरूपणायेदं प्रवृत्तं शारीरकं शास्त्रं तथापि तद्भक्तिभूताः सर्वेऽप्यर्थास्तत्प्रसङ्गान्निरूपणमर्हन्तीति कृत्वा विद्यानिरूपणमपि स्थाने कृतं भवति ॥ तत्र ब्रह्मप्रतीकभूतानामुद्गीथादित्यमनोवैश्वानरादीनां ब्रह्मगुणतया तद्विज्ञानं सगुणविद्या भवति । सैव तावदेतत्पादार्थः ॥ उपासना वासनाराधना विज्ञानं विद्या इत्यनर्थान्तराणि । किन्तु निर्गुणोपासनायां विद्याशब्दः सगुणविद्यायां तूपासनाशब्द एव भूयसोपचर्य्यते लोके ॥ तथा चायं तृतीय उपासनापादश्चतुर्थस्तु विद्यापाद इति विवेक्तव्यम् ॥ * ॥

शाखाभेदादनेकविधाः श्रुतिग्रन्था दृश्यन्ते तैत्तिरीयमैत्रायणीयवाजसनेयादयः । तेषु कर्मविशेषा विद्याविशेषाश्च समाननामरूपा विभिन्ननामरूपाश्चोपदिश्यन्ते । तत्रनामरूपादिभेदे कर्मभेदो विद्याभेदश्च निर्विवाद एव किन्तु नामरूपाद्यैक्ये सति शाखाभेदात् ज्योतिष्टोमादिकर्मणां वैश्वानरादिविद्यायाश्चैक्यं प्रतिपत्तव्यं भिन्नत्वं वेति सन्दिह्यते । तत्र तावद् "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादित्येवं कर्ममीमांसायां फलसंयोगकर्मरूपकर्मोपदेशकर्मनाम्नामविशेषे कर्मैक्यं सिद्धान्तितम् । तथैवेहापि ब्रह्ममीमांसायां फलसंयोगविद्यारूपविद्योपदेशविद्यानाम्नामविशेषे सति विद्यैक्यं द्रष्टव्यमिति सिद्धान्तयति । सर्ववेदान्तप्रत्ययमेकं विज्ञानं स्याच्चोदनाद्यविशेषादिति । आदिशब्देन पूर्वशास्त्रोक्तानि संयोगरूपनामानि तथा च नामरूपफलोपदेशाविशेषे विद्यैकत्वमितिन्यायः सिद्धः ॥ [1]उद्गीथविद्या, [2]शाण्डिल्यविद्या, [3]पुरुषविद्या, [4]प्राणसंवादविद्या, [5]दहरविद्या, [6]वैश्वानरविद्या, [7]मधुविद्या, [8]संवर्गविद्या, [9]परिमरविद्या, [10]पञ्चाग्निविद्या, [11]उत्क्रान्तिविद्या, [12]उपकोशलविद्या, [13]षोडशकलविद्या, [14]सद्विद्या,

[१५]भूमविद्या, [१६]आनन्दमयविद्या, [१७]काशविद्या, [१८]अक्षरविद्या, [१९]सप्तविद्धिद्या, [२०]यज्ञविद्या, [२१]प्राण-विद्या, [२२]ब्रह्मविद्या—इत्येवमादयो बह्व्यो विद्या वेदान्तोपनिषद्विषयाः श्रूयन्ते—। तत्र यथा "योह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद"—इति वाजसनेयिनां छन्दोगानां च समाना चोदना दृश्यते। समानश्च फलसंयोगः—"ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीति। समानं च ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्वं तत्र विज्ञानस्य रूपं भवति। एवं नामापि समानं प्राणविद्येति। तस्मादेकमिदं विज्ञानं सर्ववेदान्तप्रत्ययमभ्युपगम्यते न तु भिन्नम्। एवं पञ्चाग्निविद्यावैश्वानरविद्यादिष्वप्येकविद्यं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

ननु यत्र गुणभेदः श्रूयते तत्र नैक्यं भवितुमर्हति। यथा छान्दोगाः—पञ्चाग्नि-विद्यायां पञ्च संख्ययैवोपसंहरन्ति—"अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदेति।"वाज-सनेयिनस्तु षष्ठमप्यपरमग्निमामनन्ति, तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीति। न चैतद्गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुं छान्दोग्ये—पञ्चसंख्याविरोधात्। तस्मात् षष्ठाग्निगुणाया विद्यायाः पञ्चाग्निगुणया विद्ययैक्यं नोपपद्यते। तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति। वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्याहुः—रेतो वै प्रजापतिरित्यादि। तस्मादावापोद्वापभेदेन वेद्यभेदाद् विद्याभेद इति चेन्न। एक-स्यामपि विद्यायां गुणभेदोपपत्तेः। तथा च गुणोपदेशवैषम्येऽधिकस्यान्यत्रापि प्रतिपत्तिरिति न्यायोऽभ्युपेयते। तेन द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र साम्येनोप-देशादैक्ये निश्चिते क्वचिद्गुणविशेषः श्रूयमाणोऽन्यत्राप्युपसंह्रियते। पठ्यते च षष्ठोऽग्नि-श्छन्दोगैरपि—तं प्रेतदिष्टमितोऽग्नय एव हरन्तीति पञ्चाग्निसंख्या तूपदिष्टा न विरुध्यते। तस्याः संपादिकाग्न्यभिप्रायतया विधिसमवायित्वाभावात्। एवं प्राण-संवादादिष्वपि गुणस्याधिकस्यान्यत्रोपसंहारो द्रष्टव्यः। रामानुजीयवल्लभीयादीनां तु भेदान्नेति चेदेकस्यामपीतिपाठः ॥ २ ॥

ननु रूपभेदाद् गुणभेदे मास्तु विद्याभेदः किन्तु धर्मभेदाद् गुणभेदे विद्या-भेदः स्यात्। तथा हि—तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्ण-मिति मुण्डशिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियमः श्रूयते। तथा चैषां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेदः प्राप्नोति। तत् प्रत्युच्यते। स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः। तथा हि मुण्डकोपनिषदध्ययनधर्मत्वे-वायं शिरोव्रतोपदेशनियमः क्रियते। समाचाराख्ये वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे स्वाध्याय-धर्मत्वेनैव व्रतान्तराण्युपन्यस्य तेषामपि शिरोव्रतोक्तसर्वकर्मप्राप्तये "इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्" इत्येवं वेदव्रतापरपर्यायशिरोव्रतसाधर्म्यातिदेशात् ॥ नैतदचीर्णव्रतो-ऽधीते इतिचाध्ययनशब्दसंयोगादध्ययनाधिकाराच्च ।. अत्र तथात्वेनेति तृतीया-पाठे सप्तमीपाठो रामानुजादीनाम्। तथा चायमर्थो भवति। स्वाध्यायस्य तथात्वे हि तन्नियमः। स्वाध्यायस्य स्वजन्यसंस्कारोत्पत्तिद्वारा स्वाध्यायत्वसिद्ध्यर्थं शिरोव्रतो-पदेशनियमो द्रष्टव्यः। नैतदचीर्णव्रतोऽधीयीतेति तस्याध्ययनसंयोगात् समाचारेऽधि-कारश्च ॥ समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमित्यतिदेशात् ॥ सववच्च तन्नियमः। यथा आरोगोभ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्नरो ज्योतिषीमान् विभास इति सप्त

सौर्य्योपक्रमाः शतौदनपर्य्यन्ताः सवहोमाः आथर्वणिकैकाग्निसंबन्धादुक्ता इति तेषामेवैते नियम्यन्ते न तु वेदान्तरोदितत्रेताग्निषु ते क्रियन्ते ॥ तथायमपि धर्मो मुण्डकादिस्वाध्यायविशेषसंबन्धात् तत्रैव नियम्यत इतिसिद्धम् ॥ तस्माद्धर्मभेदेपि न विद्याभेदः ॥ स्वाध्यायविशेषकारणं धर्माणामुपदेष्टृभेदस्य च विद्याविशेषकत्वाभाव इतिन्यायानुगमात् ॥ ३ ॥

दर्शयति च वेदोपि विद्यैकत्वम् । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात् । "एतमेव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्य्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" इत्यादिभिरप्येकस्यैव सर्वत्र वेद्यत्वं प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥

तदित्थं वेदभेदादुपदेशभेदेऽपि विद्यैकत्वं न विहन्यते इत्यतः समाने विज्ञानेऽन्यवेदोक्तानां तद्विज्ञानसंबन्धिनामधिकगुणानामन्यवेदोक्तविज्ञानेष्युपसंहारः शक्यः कर्तुमर्थाभेदात् । एको ह्युभयोर्वेदयोः संविज्ञानार्थः । यथाग्निहोत्रादिकर्म्म क्वचिन्न्यूनगुणं क्वचिदधिकगुणं चान्यान्यशाखासूक्तं तत्राप्यर्थाभेदादधिकोक्तो विधिशेषो न्यूनगुणेऽप्युपसंह्रियते तद्वत् ॥ तथा च समाने नाम रूपफलोपदेशे विद्यैकत्वप्रतिपत्तेर्न्यूनगुणेऽधिकगुणोपसंहारः स्यादिति न्यायोऽवसेयः । तेन छन्दोगानां पञ्चाग्निविद्यायामनुक्तोपि षष्ठोऽग्निर्वाजसनेयानामुक्तया समुच्चीयते । प्राणसंवादे च छान्दोग्योक्ते प्राणचतुष्के पञ्चमो रेतःप्राणोपि वाजिनिर्दिष्टः संगृह्यते । एवं चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैकत्वमेकत्वे च गुणोपसंहारः कर्तव्य इत्युक्तम् । एतत्सूत्रार्थः सर्वाभेदादित्यारभ्य पुनः प्रपञ्चयिष्यते ॥ ० ॥

* इति विद्याशेषोपसंहाराधिकरणम् *

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १ ॥ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ २ ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ३ ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ४ ॥

अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च । तत्र कनीयसा देवा ज्यायसा असुरा इत्युभये प्राजापत्या एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त । तत्र देवा यज्ञे उद्गीथेनासुरानत्ययामेत्युक्त्वा वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनांस्यूचुः यूयं न उद्गायतेति । तेभ्यो वागादय उद्गायन् । ये वागादिषु भोगास्तान् देवेभ्य आगायन् । यत्कल्याणं वदति, जिघ्रति, पश्यति, शृणोति, संकल्पयति वा तदात्मने । अथासुरा विदुरनेनैवं न उद्गातृभिरत्येष्यन्तीति तानभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति जिघ्रति पश्यति शृणोति संकल्पयति वा स एव स पाप्मा । एवं खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्, एवमेताः पाप्मनाऽविध्यन् । ततो देवा आसन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तेभ्य एष प्राण उदगायत् । तमप्यसुरा अभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन् किन्तु यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत एवं ते विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुः ततो देवा अभवन् असुराः पराभवन् । य एवं वेद सोऽप्यात्मना भवति द्विषन् भ्रातृव्योस्य पराभवतीति हि वाजिनां विद्यारूपम् ।

छन्दोगानां तु " देवासुरा उभये प्राजापत्याः संयेतिरे । तत्र देवा उद्गीथमाहुरनेनैनानभिभविष्याम इति । ते नासिक्यप्राणं वाचं चक्षुः श्रोत्रं मनश्चोद्गीथमुपासांचक्रिरे । तानसुराःपाप्मना विविधुः । तेन सुरभि च दुर्गन्धि चोभयं जिघ्रति सत्यं चानृतं चोभयं वदति । दर्शनीयं चादर्शनीयं चोभयं पश्यति । श्रव्यं चाश्रव्यं चोभयं शृणोति । संकल्प्यं चासंकल्प्यं चोभयं संकल्पयते । पाप्मना ह्येतानि विद्धानि । ततो मुख्यप्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तं हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत् एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति । स एषोऽश्माखणः । अपहतपाप्मा ह्येषः । तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवति । एतमेवान्ततोऽवित्वोत्क्रामति व्याददात्येव ह्यन्तत इति ॥ तमङ्गिराश्च बृहस्पतिश्चायास्यश्चोद्गीथमुपासांचक्रिरे । इति विद्यारूपं भवति ॥

तत्र संशय्यते—एकविद्यं वा नानाविद्यं वेति । तत्र विदिधात्वर्थगतचोदनायाः शत्रुपरिभवरूपफलसंयोगस्य. उद्गीथद्वारकदेवविजयासुरपराभवात्मकविद्यारूपस्य, उद्गीथविद्यानामर्थाविशेषात् पूर्वाधिकारन्यायेनैकविद्यं प्राप्नोति । तत्रेदमाशङ्क्यते–इह हि रूपान्यथात्वं वा शब्दात् प्रतीयते वाजिनां तावत् त्वं न उद्गायेति तेभ्यः प्राण उदगायदित्येवं प्राणकर्तृकोद्गानादसुरे पराभवः प्रोक्तः छन्दोगानां तु मुख्यप्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे इतिप्राणकर्मकोपासनाधर्म्मादसुरपराभवः प्रोच्यते । तदित्थं श्रुतिशब्दादेवान्यथात्वं प्राप्नोति न तु ताद्रूप्यमिति चेन्न । एवमप्यविशेषान्न विद्यैकत्वं व्याहन्यते । अविशेषेण ह्युभयत्रोपक्रमे ॥ "असुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति, अनेनैतानभिभविष्याम इति चोद्गीथेनैवासुरपराभव उपक्रान्तः । मुख्यप्राणपरिग्रहणादेव चासुरपराभवोऽन्ते निर्णीत इत्युपक्रमोपसंहारयोरविशेषादेकविद्यं प्रतिपद्यामहे । अथ सिद्धान्तमाह । न वा विद्यैकत्वमत्रान्याय्यम् प्रकरणभेदात् । छान्दोग्ये तावत् ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमुद्गीथावयवस्योंकारस्योपासनामुपक्रम्य तद्विषयतयैव देवासुराख्यायिकाद्वारा तं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे इत्याह । तत्र प्राणमुद्गीथमिति सामानाधिकरण्योक्तावपि उपक्रमानुरोधावयवे ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते । तेनैतमुद्गीथावयवप्रणवोपासनं विज्ञायते । वाजसनेयके त्ववयवग्रहणकारणाभावादुद्गीथस्य सकलैव भक्तिः प्राणत्वेन निरूप्यते इतिकृत्स्नोद्गीथविषयमधीयते तस्मादेतत् प्रस्थानान्तरं भवति । प्राणमुद्गीथमिति उद्गीथसामानाधिकरण्यं तूद्गातृतयैव दिदर्शयिषितस्य प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न ततो विद्यैकत्वं सिध्यति । प्रकरणभेदाद् विधेयभेदेन रूपभेदाद् परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परमात्मदृष्टयध्याससाम्येपि आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" ॥ इति परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिद्यते । एवमिहाप्युपक्रमभेदाद् विद्याभेद इति सिद्धान्तः ॥

ननूभयोरपि विद्ययोरुद्गीथविद्येत्येका संज्ञा भवति । संज्ञैकत्वाच्च विद्यैकत्वं न्याय्यमिति चेत् तदुक्तं नानाविद्यं न वा प्रकरणभेदादिति" । प्रकरणभेदाच्च विद्याभेदे सिद्धे संज्ञातो विद्यैक्यं नोपपद्यते अस्ति तु तदपि संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदे-

ष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषूद्गीथविद्येति । तस्माद्रूपसंज्ञयो रूपस्य प्राबल्यात्तदनु-रोधेन विद्याभेदे सिद्धे संज्ञैकत्वमप्रयोजकं बोध्यम् । अत एव संवर्गविद्यापरिमर-विद्ययोः संज्ञाभेदेपि रूपैक्याद्विद्यैक्यमिच्छन्ति केचित् । रामानुजस्त्विदं सूत्रमित्थं व्याचष्टे । समानसंज्ञातस्तद्विद्यैक्यमुक्तं चेत् तदपि संज्ञैक्यं छान्दोग्ये प्रथमपाठको-क्तासु बह्वीषु भिन्नास्वपि विद्यासूद्गीथविद्येत्येवमस्ति किन्तु न ततस्तासु विद्यैक्य-मध्यवसीयते तद्वदिहापि विद्याभेदो द्रष्टव्य इति ॥ ॥ इत्थं विद्यैक्यं विद्याभेदो वेति विरुद्धे मतद्वये व्याप्तिदर्शनाद्धेतोः समञ्जसं च पश्यामः । तथाहि छान्दोग्ये तावत्—ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेतिप्रणवोद्गीथोपासनविज्ञानं भिन्नभिन्ना-सूद्गीथप्रसङ्गाद्भिव्याप्नोतीति दर्शयितुमादौ प्रणवोद्गीथोपासनं प्रस्तुत्य नानाविधा उद्गीथविद्यास्तत्र संगृह्य पठ्यन्ते । तथा च तत्र प्रणवोद्गीथोपासनविद्याया एव प्रस्तुतत्वात् तस्याश्च पञ्चखण्डान् यावदभिव्याप्तेस्तन्मध्यपतितया द्वितीयखण्डात्मिक-याल्पीयस्योद्गीथविद्यया नैक्यं संभवति । ततो विद्याभेदः संप्रतिपन्नः । किन्तु "देवा-सुरा हवै यत्रेत्यारभ्य—योऽयं द्वितीयखण्डात्मिकोद्गीथविद्या निर्दिश्यते तस्या वाजसनेयाद्युक्तयोद्गीथविद्यया भेदो नास्तीति विद्यैक्यं संप्रतिपन्नम् । तस्मादुभयस-मञ्जसम् ॥ × ॥

॥ इति विद्यान्तर्गतविद्यायां भेदाभेदसामञ्जस्याधिकरणम् ॥

रामानुजस्तु व्याप्तेश्च समञ्जसमिति सूत्रमन्यथा व्याचष्टे—तथाहि छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उत्तरास्वप्युद्गीथविद्यासूद्गीथावयवस्य प्रणवस्य प्रथमप्रस्तुतस्य व्याप्तेर्हेतोस्तत्प्रकरणपठितस्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरित्युद्गीथशब्दस्य प्रणव-विषयत्वमेव समञ्जसं भवति ॥ अवयवे च समुदायशब्दस्य पटो दग्ध इत्यादिषु दर्शनादुद्गीथावयवेऽप्युद्गीथशब्दप्रयोगसंभवाच्छान्दोग्ये उद्गीथशब्देन गृहीत-प्रणवः एव प्राणदृष्ट्योपास्यतया निर्दिश्यते । वाजसनेयके तु कृत्स्नोद्गीथकर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्यानानात्वं सिद्धम् ॥ × ॥

इति विद्यान्तर्गतविद्यायां रूपार्थैक्येपि विद्यानानात्वाधिकरणं शंकररामानुजादीनाम् ॥ ० ॥

शंकरस्त्वनेन सूत्रेण अधिकरणान्तरमपेक्षते । तथाहि—ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति श्रुतावक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्यश्रवणात् तत्र चत्वारः पक्षाः प्रति-भासन्ते अध्यासो वापवादो वैकत्वं वा विशेषणं वा । बुद्धिपूर्वकाभेदारोपोऽध्यासः । तत्र हि द्वयोर्वस्तुनोः स्वस्वबुद्धावनिवर्तितायामेवान्यत्रान्यबुद्धिरनुवर्त्यते । अथ चैत्रो मम हस्त इत्यत्र चैत्रे हस्तबुद्धिः क्रियते न तु हस्तबुद्ध्या चैत्रे बुद्धिर्निवर्त्यते । एवमिहाप्यक्षरे उद्गीथ बुद्धिरध्यस्यते उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरित्येकः पक्षः ॥ १ ॥

अथ बाधोऽपवादः । तत्र हि मिथ्याबुद्ध्याऽन्यथाप्रतीते कचिद्वस्तुनि पश्चादु-पजातया यथार्थबुद्ध्या पूर्वस्या मिथ्याबुद्धेर्निवृत्तिः क्रियते । यथा सर्पत्वेन गृही-तायां रज्जौ पश्चादुपजातया रज्जुबुद्ध्या सर्पबुद्धिनिवृत्तिः । एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्यो-द्गीथबुद्धिरपोद्यते उद्गीथबुद्ध्याक्षरबुद्धिर्वा इतिद्वितीयः पक्षः ॥ २ ॥

अथैकत्वं वास्तवाभेदः । तत्र द्वयोः शब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वं विवक्ष्यते । यथा द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूमिदेव इति एवमिहाप्यक्षरोद्गीथशब्दयोरैकार्थ्यम् ॥ इति तृतीयपक्षः ॥ ३ ॥

अथ विशेषणं व्यावर्तकम् । तत्र हि समुदायरूपस्य व्यापकार्थस्य विशेषणेनेतरवारणमर्यादया तदेकदेशे व्याप्ये उपरोधः क्रियते । यथा नीलमुत्पलमितिनीलपीतादि सर्ववर्णसाधारणोत्पलशब्दः पीतादिव्यावृत्त्या नीलमात्रे विश्राम्यते—एवमिहापि सर्ववेदव्यापिनः प्रणवस्यौद्गात्रविषयमात्रे पर्य्यवसानं क्रियते—उद्गीथो य ओंकारस्तमुपासीतेति चतुर्थपक्षः ॥ ४ ॥

तदित्थं चतुर्ष्वपि पक्षेष्वनिर्धारणप्राप्ताविदं निर्धार्य्यते-व्याप्तेश्च समञ्जसमिति ओमित्येतदक्षरस्य व्याप्तेः सर्ववेदव्यापकार्थत्वात् सर्वविधस्य ग्रहणप्रसङ्गे विवक्षितस्यौद्गात्रविषयस्यैव ग्रहणार्थमुद्गीथमित्येतद् विशेषणं समञ्जसं भवति ॥ अत्र ब्रूमः—नेदं शंकरव्याख्यानमतीव समञ्जसं भवति । सूत्राक्षरस्वारस्येन तादृशार्थस्याप्रतिपत्तेः विद्यैक्यानैक्यविचारप्रसंगे तादृशार्थविचारस्याप्रासङ्गिकत्वाच्च ॥

इत्युद्गीथाक्षरोपासनाधिकरणम् ॥ शङ्करमतेन ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ।

छान्दोग्ये वाजसनेयके कौषीतकीये च प्राणसंवाद विद्या श्रूयते । तथाहि "प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । वाग् वसिष्ठा । चक्षुः प्रतिष्ठा । श्रोत्रं संपत् । मन आयतनम् । अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानहं श्रेयानिति । ते प्रजापतिं पितरमुचुः भगवन् को नः श्रेष्ठ इति । स उवाच । यस्मिंन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ततो वाचि तावदुत्क्रान्तायाम्–अवदन्तोऽपि तेऽकला अजीवन् । अविशेषतो वाक् । अथ चक्षुषि श्रोत्रे मनसि च क्रमेणोत्क्रान्तेऽन्धा बधिरा बालाश्च तेऽजीवन् । ततस्ते पुनः प्रविविशुः । अथ प्राण उत्क्रान्तुमिच्छन् यथा सुहयः पड्वीशशंकून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान् संबवर्ह । ततस्ते तमूचुः ॥ त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति । या वाग् वसिष्ठा त्वं तद्वसिष्ठोसि । यच्चक्षुः प्रतिष्ठा, त्वं तत्प्रतिष्ठासि । यच्छ्रोत्रं संपत् त्वं तत्संपदसि । यन्मन आयतनं त्वं तदायतनमसीति । वाक् चक्षुःश्रोत्रमनांस्यपि प्राणा इत्येवाचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्तीति छान्दोग्ये (५ । १) ॥ वाजसनेयकेऽप्येवं सर्वं किन्तु रेतः प्रजापतिरप्यत्र षष्ठः प्राण आख्यातः । तस्मिंश्चोत्क्रान्ते क्लीबा अप्रजायमाना अजीवन्निति होवाच (६ । १) कौषीतकीये तु—अथातो निःश्रेयसादानम् । एता देवता अहंश्रेयसे विविदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुः । तद्दारुभूतं शिश्ये । अथैतद्वाक्चक्षुःश्रोत्रं मनश्च प्रविविशुः तद्वदत्पश्यच्छृण्वंद्ध्यायच्छिश्य एव । अथैतत् प्राणः प्रविवेश तत् तत् समुत्तस्थौ । तद्देवाः प्राणे निःश्रेयसं विचिन्त्य प्राणमेव तत्प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुच्चक्रमुः । ते वायुप्रतिष्ठाकाशात्मनः स्वर्ययुः (२ । १४) । इत्येवमियं प्राणसंवाद-

विद्या ज्ञायते । तथा च न्यूनाधिकभावेनाख्यानात् रूपभेदात् संशयो भवति। किमियं विद्या भिद्यते न वेति । तत्रेदमुच्यते नात्र विद्याभेदः कल्प्यः । किन्तु सर्वाभेदादन्यत्र इमेऽनुक्ता गुणा उपसंहार्य्या इति । प्रतिज्ञातप्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यौपपादनप्रकारस्य सर्वस्य सर्वत्रैकरूप्यादेकविद्ये प्रतिपन्ने सत्यन्यत्रोक्ता इमेऽधिकगुणा अन्यत्रापि नेयाः स्युः । तथा च छान्दोग्येपि रेतसः प्रजापतेः प्रवेशः कार्य्यः । कौषीतकीयेऽपि वसिष्ठत्वादयो वागादिगुणा भाव्यास्ते प्राणे प्रत्यर्पणीयाश्च। तदित्थमेकप्रधानसंबद्धा धर्मा एकत्रैवोच्यमानाः सर्वत्राप्युपनेया इति सिद्धम् ॥ इत्थं शाङ्करोदयः सूत्रमेतद् व्याचक्षते । तन्न साधु प्रतीमः । एतद्व्याख्यानस्य—"उपसंहारोऽर्थाभेदादिति सूत्रेण गतार्थत्वादेतत्सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न हि भगवान् कृतधीराचार्य्यः सूत्रद्वयमेकार्थं वृथा ब्रूयात् । तस्माच्चिन्त्यमेतत् ॥

इति गुणोपसंहाराधिकरणम् शंकरादिमतेन ॥ ७ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ १ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ २ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ३ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ ५ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ ६ ॥ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ ७ ॥

रामानुजानुसारेणादौ व्याख्यायते । सर्वाभेदादिति पूर्वसूत्रतोऽभेदादित्यनुवर्तते प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वेषूपासनेष्वभिन्नत्वादानन्दादयो ब्रह्मस्वरूपणा एकत्रोपदिष्टा अन्यत्रापि सर्वासु विद्यासु ब्रह्मगुणतयोपसंहर्तव्याः । ननु तर्हि तस्यानन्दस्य धर्माः प्रियशिरस्त्वादयोऽपि सर्वत्र ब्रह्मगुणतया प्रसज्येरन् इति चेन्न । प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मण्यप्राप्तिः, तेषां ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रान्तर्गतत्वेन ब्रह्मगुणत्वाभावात् । अन्यथा शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदाद् ब्रह्मणोऽप्युपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । यद्यपि भगवद्विग्रहविशेषो नित्योऽभ्युपगम्यते नित्यौ च परमव्योमनिलयेऽस्मिन् भगवद्विग्रहे तदंशभूतव्यूहविभावादिविग्रहप्रवेशनिर्गमावभ्युपगम्येते । तदंशभूतेषु च विग्रहेषु बाल्ययौवनवामनत्वमहीयस्त्वादिकं च दृश्यते तथापि तस्य स्वेच्छायतत्वादविरोधः । ननु प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तावपि कारुण्यगाम्भीर्य्यौदार्य्यादयोऽनन्ता ब्रह्मगुणाः सर्वत्र प्रसज्येरन्निति चेन्न इतरे त्वानन्दादयोऽर्थसामान्यात् सर्वत्रानुवर्तन्ते । ते हि आनन्दसत्यज्ञानानन्तत्वामलत्वादयो ब्रह्मगुणा अर्थप्रतीत्यनुबन्धित्वादर्थसमाना एव सन्तीत्युपास्यब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वनुवर्तन्ते। ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः ब्रह्मनिष्ठतया प्रतिपद्यन्ते ते यत्र श्रुतास्तत्रैव भाव्या न त्वन्यत्रोपसंहार्य्याः । आश्रितधर्म्माणां तेषामर्थसमानत्वाभावात् ॥

ननु यदि प्रियशिरस्त्वादयो धर्मा ब्रह्मणः पुरुषविधत्वनिरूपणमात्रार्थाः कोशगुणा न ब्रह्मगुणास्तर्हि तथात्वेन ब्रह्मनिरूपणं किमर्थं क्रियते तत्राह—आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । आध्यानमनुचिन्तनमुपासनम् । न चाध्यानं निर्गुणस्योपपद्यते । तस्मादन्नमयप्राणमयमनोमयक्रमेणास्मिन्नानन्दमये कोशेऽपि कल्पितावयवे चित्तस्थैर्यद्वारा तदन्तःप्रविष्टे निर्गुणे ब्रह्मणि चित्तावस्थानसिद्धये कोशगुणोपन्यासो ब्रह्मणि क्रियते न त्वन्यप्रयोजनार्थम् । प्रयोजनान्तरानुपपत्तेः । आत्मशब्दाच्च । अथोऽन्तर आत्मानन्दमय इत्यात्मशब्देन प्रतिपन्नस्य शिरःपक्षपुच्छादिप्रयोजनं किमपि नास्तीत्यतस्ते आध्यानार्था एव स्युरिति प्रतिपद्यामहे ॥

नन्वयमात्मशब्दोऽन्नमयप्राणमयादिष्वनात्मस्वपि दृश्यते तथा च कथमात्मविषयत्वं तस्याध्यवसेयमिति चेत् तत्राह—आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरादिति । आत्मग्रहणमिहेतरं साम्ये तद्द्रष्टव्यम्–यथेतरत्र—"आत्मा वा इदमेक एवाग्रे आसीत्" इत्यादिषु परमात्मनो ग्रहणं तथेहाप्यस्तीति गम्यते । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यानन्दमयविषयादुत्तरवाक्यात् । पूर्वत्रान्नमयप्राणमयमनोमयादिष्वनात्मस्वात्मशब्दान्वयादिहात्मशब्दो नेतरवत्परमात्मवचनः स्यादिति चेत् तत्रोच्यते । स्यादेवायं परमात्मवचनोऽवधारणात् । पूर्वत्रापि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना परमात्मैव बुद्ध्यावधारितः । स एवान्नमयादिष्वन्तरान्तरक्रमेणावतार्यमाणः सर्वान्तरेऽस्मिन्नानन्दमये तदन्तराभावाद्विश्रान्तः । उत्तरत्र च सोऽकामयतेत्यादिवाक्ये स एव प्रक्रान्तः परमात्मा परामृश्यते । तस्मात् परमात्मैवायमात्मा स्यात् । तस्याध्यानायैव च प्रियशिरस्त्वादिकल्पनाऽस्तीति वस्तुदृष्ट्या ब्रह्मणि तेषामप्राप्तिरभ्युपगम्यते । आनन्दत्वादयस्तु धर्मास्तत्रोपपद्यन्त एवेति सिद्धम् ॥

इति रामानुजमतेन पञ्चकोशविद्यायामात्मस्वरूपधर्माश्रितधर्मयोरुपसंहारा-
नुपसंहारविवेकाधिकरणम् ॥

रामानुजाद्यनुसारेण सप्तभिः सूत्रैरित्थमेकाधिकरण्यं व्याख्यातम् । शङ्करस्तत्र त्रिभिः सूत्रैरेकं पश्चाद् द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकमेकमित्यधिकरणत्रयमारचयति । तथा हि—आनन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीया ब्रह्मधर्मा भिन्नभिन्नासु श्रुतिषु कचित्केचिच्छ्रूयन्ते । ते यावन्तो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र भाव्या उत सर्वे सर्वत्रेति सन्दिह्यते तत्रोच्यते । आनन्दादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र भाव्याः । सर्वाभेदाद्गुणोपसंहाराधिकरणन्यायात् । सर्वत्र हि गुणोपदेशे तदेवैकं प्रधानं विशिष्यं ब्रह्म न भिद्यते । नन्वेवं सत्यानन्दमयधर्मतयोक्ताः प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वत्र संकीर्येरन् इति चेत् तत्राह—प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयकोक्तानामन्यत्र प्राप्तिर्नास्ति । प्रियमोदप्रमोदानन्दानां परस्परापेक्षया भोक्तृभेदापेक्षया चोपचितापचितरूपत्वात् भेदेऽप्युपचयापचयौ संभवतो निर्भेदं तु ब्रह्म श्रूयते—एकमेवाद्वितीयमिति तस्मात् कोशधर्मा एते प्रियशिरस्त्वादयो न ब्रह्मधर्मा इत्यानन्दमयोऽभ्यासादिति सूत्रे निरूपितम् ॥ उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते । न निर्गुणे परस्मिन् ब्रह्मणि । अतएव सत्यकामत्व-

संपद्ध्रामत्वादिधर्माणामप्यस्मिन्निर्गुणे निर्विशेषे परब्रह्मण्यप्राप्तिः प्रतिपत्तव्या ॥ ननु तर्हि निर्धर्मकत्वादस्मिन्नानन्दसत्यज्ञानादयः स्वरूपधर्मा अपि प्रतिषिद्धाः स्युरिति चेन्न । इतरे त्वानन्दादयो धर्माः प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना अर्थस्य प्रतिपाद्यब्रह्मणः सर्वत्र प्रतिपद्यन्ते न क्वापि प्रतिषिध्यन्ते ॥

इति शङ्करमतेन स्वरूपेतरधर्माणां परब्रह्मण्यप्राप्तिप्रतिषेधाधिकरणम् ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावादात्मशब्दाच्च ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यारभ्य, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति काठके पठ्यते । तत्र सर्व इमेऽर्थादयस्ततस्ततः परत्वेनाख्यायन्ते अथवा पुरुष एव सर्वेभ्यः पर इष्यते इति संशये ब्रूमः । पुरुषएवैभ्यः सर्वेभ्यः पर इष्यते न प्रत्येकमेषां परत्वं विवक्ष्यते । प्रयोजनाभावात् । नहीतरेषां परत्वप्रतिपादने किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन् प्रतिपन्ने मोक्षसिद्धिः प्रयोजनम् । श्रूयते हि-निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते इति । पुरुषान्न परं किञ्चिदिति परप्रतिषेधेन काष्ठादिशब्देन च पुरुषविषयसादरं दर्शयन् पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयत्याध्यानायेति । सम्यग् दर्शनार्थाया-ध्यानायेत्यर्थः आत्मशब्दाच्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिर्गम्यते यतः "एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरित्येवं हि तस्मिन्नेव पुरुषे आत्मशब्दं विधत्ते । अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते । तद्विज्ञानायैव च यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः"—इत्याध्यानं विदधाति । व्याख्यातं चेदमानुमानिकमप्येकेषामित्यत्र (१ । ४ । १) अपि च । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्ते किं तदध्वनः पारमित्याकाङ्क्षायां तत्परमपद-प्रतिपत्त्यर्थ एवायमायास इत्यवसीयते ॥

इति शङ्करमतेन पुरुषपरत्वाधिकरणम् ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥१॥ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ २ ॥

वाजसनेयके "कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः"—इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म (बृ० ४ । ४) इत्येवं तस्य सर्वसङ्गविमुक्तब्रह्मात्मत्वमवधारयति ॥ छान्दोग्ये च "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्"—इत्यात्मशब्दं विनैवोपक्रम्योदर्के "स आत्मा तत्त्वमसीत्यात्मशब्देनोपसंहरति । तथा चैतयोराम्नानयोरुपक्रमभेदादैकार्थ्यं नास्तीति प्राप्ते उच्यते । आत्मगृहीतिरितरवत् द्रष्टव्या । सदेव सौम्येदमिति छन्दोगाम्नानेऽपि "कतम आत्मा"—इत्यादीतराम्नानवदात्मन एव ग्रहणमस्ति ।

उत्तराद् "स आत्मा तत्त्वमसी"त्युदर्कवाक्येन तादात्म्योपदेशात्। ननूपक्रमस्यान्वया-दुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावान्नात्मगृहीतिरिति चेत् तत्र ब्रूमः स्यादवधारणात्। "येनाश्रुतं श्रुतं भवति, अमतं मतमविज्ञातं विज्ञात"—मित्येकविज्ञानमवधार्य्यते। तत्र मुख्यादात्मनोऽन्यत्र संभवति अपि च। प्रागुत्पत्तेरेकत्वमवधार्य्यते, जीवस्य चात्मशब्देन परामर्शः तस्मादुपक्रमे आत्मशब्दासंकीर्तनेऽपि वाक्यशेषे आत्मत्वाव-धारणादुपक्रमेऽप्यात्मन एव परिग्रहः स्यात्। तस्मादेवं जातीयकेषु वाक्येषु प्रति-पादनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपद्यार्थाभेद इति सिद्धम्। आत्मशब्देनानुपक्रमेऽपि परि-शेषादवधारणाच्चात्मनो ग्रहणं कार्य्यमिति न्यायानुगमात्॥

इति सद्विद्याया आत्मविद्यात्वाधिकरणम्॥

अत्रैवाधिकरणान्तरमप्युच्यते:—

ऐतरेयके श्रूयते—आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत्। स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति—स इमाँल्लोकानसृजत अम्भोमरीचीर्मरमाप इत्यादि। अत्रात्मशब्देनोपक्रमेऽपि तेन परमेश्वरो गृह्यते ईश्वरो वेत्यनिश्चये लोकाद्युत्तरकालिक-सृष्टिवचनाद् विशेषवानीश्वर एवायमात्मा स्यादिति प्राप्तेऽयत उच्यते। आत्म-गृहीतिरितरवत्। इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्येवमादिषु यथा तथैवेहाप्यात्मग्रहणं द्रष्टव्यम्। तत्र परमात्मनो ग्रहणादिहापि परमात्मैव गृह्यते इति तात्पर्य्यम्। एतच्च "स ऐक्षत लोकान्नु सृजै स इमानसृजते"-त्याद्युत्तरवाक्याद् गम्यते इतरसाधारण्येनेहापि स्रष्टृत्वाख्यानात् परमात्मनो ग्रहणात्॥ १॥

ननु चास्ति पुरुषविधो नराकार आत्मा हिरण्यगर्भः प्रजापतिः। स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत"॥ इति स्मृतेरात्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः (बृ० १।४)—(शत० १४।४।२) इति श्रुतेश्च। तत्रैवायमैतरेयवाक्यानामन्वयः संभाव्यते। "तस्याप्यात्मशब्दात् स्रष्टृत्वाच्च। लोकान्नु सृजै" इत्यादिना चोत्तरवाक्येन लोकस्रष्टृत्वमुच्यते तच्च प्रजापतावेवान्वेति न परमात्मनि। तस्य सर्वादौ महाभूतसृष्टिकर्तृत्वेऽपि तदुत्तर-भाविन्यां महाभूतसंनिवेशविशेषरूपाणां लोकानां सृष्टौ प्रजापतेरेवाधिकारात्। अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यादिनैतरेयिभिरपि पूर्वस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकाया एव सृष्टेराख्यानाच्च। तस्मादम्भोमरीच्यादिलोकस्रष्टृत्वं न परमात्मनः स्यादिति चेत् तत्रोच्यते। परमात्मन एवेह ग्रहणं स्यादवधारणात्। एक एवाग्र आसीदिति हि सृष्टेः प्रागात्मैकत्वमवधार्य्यते। प्रजापतेस्तु प्रागेव परमात्म-कर्तृकमहाभूतादिसृष्टिसत्त्वादात्मैकत्वावधारणं व्याहन्येत। अपि च आत्मैवेदमग्र इत्युपक्रम्य "स एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यतेत्यादिना तस्यैवात्मनः शरीरे प्रवेशमुक्त्वा"। "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यद्"—इति ब्रह्मात्मत्व दर्शनमत्र-

धारयति । अन्ते च एष ब्रह्मैष इन्द्रः सर्वं तत् प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठित प्रज्ञानं ब्रह्म'' इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति । तस्मादिह भूयोऽवधारणादुपक्रमवाक्ये परमात्मन एव ग्रहणमिति सिद्धम् । आत्मसामान्योपादानेऽपि परिशेषादवधारणाच्च परमात्मनो ग्रहणं कार्य्यमिति न्यायानुगमात् ॥

इति परमेश्वरकर्तृकलोकसृष्ट्यधिकरणम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १ ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ २ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ ३ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ ४ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ ५ ॥

शङ्करमतेनेत्थमधिकरणद्वयं व्याख्यातम् । वयं त्वत्राधिकरणद्वयं पश्यामः ॥ तथा हि-''सर्वाभेदादन्यत्रेमे आनन्दादयः प्रधानस्ये''त्यन्तमिदमेकं सूत्रम् ॥ इतः पूर्वं विद्यैक्यानैक्यविचारपरिभाषा सामान्येन प्रदर्शिता । अतः परं गुणोल्लेखपूर्वकं विशिष्य गुणविद्या विचार्य्यते । तत्र तावत् तैत्तिरीयकश्रुतौ अन्नमयं ब्रह्म प्राणमयं ब्रह्मेत्यादिना पञ्चकोशविद्या निदर्श्यते । तत्रोक्ता इमे आनन्दविज्ञानमनःप्राणान्नरूपाः पञ्चार्थाः प्रधानाद् ब्रह्मणोऽन्यत्र प्रतिपत्तव्याः । प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वाभेदात् । सर्वैरेवानन्दादिभिरस्याभेद आम्नायते आनन्दमयं ब्रह्म, विज्ञानमयं ब्रह्म, मनोमयं ब्रह्मेत्यादिना ॥ अयं भावः यद्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं मुख्यमुपदिष्टं स्यात् तर्हि विज्ञानमयस्य ब्रह्मत्वमुच्यमानमसमञ्जसं स्यात् । आनन्दमयत्वविज्ञानत्वयोः पार्थगर्थ्यात् । तस्माद् ब्रह्मस्वरूपतो निर्विशेषं निर्धर्मकं प्रतिपत्तव्यं तस्यैते पञ्च कोशाः स्युरानन्दमयादयः । पञ्चस्वपि तेषु कोशेषूत्तरोत्तरसंवरकेषु ब्रह्मेदमनुस्यूतं भवतीति सर्वेषां ब्रह्मशब्देन व्यपदेशः । अर्चिष एव मुख्यदीपत्वेपि सवर्तिकस्य सतैलस्य सपात्रस्य साधारस्तम्भस्य च दीपसम्बन्धाद्दीपत्वमनुवर्तते । शुद्धवाचिनः स्वार्थसंबन्धात् सोपकरणेऽपि व्यपदेश इति न्यायात् । तथेहापि प्रधानस्य ब्रह्मणः संबन्धात्पञ्चकोशानां प्रत्येकस्य ब्रह्मत्वमुपचर्य्यते आनन्दादय आनन्दमयादिकोशावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो धर्माः संभवन्ति न तु प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्मा इति सिद्धम् ॥

यत्तु तत्र आनन्दमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते-तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । त इमे प्रियशिरस्त्वादयो धर्माः कोशवद् ब्रह्मनिष्ठाः शुद्धे ब्रह्मण्यपि संकीर्य्येरन् इति चेत् तत्रोच्यते । प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां ब्रह्मणि प्राप्तिर्नास्ति । प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परतो भोक्तृभेदाच्चोपचितापचितरूपाः स्युरित्यतो निर्भेदेऽस्मिन् ब्रह्मणि तेषां प्रसराभावः । उपचयापचयौ हि भेदे सति संभवतः । तस्मात् कोशधर्मा एते न ब्रह्मधर्माः । सति भेदे हि प्रतिपत्तव्याः परस्परविरुद्धधर्मा उपासनार्थं क्वचित् क्वचिदुपदिष्टा अपि न शक्याः ब्रह्मण्युपनेतुम् ॥ तेनान्नमयत्वप्राणमयत्वमनोमयत्वादयो धर्मा ब्रह्मण्युक्ता अपि न गृह्यन्ते ''अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः'' इत्यादिना

प्रतिषिद्धत्वात् । अतएव चाग्निरहस्यश्रुतौ "अयं वाव यजुर्योऽयं पवते" इत्येव वायोर्यजुष्ट्वं प्रतिज्ञाय "तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म तदेतद् ब्रह्मापूर्वमपरवत् तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषत् । तृतिरेवास्य गतिरानन्द एवास्य विज्ञानमात्मा । आनन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः । सा हैवैव देवानामद्धा विद्या । सह स न मनुष्यो य एवं विद्"देवानां हैव स एकः" इत्येवं ब्रह्मणि यजुष्ट्वं रसत्ववायुत्वभिन्नानेकदेवरूपत्वादयो धर्मा उपासनार्थमुपदिश्यन्ते नैते ब्रह्मण्युपनीयन्ते निर्विशेषे ब्रह्मणि विशेषाणामेषामप्रसरात् ॥ २ ॥

नन्वेवं तर्हि निर्धर्मके तस्मिन्ब्रह्मणि धर्ममात्रप्रत्याख्यानादानन्दत्वविज्ञानघनत्वसर्वगतत्वादयोऽपि धर्माः प्रत्याख्याताः स्युरिति चेन्न । इतरे त्वर्थसामान्यादनुवर्तेरन् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प" इत्यादयो हि गुणा अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिनस्तेऽर्थस्वरूपवत् परब्रह्मण्यनुवर्तन्ते ।

शंकरस्तु सत्यकामत्वसंपद्वामत्वादिधर्माणामप्यस्मिन्निर्गुणे निर्विशेषे परब्रह्मण्यप्राप्तिमाचष्टे । ननु अन्नमयत्वप्राणमयत्वमनोमयत्वादीनामिवैतेषामानन्दं सत्यज्ञानादीनामप्युपासनार्थत्वमेव कस्मान्नाभ्युपगम्यते । "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति ध्यायमानः" इति श्रुतेस्तादृशानन्दादिरूपेण ध्यानादेव निष्कलसाक्षात्कारसंभवादिति चेन्न । आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । उपासितुर्हि द्विविधावस्था भवति । साधनरूपा सिद्धरूपा च साधनावस्थायामुपासकोऽल्पगुणं प्रत्यगात्मानमधिकगुणं तूपास्यं परमात्मानं भेदेन पश्यन्नुपास्ते । तत्रैते उपास्यस्य परमात्मनः सर्वे गुणा उपासनार्था उपकुर्वन्त्युपासनधर्मम् । गुणभय्यादयेव गुणिनि बुद्ध्युपपत्तेः अथ स ध्यायमानो यदा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो निर्गुणं ब्रह्म पश्यति तदास्य सा सिद्धावस्था भवति न तदानीमाध्यानाय प्रयोजनमवशिष्यते उपास्योपासकभेदबुद्धिविलोपात् । अतो न तदानीमाध्यानाय गुणानामपि प्रयोजनं पश्यामः । आत्मशब्दाच्च । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति । आत्मैवाभूद् विजानतः । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ततः केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभिरुपास्योपासकयोरेकत्वसंपत्तावात्मशब्देनैवाविशेषमुभयोर्ग्रहणात् तदानीं गुणिग्रहणाय गुणानपेक्षणात् । तस्मान्नानन्दादयो ब्रह्मणि द्रष्टव्या गुणा अपि त्वानन्द एव निर्धर्मकं ब्रह्मेति विद्यात् ॥

इत्यात्मस्वरूपधर्मविशेषकधर्मविवेकाधिकरणम् ॥ ० ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १ ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ २ ॥

उपक्रमोपसंहाराभ्यां सर्वत्रार्थनिर्णयो भवतीत्युपनिषत्प्रकरणेऽपि ताभ्यामेवात्मग्रहणं क्रियते । किन्तु यत्रोपक्रमे स आत्मशब्दो नोपादीयते तत्राप्यन्यत्रेवात्म-

ग्रहणं कार्य्यम् । उपसंहारोपात्तेनात्मशब्देन तत्प्रतीतेः । ननु येनार्थेनोपक्रमस्ते-नैवार्थेनोपसंहारे तस्यार्थस्य तत्प्रकरणेऽनुगमो भवतीत्यत उपक्रमोपसंहाराभ्यामर्थ-निर्णयः कर्तुं पार्य्यते । उपक्रमे तदर्थानुपादाने तु तदन्वयप्रतिपत्त्यसंभवान्न केवले-नोपसंहारेणार्थनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति चेत् सत्यम् । तथा सत्यवधारणादर्थ-निर्णयः स्यात् ॥ विनिगमकप्रतिज्ञाविशेषो वा तस्यार्थस्याभ्यासेनोपादानं वाऽव-धारणम् । आभ्यां स्वत एवार्थावधारणसंभवात् ॥ १ ॥

तथा च उपक्रमोपसंहाराभ्यामर्थनिर्णयस्ताभ्यामप्रतिपत्तौ त्ववधारणादर्थ-निर्णयः कार्य्य इति न्यायोऽनुगम्यते । तत् प्रदेशो यथा—सदेव सौम्येदमग्र आसी-दित्यात्मशब्दं विनैवोपक्रम्य—स आत्मा तत्त्वमसीत्यात्मशब्देनोपसंहरति । तत्रोप-संहारादात्मनि प्रत्ययो भवति । अपि च येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यात्मविनिगमकप्रतिज्ञाविशेषात् स आत्मा स आत्मेत्यभ्यासेनात्मोपादा-नाच्चात्मनः प्रकरणमवधार्य्यते । अथ यत्राप्यात्मशब्देनोपक्रम्यते तत्रापि जीवाक्षर-पराख्यानां त्रयाणामात्मनामन्यतमस्यानिर्णयेऽवधारणादेवात्मविशेषनिर्णयः कार्य्यः ।

कार्य्याख्यानादपूर्वम् ।

सर्वं हि वाक्यं कार्य्याख्यानाय प्रवर्तते न कृताख्यानाय । तस्माद् वाक्यविधेय-संदेहे सति यदपूर्वं तद्विधेयं कल्प्यम् । पूर्वप्राप्तस्य विधेयत्वानौचित्यात् । अपूर्वम-प्राप्तम् तथा च प्राप्ताप्राप्तविधाने सत्यप्राप्ते विधिपारिनिष्ठा इति न्यायोऽनुगम्यते । तथा हि छन्दोगा वाजिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्य्यादं प्राणस्यान्नमुक्त्वा तस्यापोवास आमनन्ति ततश्छन्दोगाः "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाद्भिः परि-दधतीत्याहुः (छा० ५ । २ । २)" वाजिनस्तु—"तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशि-ष्यन्त आचामन्ति, अशित्वाचामन्ति,एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवं-विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत् । एतमेव तदनमनग्नं कुरुते"—इत्याहुः । (बृ० ६ । १ । १४) तत्रेदमपामाचमनं विधीयते वा प्राणानग्नताकरलक्षणमपां प्राण-वासस्त्वं वेति विचारे आचामेदिति विस्पष्टं विधिदर्शनादाचमनमेव विधीयते । अनग्नतासंकीर्तनं त्वाचमनस्यैव स्तुत्यर्थमिति प्राप्ते ब्रूमः। कार्य्यत्वेन स्मृत्या सिद्धस्यै-वाचमनस्यानुवादेनाख्यानान्नाचमनस्य विधिरिह युक्तः । किन्त्वाचमनीयास्वप्सु प्राणविद्यासंबन्धित्वेनापूर्वप्राणानग्नताकरणमेवैतदुपदिश्यते इति भाव्यम् । न चाय-मनग्नतावाद आचमनस्तुत्यर्थ इति न्याय्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् ॥ १ ॥

अपि च यदिदं किञ्चाश्वभ्य आशकुनिभ्य इत्यादिना तावन्न स सर्वान्नाभ्यवहारः कर्तव्यतया विधीयते तस्य लोकरुचिप्राप्तत्वात् ॥ किन्तु सर्वं प्राणस्यान्नमित्यन्नदृष्टि-रेव सर्वत्रोपपाद्यते अपूर्वत्वात् । एवं तत्साहचर्य्यादापो वास इत्यत्रापि नापामाच-मनं कर्तव्यतया विहितं स्यात् । अपि त्वप्सु परिधानदृष्टिरेव संपाद्यते इति प्रतीमः । अर्द्धवैशसस्यानौचित्यात् ॥ २ ॥

यत्तु आचामेदिति विस्पष्टं विधिदर्शनादाचमनविधिरित्युक्तं तदप्यनुवादेन पूर्ववत्वात् प्रत्युक्तम्। अत एव च काण्वास्तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते इत्यत्रैव पर्य्यव-स्यन्ति नामनन्ति तु तस्मादेवंविदित्याद्युत्तरपाठः। तस्मान्माध्यन्दिनानां पाठेप्याच-मनानुवादेन प्राणानग्नत्वविज्ञानमेवोपदिश्यते इति प्रतिपत्तव्यम् ॥

रामानुजस्त्विदं सूत्रमित्थं लापयति। कार्य्याख्यानात्—अप्राप्ताख्यानादप्राप्ता-ख्याने शास्त्रस्यार्थवत्त्वादिहापूर्वमप्राप्तमेवापां प्राणवासस्त्वं प्रतिपाद्यते न त्वाचमनम् तस्य स्मृत्या विहितत्वादपूर्वत्वाभावादिति ॥

इत्यपां प्राणवासस्त्वाधिकरणम् ॥

समान एवं चाभेदात्।

यथा भिन्ने तन्त्रे पृथगाम्नातयोर्विद्यासंदर्भयो रूपचोदनाद्यभेदादैकविद्यं गुणोपसं-हारश्च नियम्यते, एवं समाने च तन्त्रे प्रतिपाद्यस्यार्थस्याभेदादैकविद्यं गुणोपसंहा-रश्च स्यातामित्यर्थः। तथा च समानतन्त्रेऽपि रूपाद्यभेदाद् विद्यैकत्वं नेयमिति न्यायो-ऽनुगम्यते यथा छान्दोग्यवद् (३ । १४) वाजिनामग्निरहस्येऽ (१० । ४ । ६)–पि शा-ण्डिल्यविद्याख्यायते। "स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्" इत्यादिः किन्तु वाजिनां पुनर्बृहदारण्यके–(१४ । ६)। "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मि-न्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च" इति पठ्यते। तत्र यद्यपि विद्याशेषोपसंहाराधिकरणन्यायेन छान्दोग्य-बृहदारण्यकाम्नातयोर्गुणोपसंहारादैकविद्यं युज्यते तथापि बृहदारण्यके समानशा-खायामेकस्या विद्याया द्विराम्नाने पौनरुक्त्यापत्तेरिह गुणानुपसंहाराद्गुणातिरेकेण च रूपभेदादिमे भिन्ने द्वे विद्ये स्यातामत उच्यते समान एवं चाभेदादिति॥ समानत-न्त्रेऽपि गुणोपसंहारेण रूपाद्यभेदादैकविद्यं प्रतिपत्तव्यम् ॥ अग्निरहस्याम्नाने हि विद्याविधानार्थे केषांचिदनुक्तानां सर्वेशानत्वसर्वाधिपतित्वसर्वप्रशासकत्वगुणानां विधानार्थमिदं बृहदारण्यके पुनस्तद्विद्याम्नानम्। तत्र तद्विद्याप्रत्यभिज्ञानार्थोऽयं पूर्वो-क्तकतिचिद्रूपानुवादः इति बोध्यम्॥ केचित्तु सूत्रार्थमन्यथा लापयन्ति। मनो-मयत्वादिगुणके ब्रह्मण्युभयत्र समाने प्रतिपाद्ये सत्यस्तु क्वचिद्गुणातिरेकेण प्रतिपादनम्। एवमप्यभेदो न व्याहन्यते। वेद्यरूपाभेदे विद्याभेदस्याध्यवसातुमयोग्यत्वादिति। न च भिन्ने तन्त्रे तथा संभवत्यपि समाने तन्त्रे तथा नावकल्पते पौनरुक्त्यप्रसङ्गा-दिति वाच्यम्। तत्रापि अर्थविभागोपपत्तेरपौनरुक्त्यात्। एकं ह्याम्नानं विद्याविधाना-र्थमपरं गुणविधानार्थमित्यर्थविभागान्नास्ति पौनरुक्त्यम् ॥

इति समानतन्त्रेऽपि गुणोपसंहाराद्वैविद्यैकत्वाधिकरणम् ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि, ॥ १ ॥ न वा विशेषात् ॥ २ ॥ दर्शयति च ॥ ३ ॥

यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतायां गुणोपसंहार उक्तः एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसंबन्धात् । तथा च यत्र बृहदारण्यके "सत्यं ब्रह्म"–इत्युपक्रम्य "तद् यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः"–इत्येवं तस्य सत्यस्याधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य द्वे उपनिषदावुपदिश्येते । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम् । तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम् । तत्रापि सत्यैकविद्यासंबन्धाद् गुणोपसंहारौचित्यादुभे द्वे अप्युपनिषदावुभयत्र प्राप्नुत इति चेत् तत्र प्रतिविधीयते । न वोभयोरेतयोरुभयत्र प्राप्तिः । उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धात् । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतपुरुषसंबन्धेन भिन्नामुपनिषदमाख्याय "योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मपुरुषसंबन्धेन भिन्नामुपनिषदमाचष्टे । रहस्यं ह्युपनिषत् । तत्र तस्येति संनिहितालम्बनशब्दादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैव भेदेनोपनिषदोरुपदेशान्नोभयत्र प्राप्तिर्युज्यते वक्तुम् । नन्वेकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनादधिदैवतमध्यात्मं चैकस्यैव पुरुषस्य सत्त्वादुभयोरुभयत्र प्राप्तिः स्यादिति चेन्न एकस्यापित्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात् तदवस्थस्यैव तल्लिङ्गेः ॥ दर्शयति चैवंजातीयकानां धर्माणां व्यवस्थालिङ्गम् "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्, यावमुष्य गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति" इह हि अत्यादित्यस्थानभेदाद्धर्माणामन्योन्यस्मिन्नुपसंहाराभावं पश्यन्नेवातिदेशेनादित्यपुरुषगतान् रूपादीनक्षिपुरुषे उपसंहरति । तस्मादत्रोपनिषदोरनुपसंहारात् तयोर्व्यवस्थैवेति सिद्धम् । सिद्धश्चात्र विद्यैक्येऽपि प्रतिज्ञाविशेषादांशिकभेदोऽनुगृह्यते इति न्यायानुगमः ॥

इति विद्यैक्येऽपि प्रतिज्ञानादांशिकभेदानुप्रवेशाधिकरणम् ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ १ ॥

अतश्चानुपसंहारकधर्मयोगेऽनुपसंहाराद्धेतोःसंभृतिद्युव्याप्त्यपि नोपसंह्रियते विशेषोपदेशस्यानुपसंहारकत्ववद्—अकपरिमाणायतनद्वयविरोधस्याप्यनुपसंहारकत्वात् । तथा हि "ब्रह्मज्येष्ठा वीर्य्यासंभृतानि, ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान । ब्रह्मभूतानां प्रथमोत जज्ञे नार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुंकः"–इति तैत्तिरीयके राणायनीयानां खिलेषु च ब्रह्मणि ज्यैष्ठानां वीर्य्याणां संभृतिद्युव्याप्तिश्चेत्यादयो विभूतय आम्नायन्ते तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते । तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियन्ते न वेति विचारे ब्रह्मसंबन्धादुपसंहारप्राप्तौ ब्रूमः संभृतिद्युव्याप्त्यपि चानेनोपसंहार्य्यमिति । व्यक्तपरिमाणानां परस्परविरुद्धायतनानामनुपसंहारकत्वसिद्धान्तात्—इह हि परस्परविरुद्धाव्यक्तपरिमाणान्यायतनानि गृह्यन्ते । "एष आत्माऽन्तर्हृदय–इतिहृदयायतनत्वं शाण्डिल्य-

विद्यायाम् "दहरं पुण्डरीकं वेश्मदहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति दहरायतनत्वं दहरविद्यायाम्। "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते"-इत्यक्ष्यायतनत्वमुपकोशलविद्यायाम् इत्थमाध्यात्मिकमायतनमासु विद्यासूपदिश्यते । आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयोऽतिविस्तृतायतनसापेक्षाः । तस्मादाध्यात्मिकाधिदैविकयो-रायतनयोरेकपरिमाणतया पूर्वाधिकरणन्यायेनानुपसंहारो न्याय्यः ॥ परस्पर-व्यावृत्तस्वरूपत्वमेकपरिमाणत्वम् ॥ द्युव्याप्तिस्ताव हृदयाद्यल्पस्थानीये स्वसामर्थ्या-देव व्यावृत्तलक्षणा भवतीत्यनुपसंहार्य्यता । ननु शाण्डिल्यविद्यादिष्वपि-"ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः । एष एव भामनीः एष हि सर्वेषु भूतेषु भाति, यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदये आकाशः, उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते"-इत्यादिना हृदयाद्यल्पस्थानविरुद्धधर्मा आख्यायन्ते इति चेत् माहात्म्य-प्रतिपादनपरा एते आध्यात्मिकस्यैत्यविरुद्धमेतत् । अल्पस्थानविशिष्टस्य औपाधिकाल्पत्ववतो ब्रह्मणस्तस्मिन्नेव स्थाने महास्थानविशिष्टेनौपाधिकमहत्त्ववता ब्रह्मणा गुणोपसंहारत्वद्वारा साम्यप्रतिपादनं तु विरुद्धमित्यनुपसंहारो न्याय्यः ॥

इति विरुद्धधर्मोपदेशोऽनुपसंहाराधिकरणम् ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ १ ॥

बह्व्यः समाननामानः पुरुषविद्या उपदिश्यन्ते । तत्रैकेषां पुरुषविद्यायामिवा-न्येषां पुरुषविद्यायां धर्माणामनाम्नानाद् रूपादिभेदादनुपसंहार इति विद्यानानात्व-सिद्धिः । नामरूपफलोपदेशानां विद्यैकत्वप्रयोजकानां मध्ये नामापेक्षया रूपादीनां बलवत्वाभ्युपगमात् ॥ तथा च नामैक्येपि रूपादिभेदे विद्यानानात्वमितिन्यायोऽवसी-यते ॥ तद् यथा—"पुरुषो वाव यज्ञः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत् प्रातः स-वनम्"-इत्यादिना ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्याम्नायते । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तस्यायुस्त्रयं सवनत्रयम् । बुभुक्षापिपासोद्वेगा दीक्षा । अशनपान-रमणान्युपसदः । हसनमैथुनादीनि स्तुतशस्त्राणि ॥ तपोदानादिर्दक्षिणा । मृत्युरव-भृथः । प्राणानां यावदायुरनुसंतननमाशीः । षोडशशतवर्षजीवित्वं फलमित्युक्तम् । एवं तैत्तिरीयकेऽप्यन्या पुरुषविद्याम्नायते । "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मम् उरो वेदिः लोमानि बर्हिरित्यादि । तत्र संशयः । किं ता-ण्ड्योक्ता धर्मास्तैत्तिरीयकेऽप्युपसंहर्तव्या नवेति । पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्राप्ता-वुच्यते।ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामिवेतरेषां तैत्तिरीयकाणामनाम्नानाद् विद्या-भेदो विज्ञायते तस्मान्नोपसंहार इति । विलक्षण हि तेषां यज्ञपरिकल्पनं दृश्यते । पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपश्वृत्विगाद्यनुक्रमणात् । सवनान्यपि छान्दोग्ये पुरुषस्यायूंषि कल्प्यन्ते, तैत्तिरीयके तु सायंप्रातर्मध्यन्दिनानि । दीक्षोपसद्दक्षिणा-स्तुतशस्त्रादीनि च नेहोपकल्प्यन्ते । तस्मादनयो रूपभेदं पश्यामः । अपि च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं न श्रूयते । आत्मा यजमान इति पुरुषस्य यजमानत्वश्रव-णात् विदुषो यो यज्ञस्तस्यैति वैयधिकरण्यप्रतिपत्तेः । सत्यां गतौ मुख्यस्यैवार्थस्य

ग्रहणौचित्याच्च ॥ तस्मादनयोश्चोदनाभेदं पश्यामः । अपि च तैत्तिरीयके पूर्वानुवाके–"ब्राह्मणेत्वा महसे ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति" सर्सन्यासामात्मविद्यामभिधाय ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति च तत्फलमुक्त्वा तस्यैवंविदुष इत्यादिनेयं पुरुषविद्याम्नायते । तथा च फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतन्त्र इत्यतस्तैत्तिरीयपुरुषविद्यायाः पूर्वोक्तात्मविद्याङ्गत्वसिद्धौ ब्रह्ममहिमाप्तिरूपस्यात्मविद्याफलस्यैवेहापिसंबन्धः सिद्ध्यति । ताण्ड्यपुरुषविद्याम्नायस्य त्वनन्यशेषस्यायुरभिवृद्धिः फलमित्युभयोः फलसंयोगभेदं पश्यामः । संयोगाद्यपेक्षया च नाम्नो दौर्बल्यमित्यतो नामैक्येपि संयोगरूपचोदना वैशेष्याद्विद्याभेद इत्येकत्राम्नातानां पुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मन्त्रादीनामन्यत्र तैत्तिरीयपुरुषविद्यायामनुपसंहारः ॥ रामानुजस्तु पुरुषविद्यायामपीत्येवमपि शब्दमिवस्थाने पठति ॥ ० ॥

॥ इति नामैक्येपि रूपादिभेदेऽनुपसंहाराधिकरणम् ॥ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ १ ॥

आथर्वणिका उपनिषदारम्भे—"सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य-शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः"—इत्यादि मन्त्रसमाम्नायमधीयते । "देवसवितः प्रसुव यज्ञम्" इत्यादिन्ताण्डिनः । श्वेताश्वो हरितनीलोऽसीत्यादि शाट्यायनिनः । "शं नो मित्रः शं वरुणः" "सह नाववतु सह नाववतु सह नौ भुनक्तु" इत्यादि काठास्तैत्तिरीयकाश्च । देवा ह वै सत्रं निषेदुरित्यादि प्रवर्ग्यब्राह्मणं वाजसनेयिनः ॥ इन्द्रो ह वै वृत्रं हत्वा महानभवद्"—इत्यादिकं, महाव्रतब्राह्मणमैतरेयिणः । प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रतम्" इत्येवं तु महाव्रतब्राह्मणकौषीतकिनः । ब्रह्मैवा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मैव ते ब्रह्मोपयन्ति तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतदहरुपसंयन्तीत्यग्निष्टोमब्राह्मणञ्च कौषीतकिनोऽधीयते । तत्र सर्वं प्रविध्येत्यादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यादिकर्मणां च प्राचीनर्पानिषद्ग्रन्थारम्भे पाठात् संनिधिसमाम्नानसामर्थ्याद्विद्याङ्गत्वप्रतीत्या विद्यासूपसंहारः प्राप्नोति इत्यत आह वेधाद्यर्थभेदान्नैषां विद्यासूपसंहारोऽस्तीति । तथा हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् स्यादिति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तान्वेति लिङ्गवाक्यैः प्रवर्ग्यादिकर्मणा कर्मस्वेव विनियोगो गम्यते । शुक्रं प्रविध्येत्यादि मन्त्राणां च वेधाद्यर्थसामर्थ्यादभिचारादिशेषत्वं गम्यते । तथा च कर्माङ्गत्वे सिद्धे संनिधिपाठरूपप्रकरणस्य दौर्बल्यात् तद्बलेन विद्याङ्गत्वं नापपद्यते । ननु शं नो मित्र. सहनाववतु ऋतं वदिष्यामीत्यादिमन्त्राणां श्रुतिलिङ्गवाक्यैः कर्मविशेषे विनियोगो नावगम्यत इत्यतः प्रकरणाद्विद्याङ्गत्वं स्यादिति नेत्र । तेषामपि हि सामर्थ्यात् स्वाध्यायशेषत्वमेवोपपद्यते न तु विद्याङ्गत्वम् । विद्याभिरनभिसंबद्धार्थानामेषामुपनिषदुक्तविद्याभिः संगन्तुं सामर्थ्यालाभात् ॥ हृदयवेधाद्यश्चार्था उपनिषदर्थेभ्यो विद्यारूपेभ्यो भिन्नाः प्रतिभासन्ते ॥ तस्मान्नैषां विद्याङ्गतया प्रवेशसामर्थ्यमस्तीति नोपसंहारः ॥ तथा चानभिसंबद्धार्थो विद्यायां नोपसंह्रियते इति न्यायः सिद्धः ॥ ० ॥

॥ इत्यसंबद्धार्थानुपसंहाराधिकरणम् ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् १ ॥

ब्रह्मविदां क्रममुक्तिवादे कौषीतकिनस्तावत्–“तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते, तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम् इत्येवं पुण्यपापयोर्हानं सुहृद्दुर्हृद्भ्यां दायादाभ्यां तदुपायनं चामनन्ति। ताण्डिनस्तु अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य, धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि इति। तथाऽथर्वणिकाः”–तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इति च केवलं हानमेवामनन्तस्तदुपायनं नामनन्ति। शाट्यायनिनः पुनः “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्”–इत्येवमुपायनमेवामनन्तो हानिं नामनन्ति। तत्र हानिरुपायनमुभयं वा विकल्प्यन्ते अथवा परस्परोपसंहारात् समुच्चीयन्ते इति विचारे विकल्पापेक्षयोपसंहारात् समुच्चयो न्याय्यः। तत्रान्यैरुपायने स्वस्मिंस्तद्धानिर्न प्राप्तेत्युपायनश्रवणो हानिरप्यर्थादेव समुच्चीयते। किन्तु हानिमात्रश्रवणे तदुपायनं नार्थतः सिद्धं भवति। तस्मात्तत्रोपायनं शास्त्रार्थो न वेति चिन्तायामुच्यते। हानौ केवलायां श्रूयमाणायां तु तच्छेषत्वादुपायनशब्दस्यापि तत्रोपसंहारो भाव्यः कौषीतकिरहस्ये ह्युपायनशब्दस्य हानौ शेषत्वानुगमात्। अत्र हानावुपायनस्य शेषत्वादिति वक्तव्ये शब्दशब्दः स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं प्रत्याययति। हानोपायनाभ्यां हि विद्या स्तूयते इत्युपायनद्वारकस्तुत्युपसंहारश्छन्दोगाथर्वणिकयोरपेक्ष्यते न तूपायनगुणोपसंहारोऽप्यत्र विवक्ष्यते इति बोध्यम् इत्थं चात्र शाखान्तरोक्तविशेषस्य शाखान्तरेऽप्युपसंहारे दृष्टान्तो भवति कुशाछन्दस्तुत्युपगानवदिति। कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेति भाल्लविनां निगमे कुशानां वनस्पतियोनित्वमविशेषाच्छ्रूयते। तत्रानियमे प्राप्ते “औदुम्बराः कुशाः” इति शाट्यायनिनां विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्य्यप्रसङ्गे “देवच्छन्दांसि पूर्वाणि”—इति पैङ्ग्याम्नानान्नियमोऽध्यवसीयते। अतिरात्रे षोडशिनः स्तोत्रं कदा कार्य्यमितिच्छन्दोगानामाकांक्षायां “समयाध्युषिते सूर्य्ये इत्याचार्य्यश्रुतेः कालविशेषनियमः। ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषश्रुतौ नाध्वर्युरुपगायन्तीति भाल्लविनां विशेषाम्नानादध्वर्युभिन्नानामेवोपगानम् इत्थं च यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयस्तथेहापिहानावुपायनान्वयो युक्तः अन्यथा श्रुत्यन्तरोक्तसामान्यार्थस्य श्रुत्यन्तरोक्तविशेषार्थपर्य्यवसानेनैकवाक्यत्वानभ्युपगमे शास्त्रद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः स्यात् स चान्याय्यः॥ तदुक्तं पूर्वतन्त्रे “अपि तु वाक्यशेषत्वादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्याद्”– इति। तथा च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति सामान्यशास्त्रार्थं दीक्षितो न जुहोतीति ज्योतिष्टोमीयशास्त्रोक्तविशेषातिरिक्तत्वेन संकोचाददीक्षितो यावज्जीवं जुहुयादित्येकवाक्यत्वं सिद्ध्यति न तु विकल्पस्तथेहापि शास्त्रान्तरार्थनियामकत्वं द्रष्टव्यम्॥ विकल्पापेक्षयोपसंहारेणार्थसमुच्चयो न्याय्य इति न्यायानुगमात्॥ संभवन्त्यामेकवाक्यतायां विकल्पो न न्याय्य इति न्यायानुगमाद्वा॥ ०॥

इति शाखान्तरप्रामाण्याद् वाक्यशेषोपसंहाराधिकरणम्॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत् ॥

शंकरस्त्वत्रैवाधिकरणान्तरमप्यारचयति । "विधूय पापमिति ताण्डिनः पुण्यपापे विधूयेत्याथर्वणिकाः सुकृतदुष्कृते विधूनुते"–इति कौषीतकिनश्च पुण्यपापयोर्विधूननमामनन्ति । तत्र धूञ् कम्पने इति स्मृतेर्लोकप्रसिद्धेश्चेदं विधूननं कम्पनं चालनं वा स्यात् तच्च पुण्यपापयोः कञ्चित्कालं फलप्रतिबन्धनात् संभवतो-त्येवं प्राप्ते ब्रूमः । हानौ तु विधूननशब्दो द्रष्टव्यो न कम्पने । उपायनशब्दशेषत्वात् ॥ न ह्यतयोर्हानिमन्तरेण परैरुपायनं संभवति । यद्यपीदमुपायनं विधूननसाहचर्येण कौषीतकिभिरेवाम्नायते न त्वन्यैरपि । तथापि कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदन्य-श्रुतिष्वपि विधूननसंनिधावुपनेतुं शक्यते । सामान्यविशेषरूपाणां शास्त्राणां विकल्पापेक्षया समुच्चयपक्षस्यैवौचित्यात् । तदुक्तं पूर्वतन्त्रे–"अपि तु वाक्यशेष-त्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति" ॥ धातूनामनेकार्थत्वाभ्युप-गमाच्च न पाणिनिस्मृतिविरोधः ॥ ॥

इति वाक्यशेषादर्थनिर्णयाधिकरणम् ॥

सांपराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ १ ॥ छन्दत उभया-विरोधात् ॥ २ ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३ ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ४ ॥ यावदधिकारमवस्थि-तिराधिकारिकाणाम् ॥ ५ ॥

सर्वासु विद्यासु कर्मणो हानमुपायनं चोक्तम् । तच्च हानं देहादुत्क्रान्तस्या-ध्वन्युपपद्यते वा देहावसानकाले एव वेति संशयः । उभयथा हि श्रूयते । कौषीतकि-नस्तावत्—स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकं गच्छतीत्युपक्रम्य—स आग-च्छति विरजां नदीं तां मनसात्येति तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते"—इत्येवमध्वनि हान-मामनन्ति । ताण्डिनस्तु—"अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्येवं देहावसानकाल एवाहुः । शाट्यायनिनोऽपि तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति ब्रुवाणाः पुत्रेषु दायसंक्रान्तिसमकालमेव कर्मणामुपायनाद्धानमभिप्रयन्ति । तत्रोभयवाक्यप्रामाण्याद्विकल्पो वा स्यात् समुच्चयो वेतिसंशये उपसंहाराधिकरण-सिद्धान्तात् समुच्चयः प्राप्नोति । तथा चैकदेशो देहवियोगकाले हीयते । शेषस्त्व-ध्वनीति प्राप्ते उच्यते—सांपराये देहोत्क्रमणकाले एव विदुषः कर्मनिश्शेषं हीयते । देहवियोगात् पश्चात् विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण पुण्यपापाभ्यां कर्मभ्यां तरितव्यभोगाभावात् । तथाह्यन्ये तदानीं कर्मभोक्तव्यसुखदुःखाभावम-धीयते—"अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-रात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये"—इति ॥ १ ॥

श्रुतेरर्थस्वभावस्य चोभयोरविरोधेनैव स्वाच्छन्द्यात् पदानामर्थाः कार्य्या इत्यतोऽर्थस्वाभाव्यानुरोधेनेह कौषीतकिवाक्ये "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते"—इत्यंशः "स एतं देवयानं पन्थानमापद्येति प्रथमवाक्यात् प्राग् नेयः ॥ तथा च न श्रुतिविरोधो भवति ॥ २ ॥

केचित्त्वाहुः । नैतदेवं कौषीतकिश्रुतौ वाक्यव्यत्यासो युज्यते । अर्थस्वाभाव्यापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यात् । श्रुत्यन्तरैकवाक्यत्वानुरोधेन तथा क्रियत इति चेन्न । उभयोः प्रामाण्याविशेषादेकानुरोधेनान्यत्रार्थव्यत्यासस्यान्याय्यत्वात् । तस्मादुभयप्रामाण्यानुकरीत्या समुच्चयपक्ष एव साधीयान् प्रतीयते । तथा च कर्मैकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य पश्चादध्वनीत्येवमुभयथा कर्मक्षये प्रतिपन्ने देवयानगतेरप्यर्थवत्त्वमुपपद्यते ॥ अन्यथा भवदुक्तरीत्या देहवियोगकाल एव कार्त्स्न्येन कर्मक्षये प्रतिपन्ने सूक्ष्मशरीरस्यापि नाशापत्तौ अशरीरस्यात्मनो गतिरुच्यमाना विरुध्यते । अशरीरस्य गतेरनुपपन्नत्वात् ॥ अपि च विदुषां वसिष्ठापान्तरतमःप्रभृतीनां देहपातादूर्ध्वं देहान्तरसङ्क्रमः पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च स्मर्य्यमाणो विरुध्यते । देहपातकाले एवैकहेलया कृत्स्नकर्मपरिक्षयाभ्युपगमे सुखदुःखानुभवस्यानुपपन्नत्वात् इति चेत् तत्र ब्रूमः ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि निष्पद्यते । स तत्र पर्य्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः । स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिषु देहसम्बन्धलक्षणस्यार्थस्योपलब्धेः परिक्षीणनिःशेषकर्मणोऽप्युपपन्नस्तावदयं देवयानगतिसम्बन्धः सूक्ष्मशरीरयोगश्च । विद्यायाः सूक्ष्मशरीरानारम्भकत्वेऽपि विद्यामाहात्म्यात् सर्वेषु लोकेषु कामचारान्यथानुपपत्तेश्चोपपद्यते सूक्ष्मशरीरयोगो लोकवत् । यथा लोके समृद्ध्यर्थमारब्धे तडागादिके तद्धेतुषु तडागेच्छादिषु विनष्टेष्वपि तडागादिकमविनाशयन्तस्ततो जलग्रहणादिकं कुर्वन्ति तद्वत् । एवमुपपन्नो वसिष्ठादीनां देहपातादूर्ध्वमपि सुखदुःखानुभवः । न वयं ब्रूमः सर्वेषां विदुषामविशेषेण देहपातकाल एवाशेषकर्मपरिक्षयो भवतीति । किन्तु येषां विदुषां देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिः प्राप्ता तेषां देहपातकाले कृत्स्नकर्मपरिक्षयो भवतीति ब्रूमः वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां कर्मविशेषणाधिकारविशेषप्रारब्धकर्मणो भोगादेव क्षयोपरमाद् यावदधिकारमवस्थितेर्न देहपातानन्तरमेवार्चिरादिगतिप्राप्तिः । तस्मात्तेषामाधिकारिककर्मणोऽपरिक्षयादुपपद्यते तत्कृतः सुखदुःखानुभवः । अन्येषां तु विदुषां देहपातादूर्ध्वं सुखदुःखानुभवो नास्ति । मृत्युसमकालं परिक्षीणाशेषकर्मत्वादिति बोध्यम् ॥ ० ॥

॥ इति मुक्तप्रारब्धकर्मणामनाधिकारिकाणां विदुषां देहात्ययकालाशेषकर्मक्षयाधिकरणम् ॥

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥

उपकोशलविद्यापञ्चाग्निविद्ययोरर्चिरादिगतिराम्नायते । सा संनिधानात् । तदुभयविद्योपासकानामेव स्यादविशेषेण सर्वब्रह्मविद्योपासकानां वेति संशये

उच्यते । अनियमः सर्वेषामिति । सर्वोपासनानिष्ठानां तयैवगत्या गमनात् तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति । अनियमाभ्युपगमाच्च श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । श्रुतौ तावच्छान्दोग्ये "तद् य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीति वाजसनेयकेऽपि—"य एवमेतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेर्चिषमभिसंभवन्तीति । उभयत्र पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासिनश्चोद्दिश्यार्चिरादिगतिरुपदिश्यते । स्मृतावपि—अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ।" इत्यविशेषेण सर्वेषां ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिः स्मर्य्यते । तस्मात् सर्वविद्यासाधारणीयं गतिः ॥

इति सर्वविद्यासाधारणादेवयानाधिकरणम् ॥

सांपराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥

इत्थं पञ्चभिः सूत्रैरेकं षष्ठेन चैकमित्यधिकरणद्वयं रामानुजाद्यनुसारेणाख्यातम् । शङ्करस्तु सांपराये इत्यादिना सूत्रषट्केनाधिकरणचतुष्टयं संपश्यति । तत्रादौ द्वाभ्यामधिकरणं प्राग्वद् द्रष्टव्यम् । तद्यथा स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीत्युपक्रम्य—स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति, तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते"—इत्यादिना पर्य्यङ्कविद्यामामनन्ति कौषीतकिनः । तत्र श्रुतिप्रामाण्याद् यथा श्रुतिप्रतिपत्त्या देवयानमार्गेण पर्य्यङ्कस्थब्रह्माभिप्रस्थानानन्यरं व्यध्वनि पुण्यपापवियोगः प्राप्नोति तद्युक्तिविरुद्धं शास्त्रान्तरविरुद्धं चेत्यतः प्रतिजानीते—सांपराये तर्तव्याभावादादावेव देहादपसर्पणकाले विद्यासामर्थ्यात् पुण्यपापे जहातीति । संपरायो देहादपसृतस्य लोकान्तरे गमनम् । न च विद्यावतः संपरेतस्य ब्रह्मावाप्तेः पूर्वं पापाभ्यां कश्चनमार्गभागस्तरणीयः संभाव्यते येन कतिचित्क्षणानक्षीणे ते कल्प्येयाताम् । विद्याविरुद्धफलत्वातु विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयो युज्यत इति यदैव साभिमुखी तत्क्षण एव भवितुमर्हति । न च निर्हेतुकः कालविलम्बः सम्भवति । तस्मात् प्रागेव संपन्नोऽयं कर्मक्षयः पश्चात् पठ्यते । तथा ह्यन्ये शाखिनस्ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्रागेव कर्मक्षयमामनन्ति—अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिति । "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति । सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति च ॥ १ ॥

कर्म्मक्षयार्थं यमनियमाभ्यासादि प्रयत्नं कुर्वतां यदि तादृशप्रयत्नाभिनिष्पाद्यव्यवहितोत्तरमेव कर्म्मक्षयः स्यात् तदा छन्दतः सोऽनुष्ठितः स्यात् । ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्योरविरोधश्च स्यात् । अन्यथा देहादपसृतस्य देवयानेन प्रस्थितस्यार्द्धपथे कर्मक्षयो यद्यभ्युपगम्येत तदा तत्काले यमनियमादिप्रयत्नासंभवादाकस्मिकोऽयं निर्हेतुकः कर्म्मक्षयः प्रतिपन्नः स्यात् । स च युक्तिविरुद्धः शास्त्रविरुद्धश्च स्यात् । तर्हि न कोपि कर्मक्षयार्थं छन्दतः प्रवर्तेत कारणसत्त्वे कार्य्यावश्यंभावनियमात् सत्यपि छन्दतो यत्ने कर्मक्षयाभावेन यत्नानामकारणत्वप्रतिपत्तेः ॥ २ ॥

इति विदुषां देहात्ययकालाशेषकर्मक्षयाधिकरणम् ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ १ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ २ ॥

कृत्स्नकर्महानौ क्वचिद्देवयानगतिः श्रूयते क्वचिन्न । तत्र संशयः । हानौ सर्वत्रोपायनी तु वृत्तिवत् किमविशेषेण देवयानगतिरनुवर्तते अथवा विभागेन क्वचिदस्ति क्वचिन्नेति । तत्रोच्यते । देवयाने गतेरर्थवत्त्वमुभयथा द्रष्टव्यम् । क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति विभागो युज्यते । नाविशेषेण । अन्यथा हि सर्वत्राविशेषेण गतौ स्वीकृतायां विरोधः स्यात् । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इति श्रुतिर्हि निरञ्जनस्य देशान्तरसंचारमन्तरेणैव परसाम्योपपत्तिं श्रावयन्ती तत्र गतेरभावमावेदयति ॥ १ ॥

उपपन्नश्चायं गतेरुभयथाभावः क्वचिद्गतिरस्ति क्वचिन्नेति । तल्लक्षणार्थोपलब्धेः गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यङ्कविद्यादिषु सगुणोपासनेषूपलभ्यते । तत्र बहुदेशान्तरप्राप्त्यायत्तस्य पर्यङ्कारोहणब्रह्मसंवदनविशिष्टगन्धाप्राप्त्यादिरूपफलस्यान्यथानुपपत्त्याऽर्थवती गतिः । न तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरिक्तकिञ्चिदपेक्षितव्यमस्ति तस्मात्तत्रानर्थिका गतिः । लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यः । तत्र हि ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते नारोग्यप्राप्तौ एवमिहापीति । भूयश्चैतं विभागं चतुर्थेऽध्याये सुविशदं वक्ष्यामः ॥

इति सगुणनिर्गुणविद्याविभागेन प्राणोत्क्रान्त्यनुत्क्रान्तिविभागाधिकरणम् ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ॥

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामिति पूर्वाधिकरणे उक्तम् । किन्तु सगुणास्वपि विद्यासु क्वचिद्देवगतिः श्रूयते । यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायामुपकोशलविद्यायां दहरविद्यायां च । अन्यासु यथा मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायाम् । तथा च संशयः । यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तत्रैव नियम्यते अथवा सर्वासु विद्यास्वियं गतिः संबध्नातीति तत्रोच्यते । अनियमः सर्वासामिति । सर्वासां सगुणविद्यानामविशेषेण देवयानगतिरिष्यते । प्रकरणप्राप्तस्यापि नियमस्य विरोधः श्रुतिस्मृतिभ्यां परिह्रियते । तथाहि– तद्य इत्थं विदुरिति पञ्चाग्निविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते" इति छान्दोग्यश्रुतिर्विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाग्निविद्याविद्भिः समानमार्गतां गमयति । वाजसनेयकश्रुतिरप्येवमेवार्थं गमयति । स्मृतिरपि–शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनरिति विद्याविभागेन मार्गद्वयविभागं कुर्वन्ती सर्वगुणविद्यामात्रे देवयानगतिं दर्शयति ॥ रामानुजस्तु यावदधिकारसूत्रादूर्ध्वमनियमसूत्रं पठति ॥ अनियमः सर्वेषामिति च सूत्रपाठः ॥

इति सगुणविद्यासाधारणदेवयानाधिकरणम् ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ।

निर्गुणविद्यावतां गतिर्व्यर्था । अत्रैव तेषां समवलयाल्लोकान्तरगमनाय तेषां प्राणोत्क्रमणाभावात् । सगुणविद्यावतां तु सर्वत्र गतिरर्थवती । अर्चिरादिना देवयानमार्गेणोत्क्रान्तप्राणानां ब्रह्मलोकपर्य्यन्तं गमनात् । तत्र ब्रह्मभूतानामपवर्गश्रवणादिति व्यवस्था पूर्वाधिकरणे: प्रतिपन्ना । किन्त्वितिहासादौ ब्रह्मविदामपि केषांचिद् दृश्यते पुनर्जन्मसंबन्धः । तथा हि अपान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः संबभूव वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रो निमिशापादपगतपूर्वदेहो मित्रावरुणाभ्यां पुनर्जज्ञे । भृग्वादीनामपि ब्रह्मणो मानसपुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारो ब्रह्मणो मानसः पुत्रो रुद्राय स्वयंवरं प्रदाय तत्पुत्रतया स्कन्दो नाम प्रादुर्बभूव । दक्षनारदप्रभृतीनामपि ब्रह्मणो मानसपुत्राणां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तत्र स्मर्य्यते । तथा चैषां ब्रह्मविद्यापरायणानामपि देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् संशयः विदुषां वर्तमानदेहपातानन्तरं पुनर्देहान्तरमुत्पद्यते न वा । ब्रह्मविद्यायाश्चापवर्गहेतुत्वमस्ति न वेति तत्रोच्यते । आधिकारिकाणां यावदधिकारमवस्थितिः प्रतिपद्यते इति यथा हि भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तत्पश्चादुदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवतीति श्रूयते । "अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता एकल एव मध्ये स्थाता"–इति विदेहाश्च ब्रह्मविदः प्रारब्धकर्मभोगक्षयपर्य्यन्तं सदेहं स्थित्वा ततः कैवल्यमायान्ति इति श्रूयते–"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये इति । एवमपान्तरतमःप्रभृतयो ,ब्रह्मविदोऽप्यक्षीणाधिकारकर्मणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्ते । ते हि सकृत् प्रवृत्तमेव कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वाधिकारनिवर्तनाय युगपदेव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्नानादेहान्निर्माय, क्रमेण वा स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं संचरन्तो अपरिमुषितस्मृतयो यावदधिकारक्षयं देहसंबन्धं न त्यजन्ति । "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥ इत्यादिस्मृतिभिः पुनः संस्मृतिबीजकर्मणां ज्ञानाग्निपरिदग्धत्वे निर्धारितेऽपि प्रवृत्तफलस्य कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयादेव निवृत्तिसंभवादेषामधिकारप्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयो न ज्ञानादित्यतस्तत्पर्य्यवसान एवापवर्गः स्यात् ॥ प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माशयस्य तु ज्ञाननाश्यत्वादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिरिति सिद्धान्तः ॥

इति विदुषां यावदधिकारमनपवर्गाधिकरणम् ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ १ ॥ इयदामननात् ॥ २ ॥

"तद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति ॥ अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलो-

द्दितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ॥ इति वाजसनेयश्रुतौ । तथाथर्वणेऽपि—अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रवर्णचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादमिति पठ्यते । तत्रैतदक्षरब्रह्मसंबन्धितया श्रुता अस्थूलत्वादयःप्रपञ्चधर्मप्रतिषेधाः किं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु नेया उत यत्र श्रूयन्ते तत्र व्यवतिष्ठन्ते इति संशय उच्यते । अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्याम् । अयमर्थः । अक्षरब्रह्मसंबन्धिनीनां विशेषसंसर्गप्रतिषेधबुद्धीनां सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहारो युज्यते । सर्वत्र प्रतिपाद्यस्याक्षरब्रह्मणः समानत्वाद्, ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारस्य चाशेषविशेषनिराकरणरूपस्य समानत्वाद्, अस्थूलत्वादीनां सर्वत्राप्यक्षरस्वरूपभावाच्च गुणानां हि प्रधानानुवर्तित्वमौपसदवद् दृश्यते । यथा जामदग्न्ये चतूरात्रेऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु विहितासु "अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरमित्यादीनामुद्गातृवेदपठितानां पुरोडाशप्रदानमन्त्राणामध्वर्युभिरभिसंबन्धो भवति पुरोडाशप्रदानकर्मणोऽध्वर्युकर्तृकत्वाद्।" "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः" इतिपूर्वतन्त्रेऽङ्गानां प्रधानतन्त्रतासिद्धान्तात् । तस्मादिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात् तद्विशेषणानां यत्र क्वचिदुक्तानामप्यक्षरेण सर्वत्राभिसंबन्धः ॥ नन्वेवं तर्हि सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद् गुणानां च प्रधानानुवर्तित्वात् "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादेर्गुण जातस्य प्रतिविद्यं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्था स्यादिति चेत् तत्राह—इयदामननात् । येन गुणा जातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्यैतरव्यावृत्तस्यानुसंधानं न संभवति । तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयम् । इयदेव च तदनुचिन्तनात् सिध्यति । यदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकं नाम । इतरे तु सर्वकर्मत्वादयःप्रधानानुवर्तिनोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्यं व्यवस्थिता इति बोध्यम् ॥

इत्यक्षरब्रह्मणो निर्विशेषत्वाधिकरणम् ॥

इयदामननात् ॥

शङ्करस्त्वियदामननादिति सूत्रेऽधिकरणान्तरं पश्यति । "तथा हि द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्याथर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्चामनन्ति । कठाः पुनः "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इत्याहुः । तत्रात्मनोर्द्वित्वश्रुतिसामान्यादैकविद्यं नेयम् । अथवा द्वासुपर्णेत्यत्रैकस्य भोक्तृत्वमेकस्य चाभोक्तृत्वं श्राव्यते । ऋतं पिबन्तावित्यत्र तूभयोरपि भोक्तृत्वमाख्यायते इति विशेषदर्शनाद् विद्यानानात्वं नेयमित्येवं संशये उच्यते—उभयोरप्येतयोर्मन्त्रयोर्द्वित्वरूपेयत्तापरिच्छिन्नवेद्यामननाद् विद्यैकत्वं प्रत्येतव्यम् । ननु रूपभेदस्य दर्शितत्वाद्विद्यानानात्वं प्राप्नोतीति चेन्न । उभावप्येतौ मन्त्रौ जीवद्वितीयमीश्वरमेव प्रतिपादयतो नार्थान्तरम् ।

तत्रावश्यं जीव एव कृतकर्मभोक्तेष्यते । अशनायातीतत्वञ्च ईश्वरः स्यात् । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमिति वाक्यशेषे तदुल्लेखात् । ऋतं पिबन्ताविन्यत्र तु पिबति जीवे तत्साहचर्य्याच्छत्रिन्यायेनेश्वरः पिबतीत्युपचर्य्यते । गुहां प्रविष्टौ चात्मानाविन्यत्र चैतत् प्रपञ्चितम् । अपिच "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्युपक्रमाद्" यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति वाक्यशेषाच्चैषु त्रिष्वपि वेदान्तेषु परमात्मन एवेदं प्रकरणं गम्यते । तादात्म्यप्रतिपादनविवक्षया जीवोपादानेऽपि तद्विवक्षया तत्प्रकरणानन्तरायात् । तस्मादुभयत्रैकविधं सिद्धम् । सिद्धं च जीवस्य कर्मफलभोक्तृत्वमभोक्तृत्वञ्चेश्वरस्य ॥

इतीश्वरस्य कर्मफलभोक्तृत्वाधिकरणम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा ॥ १ ॥ भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥२॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥३॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ४ ॥

अत्र रामानुजाद्यनुसारेणादौ व्याख्यायते-अन्तरेत्यारभ्य नोपदेशवदित्यन्तमेकं सूत्रम् ॥ वाजसनेयश्रुतौ "यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे आचक्ष्व"-इत्येवमेकरूपेण्युषस्तिकहोडयोः प्रश्ने भिन्नभिन्नरूपेण तयोरुत्तरदर्शनात् संशयः किमनयोर्विद्यैकत्वं विद्यानानात्वं वेति । तत्र तावत् पूर्वपक्षमतमुच्यते-अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति । अयमर्थः । "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति, अतोऽन्यदार्तमित्येवं कहोडप्रश्नप्रतिवचनेऽशनापिपासाद्यतीतत्वलक्षणाख्यानात् परमात्मनः सर्वान्तराख्याने प्रतिप्रश्नेऽपि । "यः प्राणेन प्राणिति योऽपानेनापानिति य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तरः एष ते आत्मा सर्वान्तरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया, न मतेर्मन्तारं मन्वीथा, न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः,-एष ते आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तम्"—इत्येवमुषस्तिप्रतिवचनेऽन्तरात्मत्वाख्यानं भूतग्रामवत् भौतिकदेहविशिष्टस्य स्वात्मनो जीवशब्दप्रतिपन्नस्य प्रत्यगात्मनो द्रष्टव्यं न परमात्मनो भौतिकरहितस्य ॥ अन्यथाऽस्यापि प्रतिवचनस्य परमात्मविषयत्वाभ्युपगमेऽशनायाद्यतीतत्वलक्षणमप्यत्रैवोषस्तिप्रतिवचने प्रवेश्यैकेनैव रूपेण प्रतिवक्तुमौचित्याद् भेदेन प्रतिवचनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादुषस्तिप्रतिवचनं प्रत्यगात्मविषयं कहोडप्रतिवचनं तु परमात्मविषयमिति विद्याभेदः प्राप्नोति—इति चेत् तत्रसिद्धान्त उच्यते—नोपदेशवदिति । नात्र विद्याभेदः कल्प्यः । तथा सति साक्षादपरोक्षादिति विशेषणद्वयसामर्थ्यात् परमात्मविषयतयैवोभयोरेकरूपेण प्रश्ने कस्मैचित् प्रत्यगात्मविषयतया कस्मैचिच्च परमात्मविषयतया पार्थक्येन प्रतिवचने प्रश्नप्रतिवचनयोर्विषयभेदप्रसङ्गादनौचित्यं स्यात् । तस्मादिह प्रत्यगात्मनः प्राणनापाननादयोमी सर्वे व्यापारा अपि परमात्मनि बन्धना एव स्युरित्येकः परमात्मैवाध्यात्मं चाधिदैवं च सर्वत्र सर्वान्तरोऽन्यत् सर्वमार्त-

मित्येवमुभयोरपि प्रतिवचनयोरेकस्यामुष्य परमात्मन एव तटस्थलक्षणस्वरूपलक्ष-
णाभ्यां विवक्ष्यमाणत्वात् तादृश रूपभेदस्य विद्याभेदप्रयोजकत्वं नास्ति । अपि च—
"अतोऽन्यदार्तम्"—इत्युभयत्राप्यविशेषेण वाक्यशेषश्रवणात् प्रत्यगात्मविद्यायां
परमात्मनोऽप्यार्तत्वं परमात्मविद्यायां च प्रत्यगात्मनोऽप्यार्तत्वं प्रसज्येतेति स्ववचन-
व्याघातः स्यात् । तस्मात् प्रश्नैकरूप्यात् प्रतिवचनवाक्यशेषैकरूप्याच्च विद्यैकत्वमेव
सिद्धं भवति । ननु विद्यैकत्वे एकत्रैव प्रतिवचने तयोरुभयोर्लक्षणयोः समावेशासंभ-
वादाम्नानभेदानुपपत्तिरिति चेत् तत्रोच्यते । उपदेशवदेतद् द्रष्टव्यम् ॥ यथा सद्वि-
द्यायां छान्दोग्यश्रुतौ—स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति नवकृत्वोऽप्युपदेशो विद्या-
भेदो नास्ति । एकस्यैव सतो ब्रह्मणस्तत्तन्माहात्म्यविशेषाणां पार्थक्येन दिदर्शयिषया
तथाऽवृत्त्या व्याख्यानात् । एवमिहाप्येकस्यैव सर्वान्तरस्य तत्तल्लक्षणपार्थक्यदिदर्श-
यिषयाम्नानभेदेऽपि विद्यैकत्वं न विहन्यते इति सिद्धम् ॥ नन्वेवमप्येकत्र प्राणापा-
नाद्यध्यात्मलक्षणस्यान्यत्राशनायाद्यतीतत्वरूपाध्यात्मविरुद्धलक्षणस्य च श्रवणद्रूप-
भेदो विज्ञायते ॥ अत एव चैकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपासनम्—अन्यत्राशना-
याद्यतीतत्वेनेत्युपासनस्य गुणभेदनाध्यवसानाद्रूपभेदो भवति । रूपभेदात् प्रष्टृभे-
दाच्च विद्याभेदः प्राप्नोति चेत् तत्रोच्यते । व्यतिहार इति । यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म
य आत्मा सर्वान्तर" इत्येवमेकरूपेण जिज्ञास्योपादानप्रश्नयोरेकविषयत्वं तावन्नि-
र्द्धार्य्यते । द्वितीयप्रश्ने यदेवेत्येवकारेण चोत्तरप्रश्नस्य पूर्वप्रश्नविषयताऽवधार्य्यते ।
प्रतिवचनं चोभयत्रापि—"स ते आत्मा सर्वान्तर" इत्येवमेकरूपेणोपसंहारादेक-
विषयमेवेत्यवगम्यते ॥ इत्थं च प्रश्नप्रतिवचनयोः परमात्मैकविषयत्वेऽवधृते सत्ये-
कस्मिन्नेव तस्मिन्नुपास्ये द्वयोरुषस्तकहोडयोरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्त्तव्यः । उष-
स्तायोपदिष्टा सर्वप्राणिप्राणनादिहेतुत्वविषया बुद्धिः कहोडेनापि कार्य्या । कहोडा-
योपदिष्टा चाशनायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिरुषस्तेनापि कार्य्या इति सूच्यते । तथा च
प्रत्यगात्मसंनियोगेन दृष्टानप्येतान् प्राणनादिव्यापारानशनायाद्यतीतपरमात्मैकमूल-
कत्वेन व्यवस्थाप्य प्रत्यगात्ममूलकत्वं तेषां व्यावर्तयन्ति हीमानि प्रतिवचनाक्षराणि ।
इतरवत् । यथेतरत्र सद्विद्यायां भूयोभूयः प्रश्नाः प्रतिवचनानि च तदेवैकं सद्ब्रह्म
व्यवच्छेदयन्ति न तु प्रश्नप्रतिवचनभेदात् प्रतिवचनं लक्ष्यं भेदेन विविचन्ति । तद्वदि-
हाप्येकविषयत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ननु तत्रापि सद्विद्यायामेकमेव लक्ष्यं प्रतिवचनमस्तीति
कुतो गम्यते इति चेत् तत्राह—सैव हि सत्यादयः इति । "सेयं देवतैक्षत तेजः
परस्यां देवतायाम्"—इति प्रकृता या सच्छब्दाभिहिता परा देवता सैव हि तत्र स-
र्वेषु प्रतिवचनपर्य्यायेषूपपाद्यते । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति प्रथमप-
र्य्यायोदिताः सत्यादय एव च सर्वेषु प्रतिवचनपर्य्यायेषु लक्ष्यत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ।
तस्मादुपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यादेकविषयत्वं तत्र गम्यते । तद्वदिहोषस्तकहोड
प्रश्नप्रतिवचनयोरप्येकविषयत्वं चेति सिद्धम् ॥ इत्युषस्तकहोडप्रतिवचनयोः पर-
मात्मैकविद्याधिकरणम् ॥

आध्यात्मिकप्राणनादिवृत्तीनां परमात्ममूलकत्वाधिकरणम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ १ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ २ ॥

अथ शंकरानुसारेण व्याख्यायते । तत्र स्वात्मन इत्यन्तमेकं सूत्रम् । अन्यथेत्यारभ्य नोपदेशान्तरवदित्यन्यत् सूत्रम् । ताभ्यां चैकमधिकरणं विरच्यते । उषस्तिकहोडयोः प्रश्ने विद्यैकत्वं विद्यानानात्वं वेति संशये द्विराम्नानसामर्थ्याद् विद्यानानात्वं प्राप्नोति । कर्मतन्त्रे यजत्यभ्यासात् प्रयाजादि कर्मभेदवत् । तत् प्रत्युच्यते । स्वात्मनोऽन्तराम्नानाविशेषाद्विद्यैकत्वमस्तीति ॥ सर्वान्तरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते प्रत्युच्यते च । नहि द्वावात्मानावेकदेहे सर्वान्तरौ संभवतः । एकस्मिन् देहे एकस्य सर्वान्तरत्वे सिद्धेऽप्यनेकस्य सर्वान्तरत्वं भूतग्रामवन्नोपपद्यते यथा पञ्चभूतसमूहे देहे पृथिव्या आपोऽन्तरा अद्भ्यश्च तेजोऽन्तरमित्यापेक्षिकान्तरत्वे सत्यपि नैषां सर्वान्तरत्वं संभवति । अथवा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं निदर्शयति । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा"—इति श्रुतौ सर्वेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तरात्माम्नायते एवमिहाप्येक एवान्तरात्मा वेद्य इति विद्यैकत्वं भवति ॥ यत्तूक्तं विद्याभेदानभ्युपगमे आम्नानभेदानुपपत्तिरिति तन्न उपदेशान्तरवदुपपत्तेः यथा छान्दोग्ये सद्विद्यायां—"स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो"—इति नवधोपदेशे सत्याम्नानभेदे विद्यैकत्वं न विहन्यते ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यावगमात् । एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदात्—"अतोऽन्यदार्तम्"—इति परिसमाप्त्यविशेषाच्चैकविषयत्वमुपपद्यते तस्मादेकविद्य सिद्धम् ॥ इत्युषस्तिकहोडप्रश्नयारैकविद्याधिकरणम् ॥

॥ प्रत्यगात्मप्राणनादीनापरमात्मनिबन्धनत्वाधिकरणम् ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥

आदित्यपुरुषं प्रकृत्यैतरेयिणः समामनन्ति—"तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् इति । जाबालाश्चाहुः त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि"—इति । तत्र संशयः किमत्र जीवस्येश्वरात्मत्वमीश्वरस्य तु जीवात्मत्वमित्युभयथा बुद्धिर्विवक्षिता । अथवा जीवस्येश्वरात्मत्वमात्रं विवक्षितमिति । तत्रान्त्यपक्ष एव युक्तः ईश्वरस्यापि संसार्य्यात्मत्वे विवक्षिते उपास्यनिकर्षापत्तेरिति चेत् तत् प्रत्युच्यते । व्यतिहारोऽयमाध्यानायाम्नायते । इतरवत् । यथेतरे सर्वात्मत्वप्रभृतयो गुणा आध्यानायाम्नायन्ते तद्वत् । तथा हि विशिंषन्ति आम्नातारः "त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीति । एतेन ह्युभयरूपमुपदिष्टं भवति । अन्यथा त्वहं त्वमसीत्येकमेवरूपमुपदिष्टं स्यात् । यत्तूपास्यनिकर्षः स्यादित्युक्तं तन्न व्यतिहारेणैकात्म्यस्यानुचिन्तनीयत्वात् ॥

॥ इति जीवेश्वरतादात्म्याधिकरणम् ॥

॥ इतिव्यतिहारश्रुतेरुभयबुद्ध्यर्थताधिकरणम् ॥

सैव हि सत्यादयः ॥

स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म—इत्यादिना वाजसनेयके सनामाक्षरा सत्यविद्या विधीयते। अनन्तरमेव च "तद्यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः" इत्याम्नायते। तत्र संशयः। किमिमे द्वे सत्यविद्ये अथवा एकैवेति तत्र जयतीमान् लोकानिति पूर्वत्र, हन्ति पाप्मानं जहाति चेत्युत्तरत्र फलश्रुतिभेदेनाख्यानाद् द्वे विद्ये कश्चित् प्रतीयादत आह। सैव ह्येकेयं सत्यविद्येति। "तद्यत् तत्सत्यम्" इति प्रकृतस्यैवाकर्षणेनोत्तरत्राख्यानात्। यत्तु फलान्तरश्रवणाद्विद्यान्तरमित्युक्तं तन्न. तस्योपनिषदहरहमिति चाङ्गान्तरोपदेशस्य स्तावकत्वेन फलान्तरश्रुतेरर्थवत्वात्। तस्मात् सैवेयमेका सत्यविद्या तेन तेन विशेषेणाम्नायते इत्यतः सर्व एव सत्यादयो गुणा एकस्मिन् प्रयोगे उपसंहर्तव्याः ॥ केचित्तु—"तद्यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यः य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष" इति वाजसनेयके, छान्दोग्ये पुनः "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यतेऽथ एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते"। इत्युभयत्राप्यादित्यपुरुषविषया विद्याम्नायते। तत्रैकविधं वा विद्यानानात्वं वेति विचारे सैव ह्येका विद्येतिप्रतिज्ञायते। सत्यादयश्च तत्र तत्रोपदिष्टा गुणा इतरत्रोपसंहार्य्या इत्याहुः ॥ इत्यक्ष्यादित्यपुरुषैकविद्याधिकरणम् ॥

इत्यक्ष्यादित्यपुरुषगतसत्यत्वैकविद्यात्वाधिकरणम् ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥१॥ आदरादलोपः ॥२॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ३ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म, दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इति छान्दोग्ये, वाजसनेयके तु "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादि श्रूयते तत्र विद्यैकत्वं विद्याभेदो वेति संशये उच्यते। कामाद्येव हि रूपमितरत्र तत्र च दृश्यते तस्मादेकोभयत्र विद्यति प्रतीमः। कामशब्दः सत्यकामार्थः। आदिपदं सत्यगुणाष्टकस्य विज्ञानगुणाष्टकस्य चोपलक्षणार्थम्। तद् यथा—सत्यकामः, सत्यसंकल्पः, अपहतपाप्मा, विजरः, विमृत्युः, विशोकः, अविजिघत्सः, अपिपासः इति सत्यगुणाष्टकं छान्दोग्ये श्रुतमितरत्र वाजसनेयकेऽप्युपसंहार्य्यम्। तथा महाजनत्वं, सर्ववशित्वं, सर्वेशानत्वं सर्वाधिपतित्वं भूतपालत्वं सेतुत्वं विधरणत्वं निर्विकारत्वम्—इति विज्ञानगुणाष्टकं वाजसनेयके श्रुतमितरत्र छान्दोग्येऽप्युपसंहार्य्यम्। अन्तर्हृदयाकाशरूपायतनादिभ्योऽनन्यधर्मेभ्यस्तदन्तर्वर्तिनो वेद्यस्याभेदप्रतिपत्तेः। आयतनोपदेशसाम्येन चोदनासाम्यं दर्शयति। आदिपदेन कामादिगुणोपसंहाराद्रूपसाम्यं, दहरब्रह्मविधानामसाम्यं फलसंयोगसाम्यं च। तत्र संयोगो यथा—परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-

निष्पद्यते । अभयं वै ब्रह्म भवतीत्येवमेकविधो दृष्टः । तस्मादेकविधं नेयम्॥ अत्र शांकरः सूत्रसिद्धमप्येकविधं नाभिप्रैति । तथाहि—"अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्" इति छान्दोग्ये श्रुतावात्मवत् कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् तत्र सगुणब्रह्म विद्योपदेशः प्रतीयते । वाजसनेयके तु—"अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूह्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः"—इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात्, "स एष नेति नेत्यात्मा"—इति निर्गुणब्रह्मणोपसंहाराच्च तत्र निर्गुणब्रह्मविद्योपदेशः सिद्ध्यति ॥ सूत्रे तु गुणोपसंहाराख्यानं विभूतिप्रदर्शनार्थं नोपासनार्थमित्याह ॥ रामानुजादयस्तु कामादिसूत्रेण कामादिगुणानामुपसंहारविधानात् सगुणब्रह्मविद्योपदेशपरत्वमेवोभयोश्छान्दोग्यवाजसनेयशाखयोरभिप्रयन्ति तत्र च "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"—"एकधैवानुद्रष्टव्यम्" "स एष नेति नेत्यात्मा इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वश्रवणात् तद्विरोधमाशङ्क्य तदुद्धारायोत्तरसूत्रमवतारयन्ति । आदरादलोप इति । सत्यकामत्वादिगुणानां सर्ववशित्वादिगुणानां चास्मिन् ब्रह्मणि सादरमुपदेशादेषां ब्रह्मण्यलोपो द्रष्टव्यः । नित्या ह्येते ब्रह्मगुणा न कदाचिन्न सन्तीति नत्वेव निर्विशेषं तद् ब्रह्म कदाचिदनुध्येयं भवति । अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति"—इति गुणविशिष्टा वेदननिन्दाश्रवणाद् गुणेष्वादरः प्रतीयते । तस्मात् सगुणमेव ब्रह्म न निर्गुणं तदुपास्यम् ॥ "नेह नानास्ति किञ्चन, एकधैवानुद्रष्टव्यम् इति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यतया तदात्मकत्वादेकधाऽनुदृष्टि विधत्ते । अब्रह्मात्मकत्वेन च नानात्वबुद्धिं प्रत्याचष्टे न तु वा ततो ब्रह्मण एव निर्गुणत्वं प्रत्याख्यते । नेति नेतीत्यत्र चेति शब्देन प्रपञ्चाकारं परामृश्य सर्वसाधारणस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते । "अग्राह्यो नगृह्यते अशीर्य्यो न शीर्य्यते असङ्गो न सज्यते अव्यथितो न व्यथते न रिष्यति "नास्य जरयैतज्जीर्य्यति, न वधेनास्य हन्यते ॥ एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः" इत्यादयः श्रुतयोऽप्यस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिग्राह्यविशरणीयादिप्रपञ्चरूपवैसादृश्यमेवाचक्षते नत्वात्मगुणानपि ताः प्रत्याचक्षते ॥ तस्मात् गुणविशिष्टमेवैतदेकं ब्रह्म न निर्गुणमिति सिद्धम् ॥ ननु "तद् य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवती" त्यादिना गुणविशिष्टविद्यायाः सांसारिकफलसंबन्धश्रवणान्न निर्गुणविद्यामन्तरेण मोक्षसिद्धिरिति चेत् तत्रोच्यते उपस्थितेऽतस्तद्वचनादिति । उपस्थानं ब्रह्म रूपेणाभिनिष्पत्तिः। स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मन्यतः स्वरूपोपसंपत्तेरेव हेतोः स सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ श्रुतौ तथैव तद्वचनात् ॥ तथा हि—परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति । तदित्थं मुक्त्यनन्तरमेवेदृशः फलसंयोगः श्राव्यते इतिसर्वलोककामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वावगमान्न मुक्त्यर्थं निर्गुणब्रह्मविद्यापेक्ष्यते ॥ तदेतच्चतुर्थे निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥

॥ इति सगुणब्रह्मविद्याया मुक्तिफलत्वाधिकरणम् ॥

आदरादलोपः । उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥

इत्थं त्रिभिः सूत्रैरेकमधिकरणं रामानुजाद्यनुसारेणाख्यातम् । शंकरस्तु कामादि-सूत्रेणैकेन तावदेकं सत्यकामत्वादिगुणोपसंहाराधिकरणं व्याख्यायोत्तरसूत्रद्वयेना-धिकरणान्तरमारचयति ॥ छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य—"तद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स प्रथमामाहुतिं जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति"—इत्यादिना पञ्च प्राणाहुतयो विहिताः ॥ तासां चाग्निहोत्रतामभिप्रयन्नाह—"य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति इति" । "यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपा-सते" इति च । तत्र भोजनेलोपे सत्यस्य प्राणाग्निहोत्रस्य लोपोऽलोपो वेति चिन्ता-यां प्राणाग्निहोत्रस्य भक्तागमसंयोगात् तस्य च भोजनार्थत्वाद् भोजनलोपे ,लोपः संभाव्यते । किन्त्वत्र पूर्वपक्षी तावदाशंकते—आदरादलोप इति वैश्वानरविद्याया-मेव जाबालानां श्रुतौ—"पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात् । यथा वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रपरस्य जुहुयादेवं तद्—इत्यतिथिभोजनप्राथम्यं निन्दित्वा गृहिभोजनप्राथम्यविधानादा-दरः प्राणाग्निहोत्रे दृश्यते । तस्मात् प्राणाग्निहोत्रस्य नित्यावश्यकत्वसिद्धौ हवनीय-भक्तादिगुणलोपेपि मुख्यस्य हवनस्य लोपो न कार्य्य इति स्थिते प्रतिनिधिन्याये-नाद्भिरन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन तदनुष्ठानं कार्य्यमेवेति लभ्यते ॥ इत्येवं प्राप्ते सिद्धा-न्तो प्रत्याह—उपस्थितेऽतस्तद्वचानादिति । उपस्थिते भोजने प्रथमोपनिपतिता-दतो भोजनद्रव्यादेवैतत् प्राणाग्निहोत्रं संपाद्यम् । "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्-तद्धोमीयम्"—इति सिद्धिवद् भक्तोपनिपातपरामर्शेन तद्वचनात् । तथा च होमसाधनद्रव्यतया भक्तस्य विशिष्योपादानाद् भोजन-पक्ष एवैते मन्त्रद्रव्यदेवता संयोगात् पञ्च होमाः सिध्यन्ति न तु भोजनलोपे द्रव्यान्तरप्रतिनिधेयं सिध्यति। तस्मात् भोजन लोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्यैति सिद्धम् ॥

॥ इति प्राणाग्निहोत्रानुगतवैश्वानरविद्याधि करणम् ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत—"इत्येवमादीनि विज्ञानानि कर्माङ्गतया श्रूयन्ते । तानि तत्तत्कर्मसु नित्यान्यनित्यानि वेति विचार्य्यते । ननु नोद्गीथो-पासनस्य कर्माङ्गत्वमुपपद्यते अनारभ्याधीतत्वात् । आपयिता ह वै कामानां भवति समर्द्धयिता ह वै कामानां भवतीत्येव पृथक्फलश्रवणाच्चेति चेन्न । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति"—इत्यादीनामपापश्लोकश्रवणफलानाम-प्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारा क्रतुप्रवेशात् कर्माङ्गत्वं नित्यत्वं च यथा-भ्युपेयते तथोद्गीथाद्युपासनानामपि स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तन्निर्द्धारणानियमः इति ॥ निर्धारणं निश्चयेन मनोधारणं ध्यानमिति रामानुजः । कर्मसु तदुद्गीथो पास्त्यनियमो द्रष्टव्यः । नोद्गीथं तथोपास्यैवोद्गीथकर्म कुर्य्यादिति नियमोऽस्ति । अनुपास्यापि कृतमुद्गीथकर्मस्वरूपेण सिद्ध्यत्येवेति भावः । शंकरस्त्वाह ।

आर्तिः, समृद्धिः, मुख्यः प्राण आदित्यः—इत्येवमादीनामुद्गीथादिकर्म-गुण-याथात्म्यनिर्धारणानां नित्यवत् कर्मसु नियमो नास्ति। अनिद्वांर्थ्यापि कृतानि कर्माणि सिध्यन्त्येवेति भावः। यदि कर्माङ्गविज्ञानमपि कर्माङ्गं स्यात् तर्हि तद्-विदुषा कृतस्य कर्मणोऽङ्गहीनत्वादसिद्धिः स्यात्। न चैतदस्ति तद्दृष्टेः। दर्शयति ह्येवंजातीयकानामनियतत्वं श्रुतिः—तेनोभौ कुरुते यश्चैतदेवं वेद—इत्यवि-दुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञा दृश्यते। प्रस्तोतुर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद-विद्वान् प्रस्तोष्यसीत्यादिषु प्रस्तावादेवताविज्ञानविहीनानामपि याजना-ध्यवसानं दृश्यते। तस्मात् कर्माङ्गविशेषाणां विज्ञानस्य कर्म्माङ्गत्वं नास्ति। पृथग् हि तत्कर्तव्यतया विधीयते। पृथगेव च तस्य फलमुपदिश्यतेऽप्रतिबन्धो नाम। तथा हि श्रूयते नाना तु विद्या चाविद्या च। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयो-पनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवति"—इति। वीर्य्यवत्तरत्वं कर्मफलस्याप्रतिबन्धः। तत्समृद्धिरतिविशेषः कश्चित्॥ प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन स्वभोगं यावत्। तदभावोऽप्रतिबन्धस्तत्फलं विद्यायाः। वीर्य्यवत्तरमिति तरपः प्रयोगाद्विद्याविहीनकर्मणो वीर्य्यवत्त्वं गम्यते। तच्च विद्याया अनित्यत्वे उपप-द्येत। नित्यत्वे तु तद्विहीनस्याङ्गवैकल्यात् सर्वाङ्गानुपसंहारात् कर्म्मणः स्वरूप-सिद्धिरेव न स्यात् वीर्य्यवत्त्वं तु दूरे क्षिप्तम्। तस्मात् कर्म्माङ्गविद्यापूर्वकं कर्मानुष्ठानं वीर्य्यवत्तरं निर्विदस्य तु कर्मानुष्ठानं वीर्य्यवदित्येवं फलतारतम्य-दर्शनात् कर्म्मसु विद्याया नियमेन प्रवेशो नास्तीति सिद्धम्॥

॥ इति विद्यायाः कर्म्मानङ्गत्वाधिकरणम्॥

प्रदानवदेव तदुक्तम्॥

अत्र शांकरो व्याचष्टे। वाजसनेयके श्रैष्ठ्यविद्यायां "वदिष्याम्येवाहमिति वाग् दध्रे इत्यध्यात्मं वागादिषु प्राणस्याधिदैवत्वं त्वग्न्यादीनां वायोः श्रैष्ठ्य-मुक्तम्। छान्दोग्ये च संवर्गविद्यायां "प्राणो वाव संवर्गो, वायुर्वाव संवर्गः इति वागादिषु प्राणस्याग्न्यादिषु च वायोः संवर्गत्वमुक्तम्। अग्निरहस्येच यजुर्विद्यायां वाय्वाकाशयोरधिदैवतं प्राणाकाशयोश्चाध्यात्मं यजुष्ट्वमाख्याय ज्यैष्ठ्यमुक्तम्॥ उपकोसलविद्यायां च कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति प्राणकाशयोरैक्येन प्राणत्वमाख्याय तत्राग्नित्रैविध्यमुक्तम्। एषु सर्वत्रैतयोर्वायुप्राणदेवतयोः श्रैष्ठ्येन चोपगमन-प्रयोगयोराधिदैविकत्वाध्यात्मिकत्वरूपावस्थयोर्विद्ययोश्चाभेदो भेदो वेति चतुर्धा संशये तावद्देवतयोस्तत्त्वाभेदः प्राप्नोति। "यः प्राणः स वायु" रिति श्रुत्या विस्पष्टं तयोरैक्योपदेशात्। "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिना, "अत एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः–"इत्यन्तेन च वाक्येनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकी विभूतिरात्मभूता दृश्यते। वाजसनेयके प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति" इत्येव-मेकेन प्राणेनैव श्रैष्ठ्योपदेशमुपसंहरति। "तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्। प्राण्याच्चैवा-पान्याच्चेति चैकेनैव प्राणव्रतेनोपसंहरति। छान्दोग्येपि—"महात्मनश्चतुरो देव एकः

कः स जगार''—इत्यग्निसूर्य्योदकचन्द्राणां वाक्चक्षुःश्रोत्रमनसां चैक एव प्रजापतिः संवर्ग उक्तः। तेनैकस्यैव तत्वस्याध्यात्मिकत्वाधिदैविकत्वाभ्यामवस्था-भेदो गम्यते। अवस्थाभेदेनैव च तयोरापातता भेदो गम्यते। वस्तुतस्त्वेक-मेव तत्वमधिकरणद्वये तिष्ठति नत्वधिकरणभेदात् तत्वभेद इति वायुप्राणयोरैक्ये स्थिते तयोरपार्थक्येनैवानुचिन्तनं प्राप्नोति। अवस्थाभेदस्योपगमनभेदप्रयोजकत्वा-योगात्'। इत्येवमुपगमनैक्ये प्राप्ते तत् प्रत्युच्यते—प्रदानवत् पृथगेवोपगमनं कार्यमिति। यथा "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्राधिराजायेन्द्राय स्वाराज्ञे" इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्ट्यामिन्द्रदेवतैक्यात् सह प्रदानाशङ्कायां विशेषणभेदनिबन्धनविशिष्टभेदन्यायात् राज्याधिराज्यस्वाराज्यगुणभेदेन देवतापृ-थक्त्वात् प्रदानपृथक्त्वं नियम्यते। एवमिहापि वायुप्राणयोरैक्यात् सहानु-चिन्तनाशङ्कायामाधिदैविकत्वाध्यात्मिकत्वगुणभेदेन देवतापृथक्त्वादुपगमनपृ-थक्त्वं व्यवस्थापयामः। तदुक्तं संकर्षे नाम दैवत्यकाण्डे—नाना वा देवता पृथग्ज्ञानाद्''—इति दृष्टान्ते देवताभेदात् कर्म्मभेदोपि नियम्यते किन्त्वत्र प्रयोग-भेदमात्रे दृष्टान्तसाम्यं विवक्षितं न तु देवताभेदाद्विद्याभेदेपि उपक्रमोपसंहारा-भ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशेष्वेकविद्याविधानप्रतीतेः। विद्यैक्येपि प्रवृत्तभेदो न व्याह-न्यते अग्निहोत्रकर्म्मैक्येपि सायं प्रातः कालभेदेन प्रयोगभेदस्य दृष्टत्वात्॥

॥ इत्यध्यात्माधिदैवविभागात् पृथगनुध्यानाधिकरणम्॥

प्रदानवदेव तदुक्तम्॥

रामानुजादयस्त्वधिकरणान्तरमत्र पश्यन्ति। "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्ये-तांश्च सत्यान् कामानिति दहरविद्यायां दहरात्मन उपासनमुक्त्वा गुणानामपि सत्य-कामानां पृथगुपासनं विधत्ते। तत्र गुणोपासने गुणिनो दहरस्याप्यावर्तनादुपसंग्रहण-मस्ति नवेति चिन्तायामुच्यते। प्रदानवदेवेहाप्यावृत्त्योपसंग्रहणं न्याय्यम्। यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमित्यत्रेष्टौ राज्याधिराज्यस्वाराज्यगुणसंबन्धेनेन्द्रस्यावृत्त्योप-संग्रहणं दृश्यते। स्वाराज्यविशिष्टायेन्द्राय पृथक् प्रक्षेपः क्रियते एवमिहापि सत्य-कामविशिष्टं दहरात्मानं पृथगनुविद्य व्रजन्तीति श्रुत्यर्थो द्रष्टव्यः। स्वरूपमात्राद्द-हरादपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्य दहरस्य भिन्नत्वाद्भिन्नमनुवेदनं प्रदान-वदेव द्रष्टव्यम्। तदुक्तं सांकर्षणे—"नाना वा देवता पृथक्त्वादिति।

॥ इति गुणाध्यानस्य गुणिव्यासंजकत्वाधिकरणम्॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि।

अत्रशङ्करो निम्बार्कादयश्च लिङ्गभूयस्त्वादित्यादि सूत्राष्टकेनैकं सत्तचिद्विद्या-धिकरणं पश्यन्ति। रामानुजस्तु प्रथमेनैकेन सूत्रेणैकं नारायणोपास्यत्वाधिकरणं भिन्नं प्रकल्पयति। तदनुसारेणादौ पृथगधिकरणं व्याख्यायते। तैत्तिरीयके दहरविद्या-

नन्तरम् "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वसंभवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम्" । इत्यादिकमधीयते । तत्र संशयः । किमनेन पूर्वप्रकृतदहरविद्यैकविद्यात्वेन तदुपास्यशेषनिर्धारणमिति । तत्र—"दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं परमध्यसंस्थम्" ॥ तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥ इति पूर्वानुवाके दहरविद्यायाः प्रकरणं दृश्यते । उत्तरे चास्मिन्नारायणानुवाके—पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं पुण्डरीकाभिधानमस्यानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वमुपोद्बलयति । तत्र ब्रूमः—लिङ्गभूयस्त्वादिदं परविद्योपास्यनिर्धारणमस्तीति । भूयांसि हि लिङ्गानि तथात्वे दृश्यन्ते । परविद्यासु तत्र तत्र भूयसा निर्दिष्टानामक्षर शिवपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्वपरमात्मादिशब्दानामेव हि नारायणविशेषणविषयोपादानात् । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः । तदप्युक्तं पूर्वकाण्डे—श्रुतिलिङ्गेत्यादि । यत्तूक्तं पद्मकोशप्रतीकाशमिति वाक्यं दहरविद्याङ्गत्वोपोद्बलकमिति तन्न । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः-तस्याः शिखाया मध्ये तु परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्म स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडिति" वाक्येन सर्वव्यापकत्वावगमात् सर्वव्यापिनो दहरेऽप्यप्रतिरुद्धत्वादवस्थानोक्तिर्न विरुध्यते । तस्मान्नारायणोपास्यत्वं स्वतन्त्रं न तु दहरविद्याङ्गमिति सिद्धम् । इति विद्याविशेषप्रकरणपठितानामपि लिङ्गविशेषात् स्वतन्त्रविद्यात्वाधिकरणम् ॥

॥ इति नारायणस्य स्वतन्त्रोपास्यत्वाधिकरणम् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ अतिदेशाच्च ॥ विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्ये भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥

अथ शङ्करादिमतेनोच्यते—वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये "—नैव वा इदमग्रे सदासीत् (शत. १।४ । १) इत्यादिना मनोऽधिकृत्य "षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः इत्यधीयते । तथैव वाक्चितः, प्राणचितः चक्षुश्चितः, श्रोत्रचितः' कर्मचितोऽग्निचितः इति पृथगग्नीनामनन्ति । तत्र संशयः । किमेते मनश्चितादयोऽग्निचित्या कर्म्मप्रकरणपठितत्वात् तच्छेषभूताः सन्ति उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र लिङ्गभूयस्त्वात् केवल विद्यात्मका इति प्रतिजानीमः । भूयांसि हि लिङ्गानि विद्यात्मकत्वोपोद्बलकानि दृश्यन्ते—यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति वाचा वदन्ति प्राणेन प्राणन्ति चक्षुषा पश्यन्ति

श्रोत्रेण शृण्वन्ति कर्म कुर्वतेऽग्निमिन्धते तेषामेव साकृतिरिति प्रकृत्या संभवतोऽर्था-
नेव तु वेद्यत्वेनाक्षिपति। न तु कर्तव्यत्वेन विधत्ते। अपिच—तान् हैतानेवंविदे
सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते"—इति विद्यानिबन्धनां सिद्धिमन्वा-
ह। अपिच—ते हैते विद्याचित एव। विद्या हैवैते एवं विदश्चिता भवन्ति"—
इत्येवं विस्पष्टमेव विद्यात्मकत्वमाचष्टे। तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः। तदप्युक्तं।
पूर्वकाण्डे—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-
विप्रकर्षात् स्यादिति। ननुविधिवाक्यस्थमेवलिङ्गं प्रकरणाद्बलीयो नार्थवाद-
स्थं, तस्य सांपादिकाग्निप्रशंसारूपतयाऽन्यार्थदर्शनत्वात् तेनेह प्रकरणवशादय
संकल्पमयत्वादि विकल्पविशेषोपदेशः क्रियामयाग्निविषय एव स्यान्न स्वतंत्रः।
अत एवैतेऽग्नयः क्रियानुप्रवेशिनः स्युर्मानसवत्। यथा द्वादशरात्रस्य दशमेऽ-
हन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्थसोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य
ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वानभक्षणानि मानसान्येवाम्नायन्ते स मानसोपि
ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात् क्रियाशेष एवास्ति, तथायमप्यग्निकल्पः क्रियाशेषः
स्यात्॥ "षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः"—
इत्यतिदेशाच्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशो गम्यते। पूर्वस्यैष्टकाचितस्याग्नेः क्रियानुप्र-
वेशो गम्यते। पूर्वस्यैष्टकाचितस्याग्नेः क्रियानुप्रविष्टत्वात्। इति चेत् तत्र प्रत्यु
च्यते। विद्यैव तु निर्धारणात् प्रतिपत्तव्या। "ते हैते विद्याचित एवाविद्या
हैवैते एवंविदश्चिता भवन्ति"—इति हि निर्धारयति। तस्माद्विद्यात्मका एवैते
स्वतन्त्रा मनश्चिदादयोऽग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः॥ पूर्व प्रदर्शितस्य विद्यात्वे लिङ्ग
भूयस्त्वस्य दर्शनाच्चैतद् गम्यते॥ ननुचोक्तं प्रकरणात् क्रियाशेषत्वमस्तीति तत्रो-
च्यते श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च नैतस्य विद्यात्वबाधः शक्यः कर्तुम्। बलीयांसि हि
प्रकरणात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि। श्रुतिस्तावत्—"ते हैते विद्याचित एवेति सावधा-
रणं विद्यात्वं प्रतिजानीते। लिङ्गमपि—"सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्व-
पते"—इति सातत्यदर्शनमेषां स्वातन्त्र्यं गमयति। क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोग-
स्याल्पकालत्वात् सातत्यमसमञ्जसं स्यात्। वाक्यमपि—विद्यया ह वैत एवंविद-
श्चिता भवन्तीति पुरुषस्य संबंधमेवैषामाचक्षाणं क्रतुसंबन्धं वारयति। तस्मा-
न्मनश्चिदादयोऽग्नयो विद्यात्मका एवेति प्रतीमः॥ अपि च अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञा-
न्तरपृथक्त्ववदेषां क्रियातः पृथक्त्वं द्रष्टव्यम्॥ "ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाची-
यन्त, मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवन्, मनसाशंसन्, यत्किञ्चिद् यज्ञे कर्म क्रियते
यत्किञ्चिद्यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत"—
इत्यादिना हि मनःप्रभृतिव्यापारेषु क्रियावयवाननुबध्नाति। क्रियात्मकत्वे तु
प्रत्यक्षा एव क्रियावयवाः स्युरिति मनः प्रभृतिष्वग्नित्वग्रहत्वाद्यनुबन्धोपकल्पनमन-
र्थकं स्यात्। आदिशब्दः पूर्वनिर्दिष्टातिदेशादिहेतून् समुच्चिनोति। तद्यथा
प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्यादीनि स्वेन स्वेनानुबन्धेनानुबध्यमानानि कर्मभ्यः
प्रज्ञान्तरेभ्यश्च पृथगेव स्वतन्त्राण्युपगम्यन्ते तथेहाप्यनुबन्धादिभ्यः कर्मपृथक्त्वं नी-
यते दृष्टश्चैवमुत्कर्षो उभयत्रापि। यथा क्षत्रियमात्रानुबन्धिनि राजसूयप्रकरणे पठिताया
अवेष्टेर्वर्णत्रयकर्तव्यत्वानुबन्धादुत्कर्षः। प्रकरणात् प्राप्तायाः क्रत्वङ्गताया निरासेन

तत्क्रतुबाह्यत्वनिर्द्धारणमुत्कर्षः । यथा वर्णत्रयकर्तव्यतया विहितावेष्टिः क्षत्रियमात्रकर्तव्यस्य राजसूयस्याङ्गं न संभवतीत्यनुबन्ध्यवशात् स्वतन्त्रैवेष्यते । एवमिहापि विद्यालिङ्गभूयस्त्वानुबन्धादिभिरग्नयः कर्मप्रकरणपठिता अपि कर्मबाह्या इष्यन्ते । तदुक्तं पूर्वकाण्डे—क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगादिति ॥

अन्यस्तु व्याचष्टे अनुबन्धश्रुतिलिङ्गाद्यनुरोधादिष्टकचितान्वयिनः क्रियामयात्क्रतोः पृथगेवायं विद्यामयः क्रतुः कल्प्यः । दहरविद्यादिप्रकरणान्तरवत् । दृष्टश्चानुवादसरूपेषु कल्प्यमानो विधिः । तदुक्तं—वचनानि त्वपूर्वत्वादिति ॥ तस्य च कल्प्यमानस्य विद्यामयक्रतोः फलमपीष्टकचिताग्निफलवदेवोपपद्यते इति तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व इत्यतिदेशादवगम्यते ॥ यत्तु कर्मप्रकरणे पठितत्वान्मानसस्यापि ग्रहकल्पस्य क्रियाशेषत्वमिवैतस्याग्निकल्पस्य क्रियाशेषत्वं स्यादित्युक्तं तत्प्रत्युच्यते । न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं नेयम् । उक्तरीत्या—वैशेष्यस्याप्युपलब्धेः । सत्यपि यथाकथंचित्सामान्ये स्वं वैषम्यं न निवर्तते । मृत्युवत् ॥ यथा—स वा एष एव मृत्यु र्य एषे एतस्मिन्मण्डले पुरुषः''—''इति । अग्निव मृत्युः''–इति चाग्न्यादित्ययोर्मृत्युशब्दसामान्येऽपि नात्यन्तसाम्यं घटते । यथा वा ''असौ वाव लोको गौतमाऽग्निरस्यादित्य एव समिद्''–इत्यत्रापि न समिदादिसामान्यादग्निलोकयोरैकभाव्यापत्तिः तद्वत् ॥

अन्यस्तु व्याचष्टे । अस्य विद्यामयक्रतोः क्रियामयेष्टकचिताग्नितुल्यवीर्य्यत्वमतिदेशादुक्तं ततश्चास्यापि क्रियामयक्रतुत्वं स्यात् । तत्प्रत्युच्यते । नावश्यमतिदेशादवान्तरव्यापारस्यापि तुल्यत्वं भाव्यते । यत्किञ्चित्सामान्यादप्यतिदेशोपलब्धेः । उपलभ्यते हि स एष एव मृत्युर्य एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । इत्यादिषु संहर्तृत्वादिसामान्यमात्रान्मृत्युत्वातिदेशः । नैतावता तत्रादित्यस्य मृत्युवत् तल्लोकापत्तिरपि भवति । लोको देशः । तथा चेहापि फलसामान्यादेवेष्टकचिताग्न्यतिदेशो न तु क्रियामयक्रतुसामान्यादप्यतिदेशः । अपिच पूर्वेण परेण च ब्राह्मणेन मध्यस्थस्यास्य ब्राह्मणस्यापि केवलविद्यात्मकत्वं लभ्यते । पुरस्तात् तावत्—यदेतन्मण्डलं तपतीत्यत्र ब्राह्मणे ''सोऽमृतो भवति मृत्युर्यस्यात्मा भवति''–त्येवं विद्याफलेनैवोपसंहाराद् विद्याप्राधान्यं लक्ष्यते न कर्मप्राधान्यम् । परस्ताच्च–''अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित''–इति ब्राह्मणे–''विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः । इति श्लोकेन कर्म निन्दन् विद्यां च प्रशंसन् प्रकरणस्य विद्याविषयत्वं निगमयति । तत्सामान्यादिहापि तथात्वं द्रष्टव्यम् ॥ ननु तर्हि मनश्चिदादयो ज्ञानप्रकरणे बृहदारण्यकेऽनुबन्धव्याः किमर्थमिह कर्मप्रकरणेऽग्निरहस्येनुवध्यन्ते । तत्रोच्यते–भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति ॥ मनश्चितादिविद्यायामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात्–तत्संनिधाविहानुबन्धः सौकर्य्याय कृतो नैतावता तत्र कर्माङ्गत्व भ्रमः कार्य्यः ॥

॥ इति कर्मप्रकरणपठितानामपि विद्यालिङ्गानां विद्यात्मकत्वाधिकरणम् ॥

॥ इति सप्तचिद्विद्याधिकरणम् ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥

अत्र शंकरस्तावदित्थं व्याचष्टे–अस्त्यस्मिन्देहे देहादिव्यतिरिक्तः कश्चिदात्मा लोकान्तरसंचारी नास्ति वेति चिन्तायामेके तावद्देहमात्रात्मवादिनो लौकायतिका आत्मनः शरीरे भावाद्धेतोः देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः सत्तां न स्वीकुर्वते । प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादय एव स्वात्मधर्मा इष्यन्ते । तेऽन्तरेव देहे उपलभ्यन्ते बहिश्च नोपलभ्यन्ते । तस्माद्देहधर्मा एवैते संभाव्यन्ते न तु देहव्यतिरिक्तः कश्चिदन्य एषां धर्मी युज्यते कल्पयितुं प्रमाणाभावात् । पृथिव्यादिभूतेषु हि शरीराकारपरिणतेषु मदशक्तिवच्चैतन्यमुद्भूयते तत्संयोगवैषम्याच्च विनश्यतीति देह एवायमात्मा संभवति । न चात्मनो लोकान्तरे संचारः प्रमाणगम्यः । तस्मान्नात्मनो देहाद् व्यतिरेकोऽस्तीति प्राप्ते तत्प्रत्युच्यते अस्ति व्यतिरेको देहादात्मनः । शरीरभावेप्यभावित्वादात्मधर्माणाम् । प्राण चेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयो हि धर्मा देहसत्वेऽपि मृतावस्थायां भवन्ति । तस्मान्नत्वेवेदं शरीरमेवात्मा । उपलब्धिवत् । यथेयमुपलब्धिः शरीरे प्रतीयमानापि न शरीरमेवास्ति । तद्भावाभावित्वात् । शरीरसत्त्वेपि मृतावस्थायां तदसत्त्वात् । यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमेवोपलब्धिः । सा च भूतचतुष्टयान्यतमरूपा वा, भूतचतुष्टयसंयोगविशेषोपपन्नविकारविशेषरूपा वा, चतुर्भ्योऽतिरिक्तभूतं वा, भूतातिरिक्ततत्वं वा । नाद्यः । प्रकाशरूपाया उपलब्धेः पृथिव्यादिभ्यो वैलक्षण्यात् । पृथिव्यादिषु सत्स्वप्युपलब्धेः सर्वत्रानुपलब्धेस्तस्याः पृथिव्यादित्वासंभवाच्च । भूतधर्म्माणामग्नितापवद् यावद्भूतभावित्वावश्यंभावात् । न द्वितीयः, विकारस्यास्य चतुर्ष्वनन्तर्भावादतिरिक्तभूतत्वं वा स्याद्भूतातिरिक्तत्वं वा । उभयथापि चतुर्भ्योतिरिक्तत्वावसायान्न शरीरमेवोपलब्धिः स्यात् । अपि च मदं शक्तिवद्धि तदा तदाविर्भावं मन्यन्ते किन्तु नेयं तत्रापि शक्तिः स्वाधिकरणद्रव्यरूपैव स्याद् । द्रव्यस्योद्भूतत्वेऽपि मदशक्तेरनुद्भूततया द्रव्ये कादाचित्कोपयोगितया च ततो व्यतिरिक्तत्वावगमात् । तस्मादुपलब्धिः शरीरे सती शरीराद् व्यतिरिच्यते । तद्वदयमात्मा शरीरे सन् शरीराद् व्यतिरिच्यते । अथवा उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेति सिद्धमात्मनो देहाद् व्यतिरिक्तत्वम् ।

॥ इति देहव्यतिरिक्तात्माधिकरणम् ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥

अथ रामानुजादयोऽन्यथाधिकरणमाहुः–किमयं प्रत्यगात्मा जीवो ज्ञाता कर्ता भोक्ता इहामुत्र संचारी अथवा प्रजापतिवाक्यानुसारेणापहतपाप्मत्वादिरूप

इति विचारे एके तावदस्यात्मनः शरीरे भावाद् ज्ञातृत्वाद्याकारमात्रतां मन्यन्ते। द्विविधा हि तस्यावस्था संभाव्यते । स्वर्गादिफलार्थिनः कर्मस्वधिकृतस्य देहावस्थानावस्था प्रथमा । कृतकृत्यस्य तत्कर्म फलानुभवाय लोकान्तरे परिणतरूपस्य संपद्यमानावस्था द्वितीया । तत्र साधनानुष्ठानदशायामुपासकस्यात्मनः शरीरे भावान्न सिद्ध्यवस्थमपहतपाप्मत्वादि रूपं संभवति । उपासनावस्थायामपि सिद्ध्यवस्थारूपे नित्यतया प्रतिपन्ने सति तदर्थमुपासनानर्थक्यापत्तेः । ननु–"यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" । इति विशेषवचनात् साधनावस्थायामप्यपहतपाप्मत्वाद्याकार एवायमनुसंधातव्योऽन्यथाऽमुत्रापि तादृशरूपं न स्यादिति चेन्न । "तं यथायथोपासते"–इत्यादिना तस्योपास्यविषयत्वात् । यस्माज्ज्ञातृत्वाद्याकार एवायमनुसंधातव्य इति प्राप्ते तत् प्रत्युच्यते । अस्यात्मनः संसारदशापेक्षया मोक्षदशायां व्यतिरेकोऽयमपहतपाप्मत्वादिरूपोऽनुसंधेयः । अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपं संपत्स्यते तादृग्रूप एवायमुपासनकालेऽप्यनुसंधेय इति तात्पर्य्यम् । तद्भावभावित्वात् तद्रूपापत्तेः । "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । तं यथा यथोपासते तथैव भवति । एवं क्रतुरिहामुत्र लोकं प्रेत्याभिसँभवितास्मि"–इति श्रुत्योपासनारूपेणैवामुत्र रूपसंपत्तेः श्रुतत्वात् । न तूपास्येश्वरस्वरूपमात्रविषयमिदमिति वाच्यम् । प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्येश्वरशरीरतयोपास्यकोटिप्रविष्टत्वात् । तस्मान्मुक्तिप्राप्याकारेणैवायं प्रत्यगात्मानुसंधेयः । उपलब्धिवत् । यथा ब्रह्मोपलब्धिश्चिन्तनानुसारिणी संपद्यते–तथेयमात्मोपलब्धिरपीति स्थितम् । शंकरमते भावाभावित्वादिति सूत्रपाठः । अत्र तु भावभावित्वादिति पठ्यते ।

॥ इतीश्वरस्वरूपवज्जीवानुसंधानाधिकरणम् ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥
मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथावयवोंकारे प्राणदृष्टिः । लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत, पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथमादित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमिति साम्नि लोकदृष्टिः । उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीत्युक्थाख्यशस्त्रे पृथ्वीदृष्टिः। अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः इतीष्टकाचिताग्नौ लोकदृष्टिः—इत्येवंकर्म्माङ्गाश्रित्या उपासना दृश्यन्ते । ता यासु शाखासु श्रूयन्ते तास्वेव नियता उत सर्वासु शाखास्वविशेषणोद्गीथादिषु संबध्यन्त इति विचारे उच्यते । नैते कर्म्माङ्गाश्रयाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठन्ते अपि तु सर्वशाखास्वनुवर्तन्ते उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् ॥ अपि च मन्त्रादिवदविरोधो द्रष्टव्यः ॥ मन्त्राणां कर्म्मणां गुणानां च शाखान्तराम्नातानामपि शाखामात्रे विनियोगात् । येषामपि समिदादयः प्रयाजा नाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते ।

क्रतवो वै प्रयाजा इत्यादिः। तस्माद् यथा कर्म्माङ्गानामेषां सर्वत्रानुवृत्तिस्तथा कर्वाङ्गाश्रितानामपीत्यविरोधः॥

॥ इति कर्म्माङ्गाश्रितोपासनाना सर्वशाखासाधारणत्वाधिकरणम् ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति॥

ताण्ड्योपनिषदि "प्राचीनशाल औपमन्यव - इत्यारभ्य वैश्वानरविद्याधीयते। तत्र—"एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानर" इत्यादिभिर्वाक्यैर्व्यस्तस्य वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते। "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो व्यस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ"—इत्यनेन च समस्तस्य तस्योपासनमुच्यते। तेनेहोभयथाप्युपासनं प्रतीतं स्यादतस्तत्र निर्धारणमाह—भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमस्तीति। भूमशब्दः समस्ताभिप्रायः। समस्तस्यैव वैश्वानरस्योपासनमिह ज्यायः प्रतीमः। न प्रत्येकावयवस्यापि पार्थक्येन यथा क्रतुषु दर्शपूर्णमासादिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते न व्यस्तानामेव प्रयाजादीनां तद्वत्। तथाहि भूम्नो ज्यायस्त्वमत्र श्रुतिरेव दर्शयति। तत्र हि द्युप्रभृतीनामेकैकमृषीणामुपास्यं पृथक् पृथग् दर्शयित्वा "मूर्द्धा त्वेष आत्मनः, चक्षुष्वेतदात्मनः, प्राणस्त्वेष आत्मनः"—इत्यादिवाक्यैर्मूर्द्धादिभावं तेषां विधाय मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्" इत्यादि निन्दावचनात् तत्तद्व्यस्तोपासनान्यपवदति—समस्तोपासनं च "सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति"—इत्येवं प्रशंसति। तस्मात् द्युलोकादित्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यवयव एको वैश्वानर एवोपास्य इति सिद्धम्॥

॥ इति वैश्वानरोपासनाधिकरणम् ॥

नाना शब्दादिभेदात्॥

उपनिषत्सु खलु ब्रह्मविद्याप्राणविद्यासंवर्गविद्यापरिमरविद्यादयो नानाविद्याः श्रूयन्ते। तत्र ब्रह्मप्राप्तिफलेयं ब्रह्मविद्यापि सद्विद्याभूमविद्यादहरविद्योपकोसलविद्याशाण्डिल्यविद्यावैश्वानरविद्याऽऽनन्दमयविद्याक्षरविद्यादिभेदादनेकधा विधीयते। वेद्यं हि विद्याया रूपमित्यतो वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादासां सर्वासां ब्रह्मविद्यानामेकत्वं प्राप्नोति। तत्रेदं प्रत्युच्यते। नाना शब्दादिभेदात् प्रतिपत्तव्येति। शब्दः श्रुतिः आदिशब्दादभ्याससंख्यागुणप्रक्रिया नामधेयानि गृह्यन्ते॥ यथा शब्दान्तरे कर्मभेदः, कृतानुबन्धत्वादिति यजतिजुहोतिददात्यादिशब्दभेदात्कर्मभेदः पूर्वतन्त्रेऽधिगतस्तद्वदिहापि "वेद उपासीत, स क्रतुं कुर्वीत—इत्यादयः शब्दा भिद्यमाना विद्याभेदं गमयन्ति। यद्यपि यजतिजुहोत्यादिवदिह वेदोपासीतेत्यादिष्वर्थभेदो नास्ति तथाप्यनुबन्धभेदाद्विद्याभेदो गम्यते। एकस्याप्युपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते॥ तथा च गुणभेदाद्विशिष्टं वेद्यरूपं भिद्यते ततो विद्याभेद इति सिद्धम्॥

॥ इति शब्दादिभेदाद् विद्यानानात्वाधिकरणम् ॥

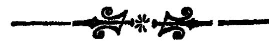
मुपासनानामन्यत्रविहितेषु कर्म्मस्वपि समुच्चयो न विरुद्ध इति प्रतिपद्यामहे॥ रामानुजस्तु उद्गीथं वेदनविहीनमुद्गीथं वेदनहानौ तस्यान्यतः समाहारात् तस्य वेदनस्य नियमेनोपपादनं गम्यते इत्याह ॥ ३ ॥

उपासनगुणस्य प्रणवस्य—"तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते—ओमित्याश्रावयति, ओमिति शंसति, ओमित्युद्गायति—इति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनस्यापि साधारण्यं गम्यते । उपासनस्य प्रणवसहभावनियमादुद्गीथाद्युपासनामप्युद्गीथादिवन्नियमेनोपादानमवकल्पते । अथवा उद्गीथादयः कर्मगुणाः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते । ततश्चाश्रयसहभावात् तदुपासनसहभावोऽवकल्पते । अथैतन्मतं प्रत्याख्यायसिद्धान्तमाह—न वा तत्सहभावाश्रुतेः । नैतदाश्रितानामुपासनानामुक्तरीत्या यथाश्रयभावः संभवति ॥

उपासनानां सहभावस्याश्रुतत्वात् । "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति । स्तुतमनुशंसति । प्रस्तोतः सामगाय होतरेतद् यज"—इत्यादिना यथा स्तोत्रादीनामङ्गानां सहभाव श्रूयते नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति । ननु प्रयोगवचनादेव सहभावः प्राप्तः स्यादिति चेन्न । प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयति नोद्गीथाद्युपासनानामपि । तेषां क्रत्वङ्गाश्रयत्वेऽपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थत्वादिति पृथगप्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोक्तम् ॥ दर्शनाच्चैषां प्रत्ययानामसहभावं प्रतिपद्यामहे । "एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति"-इति विज्ञानवतैकेन ब्रह्मणेतरेषां परिपाल्यत्वं दृश्यते सर्वप्रत्ययोपसंहारात्तु सर्वे सर्वविदः स्युरिति न तथाख्यायेत तस्माद् यथा काममुपासनानां समुच्चयो विकल्पो वेति सिद्धम् ॥

॥ इति कर्माङ्गाश्रितोपासनानां यथाकाम्याधिकरणम् ॥

इति तृतीयः सगुणोपासनापादः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थो निर्गुणविद्यापादः ॥ ४ ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ नियमाच्च ॥ ७ ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥९॥ असार्वत्रिकी ॥१०॥ विभागः शतवत ॥११॥ अध्ययनमात्रवतः ॥१२॥ नाविशेषात् ॥१३॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥१४॥ कामकारेण चैके ॥१५॥ उपमर्दं च ॥१६॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥१७॥ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥१८॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥१९॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

ब्रह्मगुणानामादित्यमनोवैश्वानरादीनां कर्म्मरूपतया तदाश्रितविद्याः सगुणोपासनायाः कर्म्मसमुच्चितत्वात् संभवति कर्मण्यनुप्रवेशः। तत्र कर्मणैव पुरुषार्थसिद्धिरित्यपि शक्यते वक्तुम् ॥ अथोतः॥ औपनिषदमात्मज्ञानमविकारिद्वारेण कर्म्मण्येवानुप्रविशति। किं वा स्वतन्त्रं पुरुषार्थसाधनमिति मीमांसायामुच्यते ॥ अत औपनिषदादात्मज्ञानात् पुरुषार्थो भवतीति बादरायण आचार्य्यो मन्यते। शब्दप्रत्ययात्। तथा हि श्रूयते। "तरति शोकमात्मवित्–स यो ह वै तत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। ब्रह्मविदाप्नोति परम्। आचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये। स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति"। इत्येवंजातीयका श्रुतिर्विद्यायाः पुरुषार्थत्वं श्रावयति ॥१॥

अथात्र मतान्तरं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात् ॥ तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवद् विषयद्वारेण क्रत्वर्थमेव। न तु पुरुषार्थम्। आत्मज्ञाने फलश्रुतिस्तु पुरुषार्थवादो यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति। यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते। इत्यादिषु कर्माङ्गद्रव्यसंस्कारस्य यथा फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत् ॥ उक्तंच—"द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति ॥ २ ॥

विदुषामपि यज्ञादिकर्मप्रवृत्तावाचारदर्शनाच्चैतद्वं गम्यते। "जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे"। "यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मीत्यश्वपतिः कैकेयः प्रोचे॥ एवमाद्यो हि ब्रह्मविदामाचारा विद्यायाः क्रत्वर्थत्वं गमयन्ति यदि केवलादात्मज्ञानात् पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्तर्हि तेषां जनकाश्वपत्युद्दालकादीनामात्मज्ञानवतां कर्मसु प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ तस्माद्विद्या कर्म्माङ्गम् ॥ तच्छ्रुतेः। "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः कर्मोपकारत्वं श्रूयते। "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः फलारम्भे साहित्याच्च विद्यायाः स्वातन्त्र्यं नास्तीति गम्यते।अपि च "आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः"—इत्यादि श्रुत्या समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारविधानाद् विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वं नास्तीति प्रतीयते "कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं

त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे"। एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा"—इत्येवंजातीयकान्नियमादपि कर्म्मशेषत्वं विद्याया गम्यते तस्माद् विद्या पूर्वकं कर्म्मैव पुरुषार्थो विद्या तु क्रत्वर्था इति जैमिनेः सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

बादरायणस्य मते तु न शेषत्वात् पुरुषार्थवादो युक्तः ॥ अधिकोपदेशात्। यदि संसार्य्येवायं शारीर आत्मा कर्ता भोक्ता चेहोपनिषत्सु शारीरात् पृथक्त्वेनोपदिष्टः स्यात् तर्हि कर्तुरात्मनः क्रियाङ्गत्वात्तज्ज्ञानस्य परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्। अधिकं तु शारीरादात्मनोऽसंसारीश्वरः कर्तृत्वादसंसारधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते"—इति। "नेतरोऽनुपपत्तेः भेदव्यपदेशाच्च, अनुपपत्तेस्तु न शारीरः,। इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्, अधिकं तु भेदनिर्देशात्"—इत्येतेषु सूत्रेषु प्रागेवोपपादितम्। न स कर्तृत्वेन यज्ञाधिकारिपुरुषत्वेन च क्रियास्वनुप्रविशतीत्यतस्तद्विज्ञानं न क्रियाशेषः। वेद्यस्यात्मन एवंविधस्यैव श्रुत्या दर्शनात्॥ अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः"। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"। "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि: सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय तत्तेजोऽसृजत"—इत्यादिश्रुतिभिःपरमात्मैवेह वेद्यत्वेन विधीयते। तद्विज्ञानमक्रियाङ्गत्वात् स्वतन्त्रं पुरुषार्थः संभवति॥ ननु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः। यः प्राणेन प्राणिति स ते आत्मा सर्वान्तरो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि"।इति संसारिणः प्रत्यगात्मन एव वेद्यतयाऽनुकर्षणान्न जीवात्मनोऽतिरेकेणाधिकं किञ्चिद्वेद्यमस्ति—इति चेन्न। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इत्यादिवाक्यशेषैः पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमार्थिकं रूपं शारीरत्वं तूपाधिकृतमित्यावेदयितुं यत्र तत्र प्रत्यगात्मनिरूपणेऽपि मुख्यतया परमात्मनिरूपणायैव शास्त्रस्य प्रवर्तमानत्वात्॥ ४ ॥

यदुक्तं विद्यायाः कर्मशेषत्वे आचारदर्शनं हेतुरिति, तत्र ब्रूमः। आचारदर्शनं तु तुल्यमकर्म्मशेषत्वेपि विद्यायाः। तथा हि—"एतद्ध स्म वैतद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः—किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे—एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे। एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति"। इत्यादिश्रुतिः कर्मणो निवृत्तानां केवलायां विद्यायां प्रवृत्तिं श्रावयति। "एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज" इत्यादिश्रुत्या च ब्रह्मविदां याज्ञवल्क्यादीनामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते। "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मीति हि लिङ्गदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम्। तत्र ब्रह्मविद्यायाः सोपाधिकायाः कर्मसाहित्यदर्शनेऽपि नैकान्ततः सर्वासां ब्रह्मविद्यानां कर्माङ्गत्वं संभवति॥ ५ ॥

यदपि तच्छ्रुतेरित्युक्तं तत्प्रत्युच्यते । यदेव विद्यया करोतीति नेयं श्रुतिरुद्गीथविद्याभिसंबन्धादसार्वत्रिको न सर्वविद्याविषयास्ति ॥ ६ ॥

यदपि—"न विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्युक्तं तत्र ब्रूमः ॥ यथा शताभ्यां दीयतामित्युक्ते पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदपरस्मै दीयते तद्वदिहापि विभागो द्रष्टव्यः । विद्यान्यं पुरुषं स्वफलाय समन्वारभते कर्मान्यं स्वफलायेति ॥ ७ ॥

यच्चोक्तं तद्वतो विधानादिति तच्छब्दाध्ययनमात्रवतो द्रष्टव्यम् वत्ते । यतोऽध्ययनविधिरर्थावबोधपर्य्यन्तं प्रवर्तयति । तदर्थविचारे च पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तथा च कर्मार्थी कर्मज्ञाने मोक्षार्थी तु ब्रह्मज्ञाने प्रवर्तते । तत्र कर्मावबोधनं भवतु कर्माधिकारे कारणम् ॥ औपनिषदमात्मज्ञानं तु स्वातन्त्र्येणैव संभाव्य न पुरुषार्थ इति ब्रूमः ॥ अथवाध्ययनविधिरस्त्वर्थावबोधस्यापि प्रवर्तकः । तथापि न वाच्यवाचकभावसंबन्धज्ञानमात्रं विद्या स्यात् । प्रत्यगात्मपरमात्मयाथार्थ्यज्ञानस्येह विद्यात्वेन विवक्षणात् । तच्च नाध्ययनमात्रवतः संभवति । मनननिदिध्यासनाभ्यां पश्चादुपपाद्यत्वात् । तथा च शब्दार्थज्ञानस्याङ्गत्वोपपादनेऽपि न विद्याया अङ्गत्वं संभवतीति पुरुषार्थत्वं सिद्धम् ॥ ८ ॥

एवं नियमादित्यपि विदुषो नास्ति नियमः । कुर्वन्नेवेह कर्म्माणीत्यविशेषेण नियमविधानात् तस्याविद्वद्विषयत्वात् ॥ अथवा विद्वद्विषयतायामपि विद्यास्तुतये कर्मानुष्ठानमेतद्द्रष्टव्यम् । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि विद्यासामर्थ्यान्न कर्म्म लिप्यते नरे इत्युक्तेर्विद्यास्तुत्यवगमात् ॥ ९ ॥

अपि च-"एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोकः" इत्येवं प्रत्यक्षीकृतविद्याफला एके विद्वांसो विद्यया कामकारेण प्रजादीनां गार्हस्थ्यकर्म्मणां परित्यागं परामृशन्ति ॥ १० ॥

अपि च "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् । केन कं जिघ्रेत् । इत्यादिना समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य कर्माधिकारहेतोः प्रपञ्चस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्दमामनन्ति । तथा च कर्म्मोच्छित्तिहेतोर्विद्यायाः कर्माङ्गत्वं नैव संभवतीति स्वातन्त्र्यं विद्यायाः सिद्धम् ॥ ११ ॥

अपि च ऊर्ध्वरेतःसु विद्या श्रूयते । न च तेषामग्निहोत्रादीनि कर्माणि सन्तीति कर्माभावात् तत्र विद्यायाः कर्माङ्गत्वं नोपपद्यते । यत्तूर्ध्वरेतसामाश्रमा नैव सन्ति यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना कर्मणां यावज्जीवाधिकारश्रवणात् कर्मत्यागलक्षणस्याश्रमस्यासंभाव्यमानत्वादिति कश्चिद् ब्रूयात्--तन्न । शब्दे हि "त्रयो धर्मस्कन्धा" "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते" तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये"-एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" "ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्" इत्यादिषु तच्छ्रवणात् । यावज्जीवमग्निहोत्रमिति श्रुतिस्त्वविरक्तविषया द्रष्टव्या । जैमिनिस्तु त्रयो धर्मस्कन्धा

इत्यादिषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां परामर्शो मन्यते न तु विधानम्। यतस्तत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दो नास्ति। रामानुजीये त्वनुचोदनादिति पञ्चमीपाठादविधानादित्यर्थः। तस्मान्नैते आश्रमाः श्रुत्या विधीयन्ते किन्तु ब्रह्मसंस्थताया आत्यन्तिकफलत्वं स्तोतुं स्मृत्याचाराभ्यां प्रसिद्धानामल्पफलानां तेषां त्रयाणां पुण्यलोकानामिहानुवादः क्रियते "सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति"-अपिचापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरम्।" वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते"। "आचार्य्यायप्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सोः""नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति" "तत्सर्वे पशवो विदुः"-इत्येवमाद्या। एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वाह्यवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति श्रुत्या यावज्जीवनं नित्यत्वेनाग्निहोत्रादि कर्मणां विधानात् कर्मप्रतिषेधलक्षणस्याश्रमस्य प्रतिषेधावगमाच्च॥ एव स्थिते "ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेदिति जाबालानां श्रुतिरेकदेशिनीति चेद्–अत्राह भगवान् बादरायणः। अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं प्रतीयात्। साम्यश्रुतेः। सामाना हि गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादिः। अत्र हि स्कन्धत्रित्वं प्रतिज्ञायते। न चाश्रमत्रयसम्बन्धाद्यत्र यज्ञादीनामुत्पत्तिभिन्नानां भूयसां धर्माणां त्रित्वेऽन्तर्भावोऽवकल्पते। उपपद्यते हि यज्ञादिलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धः। ब्रह्मचारीति स्पष्टं निर्दिष्ट एवाश्रमो द्वितीय स्कन्धः। ये चेमेऽरण्ये इत्यरण्यलिङ्गाच्छ्रद्धातपोभ्यां पञ्चाग्निविद्यया तृतीयो वानप्रस्थाश्रमः स्कन्धः॥ अथैभ्यस्त्रिभ्यो विशिष्टफलस्तुरीयो ब्रह्मसंस्थतारूपः पारिव्रज्याश्रमः प्रतिपाद्यते। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति इति इत्थं च तुरीयाश्रमस्य फलाधिकत्वं दर्शयितुमितरेषां त्रयाणां परामर्शतोऽपीदमाश्रमान्तरमनुष्ठेयं प्रतिपद्यामहे। अपि वा नेदं परामर्शमात्रं किन्तु विधिरेवायमाश्रमान्तरस्य शक्यतेऽभ्युपगन्तुम्। "अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेद्–उपरि हि देवेभ्यो धारयति" इति। धारणवत्। अत्र यथा सत्यामप्यधो धारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ धारणस्यान्यत्र विश्रानाभावाद् पूर्वत्वादुपरिधारणस्य विधिः कल्प्यते एवमिहापि पुण्यलोकफलास्त्रयो धर्मस्कन्धाः ब्रह्मसंस्था त्वमृतफलेति त्रयाणां परामर्शेनैकवाक्यताप्रतीतावपि विध्यन्तरस्यादर्शनादपूर्वत्वाद्विधिरेवाभ्युपगम्यते। उक्तं च शेषलक्षणे–"विधिस्तु धारणोऽपूर्वत्वात्"—इति। तस्माद् ब्रह्मचारिगृहमेधिवैखानसभिक्षुलक्षणाश्चत्वार आश्रमा एवानया श्रुत्या साम्येन श्रूयन्ते–इति सिद्धम्। अपि वा प्रत्यक्षमेवान्यत्र चत्वारोऽप्याश्रमाः श्रूयन्ते यथामनन्ति जाबालाः–ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा–ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्। गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति। "अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा परिव्रजेत्"–अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय भवति"–इत्यादिषु। तस्मात् सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु कर्म्मनिष्ठेष्वपि विद्याया विधानात्तस्याः स्वातन्त्र्यम्॥

॥ इति विद्याविशेषस्य कर्म्माङ्गत्वाभावाधिकरणम् ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् भावशब्दाच्च ।

"स एष रसानां रसतमः परमः परार्द्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः" । इयमेवर्गग्निः साम । अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः" तदिदमेवोक्थमियमेव पृथ्वी"–इत्येवमादि-श्रुतय उद्गीथादिस्तुत्यर्थाः सन्त्युपासनविध्यर्था वेति संशये केचित्तावदाहुः–कर्म्मा-ङ्गानामुद्गीथादीनामुपादानात् स्तुतिमात्रं मन्यामहे इति । यथा "इयमेवपृथ्वी जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्लोक आहवनीयः" इत्यादयो जुह्वादिस्तुतयस्तद्वत्क्रत्ववय-वभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रमिदं स्यादिति चेन्न । अपूर्वत्वात् । अप्राप्तार्थविधानादु-पासनविधिरयं भवति । इयमेव जुहूरित्यादि तु विधिसंनिधावुपादानाद्विधि-शब्दस्य वाक्यशेषत्वमापद्यते इति विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति न्यायेन संभवति स्तुतिः । प्रकृते तु प्रदेशान्तरपठितानामुद्गीथादीनां प्रदे-शान्तरपठिता एताः श्रुतयो न वाक्यशेषत्वाय कल्पन्ते इति न स्तुतिः ॥ भाव-शब्दाच्च । "उद्गीथमुपासीत् सामोपासीत् अहमुक्थमस्मीति विद्यात्–इत्यादयश्च विस्पष्टं विधिशब्दाः श्रूयन्ते । प्रतिप्रकरणं फलानि च श्रूयन्ते–"आपयिता ह वै कामानां भवति कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्च वृत्ताश्चेत्यादीनि । तस्मादुद्गीथादिश्रुतय उपासनविधानार्थाः सन्तीति सिद्धम् ॥

॥ इति विद्याप्रकरण पठितानां कर्म्माङ्गस्तुतीनां कर्म्माङ्गत्वाभावाधिकरणम् ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् तथा चैकवाक्यतोप-बन्धात् ।

कर्मप्रकरणे तावद् अश्वमेधे यज्ञे पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत आख्यानानि शंसन्तीत्यादिश्रुत्या नानाविधाख्यानकथनं विहितम्–प्रथमेऽहनि "मनुर्वैवस्वतो राजा–इत्यादि–द्वितीयेऽहनि "यमो वैवस्वत" इत्यादि । तृतीये-ऽहनि वरुण आदित्य इत्यादि । एवमिहापि विद्याप्रकरणे उपनिषत्सु–"श्वेतकेतु-र्हारुणेय आस । जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस" इत्यादीन्याख्यानानि बहूनि दृश्यन्ते तेषामप्याख्यानसामान्यात् पारिप्लवप्र-योगार्थत्वं संभाव्यते इति चेन्न । केषांचिदेवाख्यानविशेषाणां परिगणय्य तत्र पारिप्लवशब्देन विशेषितत्वात् तेषामेव पारिप्लवार्थत्वं संभवनत्वविशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादुपनिषत्स्वाख्यानश्रुतयो न पारिप्लवार्थाः किन्तु विद्याविशेषप्र-तिपत्त्यर्थाः स्युः । तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् । पारिप्लवार्थत्वानभ्युपगमे सत्येषा-माख्यानानां संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यतयोपनिबन्धो दृश्यते । यथा मैत्रेयी-ब्राह्मणे आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति विद्यया प्रातर्दनेऽपि "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति विद्ययैकवाक्यता संदर्भः ॥ तस्माद्विद्याविध्यर्थता सिद्ध्यति न पारिप्लवार्थता ॥

इत्युपनिषत्पठितानामाख्यानानां कर्म्माङ्गत्वाभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा॥४॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्ववत् ॥ शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥

विद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वादेव च विद्यया स्वार्थ सिद्धौ गृहाश्रमकर्मणामग्नीन्धनादीनामपेक्षा नास्ति । विद्यावन्तो ह्यूर्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीति तदाश्रमेऽग्न्याधानपूर्वकाखिलयज्ञकर्मानपेक्षणात् केवलया विद्ययैवामृतत्वप्राप्तिः फलमुपपद्यते ॥

इत्यूर्ध्वरेतस्त्वांकृतविद्यानां विद्यायां यज्ञादिकर्म्मापेक्षानास्ति इति प्रथमः प्रस्ताव. ॥ १ ॥

विद्यायां कर्मानपेक्षा दर्शिता तत्प्रत्युच्यते । अस्ति विद्यायां सर्वाश्रमकर्मापेक्षा दर्शिता तत्प्रत्युच्यते । अस्ति विद्यायां सर्वाश्रमकर्मापेक्षा । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"-इति यज्ञादीनांविद्यासाधनत्वश्रुतेः । "अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते । ब्रह्मचर्य्यमेव तत्"-इत्यत्र विद्यासाधनस्य ब्रह्मचर्य्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवात्तेषां विद्यासाधनत्वावगतेश्च । "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते"-इति स्मृतिरपि ज्ञानोदये कर्मणां हेतुत्वमुपपादयति । नन्वेवं सति पूर्वाधिकरणविरोधः स्यादिति चेन्न । अश्ववद्विद्याया योग्यतावशेन व्यवस्थानात् । यथाश्वो योग्यतानुरोधाद्रथचर्य्यायां युज्यते न लाङ्गलाकर्षणे । एवमियं विद्या स्वोत्पत्तौ सर्वाण्याश्रमकर्म्माण्यपेक्षते उत्पन्नया तु तया स्वफलोत्पादने स्वातन्त्र्यात् तानि नापेक्ष्यन्ते इति शङ्करः । तथा चोर्ध्वरेतसां विदुषां विद्यायज्ञादिपूर्वाश्रमसर्वकर्मनिरपेक्षा भवति उत्पन्नत्वात् । गृहस्थानां तु कर्मिणां विविदिषावतां विद्यायज्ञादिसर्वकर्म्मसापेक्षा भवति उत्पाद्यत्वात्-इति रामानुजोऽधिकरणद्वयं समर्थयति । शांकरस्तु विद्याया यज्ञादिकर्मसापेक्षत्वे निवृत्तकर्मणां परिव्राजामपि विद्यानधिकारः स्यादतो गृहस्थपरिव्राडादिसर्वसाधारण्येन विद्यायां यज्ञादिनिरपेक्षत्वं पूर्वसूत्रेण पूर्वपक्षीकृतम् । तदपवादेन चेदानीमुत्तरसूत्रेण गृहिणां परिव्राजां च तन्निवृत्तिरूपयोर्गार्हस्थ्यपारिव्राजयोर्भेदाद्व्यवस्था क्रियते—तथा च परिव्राजकेषु विद्यायामनपेक्षितस्य यज्ञादिकर्मणो गृहस्थेष्वपेक्षा युज्यते इति सूत्रद्वयमेकाधिकरणमाहुः ।

इति विद्योत्पत्तौ यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्यते इति द्वितीयः प्रस्तावः ॥ २ ॥

यद्यपि यज्ञादिश्रुतेर्यज्ञादीनां कर्मणां विद्यासाधनत्वमाख्यातं तथापि तु विद्यासिद्ध्यर्थं शमदमाद्युपेतः स्यात् । "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति" इति विद्यासाधनत्वेन तेषां विधानात् । विद्याङ्गतया च तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । अयमर्थः । न केवलं यज्ञादिभिरेवेयं विद्या

स्यात् अपि तु सत्यपि यज्ञाद्याचरणे शमदमादिभिरेवैषा विद्या संपद्यते । एवं-विदिति विद्यासंयोगाच्छमादीनि तावत् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि । यज्ञादीनि तु विविदिषासंयोगाद्बहिरङ्गसाधनानि । न च करणव्यापारतद्विपर्य्ययरूपत्वेन कर्मणां शमादीनां च परस्परविरोधः शङ्क्यः । विहितत्वान्नित्यानुष्ठेयानां यज्ञादिकर्मणामत्यागेन अविहितानामविहितप्रतिषिद्धानां भोजनादिव्यतिरिक्तानां काम्यकर्मणां चोपरामेन च कर्मणां शमादीनां च भिन्नविषयत्वादविरोधात् । अत्र शंकरस्तु "यज्ञादिभिरेवैतां विद्यामवाप्तुमिच्छतीति विद्यास्तुतिपराया यज्ञेनविविदिषन्तीति श्रुतेर्यज्ञादिविधायकत्वाभावादविहितत्वाद्विद्यायां यज्ञाद्यपेक्षा नास्ति । तथापि तु शमादीनां विद्याङ्गतया विधानाद् विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वाद्विद्यानिवृत्त्यर्थं शमदमाद्युपेतःस्यात्-"इत्येवमिदं सूत्रं पूर्वाधिकरणेऽन्तर्भाव्य त्रिभिः सूत्रैरेकाधिकरणमभिप्रैति ॥ इति विद्यासिद्धौ शमदमादिकर्मविशेषापेक्षा विद्यते इति तृतीयः प्रस्तावः ॥ ३ ॥

॥ इति कर्मविशेषाणां विद्याङ्गत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ अबाधाच्च । अपि च स्मर्य्यते । शब्दश्चातोऽकामकारे ॥

प्राणसंवादविद्यायाम्—"न वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति छन्दोगा आमनन्ति । "न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतमिति वाजसनेयिनश्च । तत्रेदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते अथवा स्तुत्यर्थं संकीर्त्यते इति चिन्तायां केचिदाहुः—"न कांचन परिहरेत् तद्व्रतमिति वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्त्र्यपरित्यागवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं यथा बाध्यते तथेहापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्यते । तथा चेयं प्राणविद्याङ्गतया भक्ष्याभक्ष्यनियमनिवृत्तिर्विधीयते इति । तत्रेदं प्रत्युच्यते । नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयते विधिशब्दाभावात् । किन्तु प्राणात्यये सति परस्यामापदि सर्व्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । प्राणात्यये तद्दर्शनात् । मटचीहतेषु कुरुषु चाक्रायणा ऋषिरापद्गत इभ्यग्रामे वसन् सामिखादितान् कुल्माषांश्चखादानुपानं तूच्छिष्टदोषात् प्रत्याचक्षे । न वा अजीविष्यमिमानखादन् कामो म उदपानमिति च ब्रुवन् प्राणात्यये प्रसंगे आपद्धर्मतया प्राणसंधारणायाभक्ष्यभक्षणमयमनुमन्यतेस्म । तस्मान्न स्वस्थावस्थायामभक्ष्यभक्षणमनुज्ञायते । अनुपानप्रत्याख्यानेन तथावगमात् । एवं सत्याहारशुद्धिविधायकशास्त्राणामबाधाच्च । अन्यथा भक्ष्याभक्ष्यव्यवस्थाया अभावे-"आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरित्यादि शास्त्राणां बाधः स्यात् ॥ स्मर्य्यतेऽपि चापदि सर्वान्नभक्षणमविशेषेण—"जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ इति ॥ अनापदि चानन्नवर्जनं स्मर्य्यते मद्यं नित्यं ब्राह्मणो वर्जयेत् । सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चयुः सुरामास्ये । सुरापाः क्रिमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणादित्यदि शब्दश्चातोऽनन्नप्रतिषेधकोऽकाम-

कारनिमित्ते श्रूयते । यथा कठानां संहितायां—"तस्मात् ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्" पाप्मना नोत्सृजा इति । तस्मादन्नभक्षणानुमतिरापद्विषया स्यादर्थवादरूपैवेति बोध्यम् ॥

॥ इति सर्वान्नादनस्य आपद्धर्मस्य विद्याङ्गत्वाभावाधिकरणम् ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । सहकारित्वेन च । सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । अनभिभवं च दर्शयति ॥

यज्ञादीनां गृहस्थाश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वमाख्यातं किन्त्वाश्रममात्रनिष्ठैर्मुमुक्षुराहित्याद्विद्यामकामयमानैस्तानि कर्माण्यनुष्ठेयानि नवेति चिन्तायामुच्यते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुतीति नित्यविहितत्वाच्चेदमाश्रमकर्म यज्ञादिकं विद्यामकामयमानैरपि कर्तव्यमेव । नन्वेषां नित्यत्वेन कर्तव्यताप्राप्तौ विद्यासाधनत्वं न स्यादिति चेन्न । विद्यासहकारित्वेन चैषामभ्युपगमात् । सहकारित्वं चोपकारकत्वम् । तच्च विद्योत्पत्तौ द्रष्टव्यं न तु विद्याजन्यफलोत्पत्तौ । विद्याफलस्यासाध्यत्वात् । नन्वेवं तर्हि यज्ञादीनामाश्रमधर्मत्वेन नित्यत्वे तेषामकामेनापि कर्तव्यताप्राप्तौ विद्याकामेन विद्योत्पादने सहकारितयाऽन्यानि यज्ञादीनि कार्य्याणि स्युरथवा नित्यैरेव तैः कृतैः कर्मभिर्विद्यापि संपद्यते इति चिन्तायामुच्यते । सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् इति । आश्रमधर्मत्वेन सहकारित्वेन चैकविधा एव धर्मा अनुष्ठेया न तु नित्ययज्ञानुष्ठानानन्तरं विद्याकामनया पुनर्द्वितीयानुष्ठानमवकल्पते । यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहुतीति यावज्जीवकर्तव्यान्नित्याग्निहोत्रात्पृथगेव मासकर्तव्याग्निहोत्रं विधीयते नैवमिह कर्मभेदो विधीयते । एकेषामेव कर्मणामुभयलिङ्गात् नित्यकृतकर्मभिरेवविद्योत्पत्तेरपि संभवात् । उभयलिङ्गत्वमुभयनिर्वाहकत्वम् । अथवा श्रुतिस्मृती लिंगे स्तः । श्रुतिलिङ्गं तावत्—"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्तीति सिद्धवदुत्पन्नरूपाणि यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुङ्क्ते न तु सामाग्निहोत्रं जुहुतीत्यादिवदपूर्वं रूपमुत्पादयति । स्मृतिलिङ्गं यथा—अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति यः । इति विद्योत्पादकं कर्म दर्शयति ॥ अनभिभवं च दर्शयति श्रुतिर्ब्रह्मचर्य्यादिसाधनसंपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः । "एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दते इत्यादिना । इति शांकरः । अहरहरनुष्ठीयमानैर्यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽन्तःकरणे प्रत्यहं प्रकृष्यमाणा विद्या भवति न तु कर्मणा विद्याया अभिभवं दर्शयतीति रामानुजः । तस्माद्यज्ञादिकर्माण्याश्रमधर्मतया नित्यानुष्ठेयानि सन्ति विद्यासहकारीणि चेति सिद्धम् ।

॥ इति अकामकृतानामपि नित्यानां यज्ञादिकर्मणां विद्याङ्गत्वाधिकरणम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । अपि च स्मर्य्यते । विशेषानुग्रहश्च । अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ।

द्रव्यसंपत्त्यभावादाश्रमधर्माज्ञानाद्वा ये कमपि नाश्रमधर्मं पालयन्ति तेऽन्तराल-वर्तिनो विधुराः । तेषां विद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति चिन्तायां विद्या प्रत्याश्रमकर्मणां हेतुत्वाद्विधुराणां चानाश्रमित्वान्नास्ति विद्याधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । अन्तरालवर्तिनामप्यस्ति विद्याधिकारो रैक्वाचक्नवीप्रभृतीनां विधुराणामपि ब्रह्मवित्वदर्शनात् । अपि च स्मर्य्यते नग्नचर्य्यादियोगादनपेक्षिताश्रम-कर्मणां संवर्तप्रभृतीनां महायोगिनां ब्रह्मवित्वम् । विशेषानुग्रहश्च दृश्यते स्मर्य्यते च । "तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्येति श्रुत्या यज्ञेन दानेन तपसाऽनशने-नेति श्रुत्या च तपःश्रद्धादिधर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहदर्शनात् । "जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते"—इत्यादिस्मृत्या च जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहस्मरणाच्च । अनेकजन्मसंसिद्ध-स्ततो याति परां गतिमिति स्मृत्या जन्मान्तरसंचितानां संस्कारविशेषाणामपि विद्यानुग्राहकत्वस्मरणाच्च । संभवत्येवमन्तरालवर्तिनामपि विद्यानुग्रहः किन्तु अतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमनिष्ठत्वं ज्यायो विद्यासाधनं मन्ये" । तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्चेति श्रुतिलिङ्गात् । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः । संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेदिति स्मृतिलिङ्गाच्च ।

॥ इत्यनाश्रमिणां यज्ञादिकर्मविधुराणामपि विद्याधिकाराधिकरणम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः । न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् । उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् । बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ।

पूर्वाधिकरणे विधुराणामगृहीताश्रमधर्माणां विद्याधिकार आख्यातः । अथेदानीं भ्रष्टाश्रमाणां विद्यायामधिकारोस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र तावदाश्रमाद् भ्रंशः शास्त्रेण नानुज्ञायते इत्युच्यते । नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकास्त्रयोऽमी ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः प्रसिध्यन्ति । तद्भूतस्योर्द्ध्वरेतोभावं प्राप्तस्य पुनरतद्भावो नावकल्पते । अतथाभावोऽतद्भावः । परिव्राजको भूत्वा केनापि हेतुना पारिव्राज्यं परित्यज्य पुनर्यदि पौर्विकं वैखानसाश्रमं गृहीतुमिच्छेत् वैखानसो वा पुनर्गार्हस्थ्यं ग्रहीतु-मिच्छेत् नैष्ठिको वोपकुर्वाणतयाऽवस्थातुमिच्छेत् । अथवा आश्रमी भूत्वा स्वाच्छ-न्द्यादाश्रमधर्ममपरिपालयन्ननाश्रमी भवितुं प्रक्रमेत । तन्नावकल्पते । पूर्वाश्रमा-दुत्तराश्रमं यथाऽऽरोहति न तथोत्तराश्रमात् पूर्वाश्रमं पुनः प्रत्यवरोढुं शक्नोति । नियमादतद्रूपादतद्भावाच्च । अत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयन्निति नैष्ठिकस्य, अरण्यमियान्न पुनरेयादित्युपनिषदिति वैखानसस्य, संन्यस्यामि न पुनरावर्तयेदिति

परिव्राड् भिक्षोः—"आचार्य्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् । आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि"—इत्येवमाश्रममात्रस्य नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति। ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेद् ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्"—इत्यादीन्यारोहरूपाणि यथा श्रूयन्ते न तथा प्रत्यवरोहरूपाणि कचिदाम्नायन्ते । न शिष्टाचारश्च तथाभूतो दृश्यते। तस्मादुत्तराश्रमं प्राप्तस्य ततः प्रच्युतिर्नास्ति । रामानुजस्तु नियमादिति पृथक्पदं पठति तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि वेषा धर्मा आचारा वा तेषामभावास्ततो निवृत्तयः। तथा च तद्रूपाभावेभ्यः शास्त्रकृतान्नियमादित्यर्थः । नैष्ठिकाद्याश्रमं प्रविष्टानां स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि पूर्वोक्तानि । तस्मान्नैष्ठिकादीनामाश्रमधर्मपरित्यागपूर्वकमनाश्रमित्वेनावस्थानं नास्ति । जैमिनेरपीत्यपिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिर्दर्श्यते । ननु नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमधर्मात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्तेन पुनः शुद्धिः संभवतीति चेत् तदसत्। "ब्रह्मचार्य्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत"—इत्यधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकानां नैष्ठिकधर्माद् भ्रष्टानां नास्ति । "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत् स आत्महा" इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणात् प्रायश्चित्तायोगात् । पूर्वोक्तमाधिकारिकं प्रायश्चित्तं तूपकुर्वाणविषयं नेयम् । तेषां तादृक् पतनस्मृत्यभावात् । अपि त्वेके आचार्य्याः नैष्ठिकस्य गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्य्यं चेद्विशीर्य्यते तर्हि तदुपपातकमेवेति मन्यन्ते । महापातकेष्वपरिगणनात् । अतो यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपस्तत्प्रायश्चित्तसंस्कारश्चाम्नायते तद्वदुपकुर्वाणस्य नैष्ठिकस्याप्यविशेषणात् प्रायश्चित्तभावमाहुः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे यववराहाधिकरणे समा विप्रतिपत्तिः स्यात् । शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादिति। प्रियङ्गुदीर्घशूकयोर्यवशब्दस्य, कृष्णशकुनिशूकरयोर्वराहशब्दस्य प्रसिद्धावपि यवमयश्चरुर्वाराहि उपानहावित्यत्र शास्त्रस्वारस्याद्दीर्घशूकशूकरयोरेव ग्रहणं भवति किन्तु प्रकृते महापातकवदुपपातके तथा प्रायश्चित्ताभावशास्त्रं नास्तीत्युपकुर्वाणनैष्ठिकयोः प्रायश्चित्तं साम्येनोपपद्यते । यत्तु नैष्ठिकस्य प्रायश्चित्ताभावशास्त्रं प्रागुपदर्शितं तद्यत्नगौरवातिशयद्योतनार्थं बोध्यम् । एवं वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्द्धयेत् । भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमवल्लिवर्जं स्वशास्त्रसंस्कारश्चेति भिक्षुवानप्रस्थयोरपि प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्—इति शंकरो व्याचष्टे । रामानुजस्तु तदुक्तमिति पदमन्यथा व्याचष्टे तथाहि तदुक्तं स्मृतिकारैः उत्तरेषां चैतदविरोधीति। ब्रह्मचारिणो यदुक्तं तत् स्वाश्रमाविरुद्धं चेदुत्तरेषामप्याश्रमिणां द्रष्टव्यम्। तथा च वैखानसपरिव्राजोरपि ब्रह्मचर्य्यादिस्वधर्मप्रच्यवने प्रायश्चित्तसंभवाच्छुद्धिरस्तीति गम्यते । इति परेषां मतं भवति । तन्निराकृत्येदानीं सिद्धान्तं ब्रूमः । ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमप्रच्युतेरुपपातकत्वे वोभयथाऽप्येते बहिष्कार्य्या एव । नैषां विद्याधिकारोऽस्तीति प्रतिपद्यामहे । आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेदिति निन्दास्मरणात् । आरूढो नैष्ठिकं धर्ममिति प्रायश्चित्ताभावस्मरणाच्च । तेषामपरिग्रहानुकूलशिष्टाचाराच्च ।

॥ इत्याश्रमच्युतानां विद्यानधिकाराधिकरणम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । आर्त्विज्यमित्यौडुलोमि-स्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ श्रुतेश्च ॥

यानि कर्माङ्गाश्रितानि उद्गीथाद्युपासनानि तानि यजमानस्य कर्माणि ऋत्विजां वेति संशये स्वामिनो यजमानस्यैव तानि कर्माणीत्यात्रेयो मन्यते। "वर्षति हास्मै य उपास्ते"—इत्यादिषु फलश्रवणात् फलस्य च स्वामिगामित्वसिद्धान्तात्। दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शनाच्च। न च गोदोहनादिष्वङ्गकर्मसु यजमानकर्तृकत्वादर्शनात् तन्न्यायादङ्गाश्रितानामुपासनामपि तत्कर्तृकत्वं न स्यादिति वाच्यम्। गोदोहनादिष्वध्वर्युकर्तृकप्रणनाश्रयदोहनस्यान्येनाशक्यत्वात् तथात्वेपि प्रकृते तूद्गातृकर्तृकोद्गीथे तस्य रसतमत्वानुसंधानं यजमानेनैव शक्यते कर्तुमतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरेकाश्रयताया एव न्याय्यत्वात्। अथौडुलोमिस्त्वात्विर्ज्यमेवैतदुपासनं मन्यते। यतः तस्मै साङ्गाय कर्मणे कर्तुमृत्विक् परिक्रीयते। तस्माद्यथा कायिकानि गोदोहनाद्यङ्गकर्माणि ऋत्विग्भिः क्रियन्ते एवं मानसान्युद्गीथाद्युपासनान्यपि प्रयोगान्तःपातीन्यधिकृताधिकारत्वादृत्विग्भिरेव कार्य्याणि। अत एव-"तं ह वको दाल्भ्यो विदांचकार स ह नैमिशानीयामुद्गाता बभूवे"—त्युद्गातृकर्तृकं विज्ञानं श्रूयते। "यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच। तस्मादेवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानी" तिश्रुत्या ऋत्विक्कर्तृकविज्ञानगामिफलश्रुतेश्च। तस्मादङ्गोपासनानामृत्विक्कर्मत्वसिद्धिः। श्रुतेश्चेति सूत्रं रामानुजीया नाधीयते।

॥ इति कर्माङ्गकर्मवत्कर्माङ्गविज्ञानानामपि ऋत्विक्कर्तृकत्वाधिकरणम् ॥

सहकार्य्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्।

"तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः, अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः—इति वाजसनेयकश्रुतौ मौनपदेन वाक्संन्यासलक्षणपारिव्राज्यं विधीयते। अथवा मननलक्षणज्ञानार्थकत्वात् पाडित्यमेवानेनानूद्यते इति संशयः। तत्र मौनं तावत् पाण्डित्यमेव। तस्येहानुवादमात्रं न विधिः। अमौनं मौनं निर्विद्य ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणस्य प्रागेव प्राप्तत्वादविधित्वात्तद्वदस्यापि मौनस्य तत्समाननिर्देशत्वादिति कश्चिन्मन्यते। तत्र ब्रूमः। सहकार्य्यन्तरविधिरिति। विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपांडित्याभ्यामतिरिक्तस्येह विधिः क्रियते। अपूर्वत्वात्। ज्ञानातिशयार्थत्वात् प्रशान्तलक्षणं हीदं मुनित्वं पण्डित्यादतिरिच्यते। "गार्हस्थ्यमाचार्य्यकुलं वानप्रस्थ" मित्यादावुक्तमाश्रमे मुनिशब्दप्रयोगात् सद्वचनोऽयं शब्द इति तु न भ्रमितव्यम्। तत्रेतराश्रमसं-

निधाने पारिशेष्यादुत्तमाश्रमस्य च ज्ञानप्रधानत्वात्तत्र तथार्थलाभेऽपि बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गव इत्यादौ व्यभिचारादस्य शब्दस्य तदर्थकत्वाभावनिर्णयात् ॥ तस्माद्बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः पक्षेण विधीयते । "आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं" चरन्तीत्यधिकारादर्थसिद्धः संन्यासी विद्यावान् यद्यपि स्वत एव मौनेन युज्यते तथापि यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्मौनं न प्राप्तं तेन पक्षेणैष विधिर्द्रष्टव्यः । विध्यादिवत् । विधेरादिर्मुख्यो दर्शपूर्णमासविधिः । तत्र यथा अग्न्याधानादिकमङ्गजातं सहकारितया विधीयते । तथेह विद्यावाक्ये मौनविधिरिति शङ्करः ॥ रामानुजस्त्वाह—विध्यादिवदिति । विधिर्यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः शमदमादयश्च । आदिशब्दाच्छ्रवणमनने ।"यथा तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा" इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च विधीयते, यथा वा श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना श्रवणमनने विद्यासहकारित्वेन गृह्येते तथैवेह "तस्माद् ब्राह्मणः" इत्यादिश्रुत्या पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्याः सहकार्य्यन्तरं विधीयते इति बोध्यम् ॥ नन्वेवं बाल्यादेवारभ्य कैवल्याश्रमे श्रुतिसिद्धे कथं छान्दोग्ये "अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे इत्यारभ्य स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते" इति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मणोपसंहारः इति चेत् तत्रोच्यते—कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार इति । कृत्स्नेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्ति विद्या । अहिंसेन्द्रियसंयमादीनां विद्याधर्माणां गृहिष्वप्यौचित्यात् बहुलायासानि च बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि गृहस्थकर्तव्यतयोपदिश्यन्ते । तस्मात् सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थोऽयं गृहिणोपसंहारः ॥ न केवलं "सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकं मौनोपदेश एवेह शास्त्रार्थः । किन्तु मौनवदितरेषामप्याश्रमधर्माणामुपदेशाच्चत्वारोऽप्याश्रमाः परिपाल्याः । तथाहि श्रूयते—त्रयो धर्मस्कन्धाः । यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः । तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्य्याचार्य्याकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति । तत्र यज्ञादित्रयं गार्हस्थ्यधर्मः । तपो वानप्रस्थधर्मः । आचार्य्यकुलवासो नैष्ठिकधर्मः । ब्रह्मसंस्थता पारिव्राड्धर्मः प्रत्येकमेते वृत्तिभेदात्पुनश्चतुर्धा स्मर्य्यन्ते—गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारी चतुर्धा । वार्तावृत्तिः शालीनवृत्तिः यायावरः घोरसंन्यासीति गृही चतुर्धा । वैखानसोदुम्बरवालखिल्यफेनपप्रभेदाद्वानप्रस्थश्चतुर्धा । कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसभेदात्परिव्राडपिचतुर्धा तदित्थं षोडशप्रभेदा आश्रमधर्माः । सर्वेषामुपदेशाविशेषात् । तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः ॥

इति चतुर्थाश्रमधर्मस्य विद्यासहकारितया विहितस्य मौनस्य स्वरूपमाख्यातम् । अथ विद्यासहकारितया विहितस्यैवान्यस्य चतुर्थाश्रमधर्मस्य बाल्यस्येदानीं स्वरूपं निरूप्यते ॥

तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् "इत्यत्र विदुषो बाल्यमनुष्ठेयमुच्यते बालस्य भावः कर्म बाल्यं स्यात् । तत्र बालभावस्य वयोऽवस्थाविशे-

षस्याशक्यत्वात् कर्म्मैव ग्राह्यं स्यात्। तथा चाविशेषात् कामचारवादभक्षता, दम्भदर्पप्ररूढेन्द्रियत्वादिराहित्यलक्षणाभावविशुद्धिर्वा ग्राह्येति संशये प्रवृत्ते ग्राह्यं बालस्वभावं निर्णयति। ज्ञानाध्ययनधार्म्मिकत्वादिभिरात्मानमनाविष्कुर्वन् वर्तेत विद्वान्। ईदृशस्यैव बाल्यस्य विदुष्यन्वयसंभवात्। इतरेषां तु कामचारवादभक्षतादीनामिहान्वयो न संभवति "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि विज्ञानेनैनमाप्नुयात्" आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरित्यादिना तेषां विद्याविरोधित्वश्रवणात्॥ इति चतुर्थाश्रमधर्म्माणां मौनबाल्यादीनां विद्यासहकारित्वाधिकरणम्॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्॥
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेः॥

विद्याकामैरिह जन्मनि प्रस्तुतेभ्यो विद्यासाधनेभ्यस्तद्विद्यासिद्धिरिहैव जन्मन्युपपद्यते, अमुत्र जन्मान्तरे वेति संशये निर्णयमाह॥ ऐहिकमेव विद्याजन्म प्रतिपत्तव्यं यदि कश्चिद्बलवान् प्रतिबन्धो न प्रस्तुतः स्यात्, यदा त्विह जन्मनि विद्योदयसंपत्तौ कश्चित् प्रतिबन्ध उपतिष्ठते तदामुत्र जन्मान्तरे सा विद्याविर्भवति। तद्दर्शनात्। दृश्यते हि प्रबलेन विरोधिना कर्म्मान्तरेण कर्म्मफलप्रतिबन्धे जन्मान्तरे तत्फलोपसंपत्तिः। गर्भस्थस्यैव वामदेवस्य ब्रह्मभावप्रतिपत्तिश्रवणात्। न हि गर्भस्थस्यैहिकं किञ्चिद्विद्यासाधनं संभाव्यते। "तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यादिस्मरणाच्च॥ तस्मादसति प्रतिबन्धके विद्यासाधनसंपत्ताविहैव जन्मनि विद्यां लभते। प्रतिबन्धकसत्त्वे तु जन्मान्तरे इति सिद्धम्॥

अथ विद्याफलभूतमुक्तिसिद्धावप्येवं द्रष्टव्यम्॥ यथा कर्मसाध्याया विद्याया उपसंपत्तौ प्रतिबन्धकसद्भावाभावाभ्यां कालानियमो व्याख्यातः एवं विद्यासाध्यायामुक्तेरप्युपसंपत्तौ कालानियमो द्रष्टव्यः। मुक्तिसंपत्यवस्थायाः विद्यासंपत्त्यैवावधारणात्। यथा प्रतिबन्धकासत्वं वा प्रतिबन्धकनाशो वा विद्यासंपत्तिकालः एवं तदुभयमेव मुक्तिसंपत्तिकालः स्यात्। इति रामानुजः। ब्रह्मावगतिर्हि विद्या नाम। सा विद्यैव च मुक्तिर्नाम। "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मभावरूपाया मुक्तेर्विद्यात्मकत्वश्रवणात्। तथा च ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्थेति ब्रह्मण एव मुक्त्यवस्थात्वेनावधारणात् तस्य च ब्रह्मणो निर्विशेषैकरसत्वश्रवणान्न मुक्तिफले कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः शक्यतेऽध्यवसातुम् इति शङ्करः॥ अपि वा विद्येयं द्विविधा भवति सगुणा निर्गुणा च तत्र "मनोमयः प्राणशरीर"—इत्याद्यासु सगुणविद्यासु गुणावापोद्वापवशाद् भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्वं फलभेदनियमः कर्मफलवत्॥ "तं यथायथोपासते तदेव भवति" इति लिङ्गात् निर्गुणायां तु मुक्तिसाधनभूतायां विद्यायां गुणाभावात् कर्मवद्भेदो नोपपद्यते। विद्याभेदाभावाच्च तत्फलभेदनियमाभावः। न हि विद्यायामुक्तिरूपे फले तारतम्यरूपः कश्चन भेदो नियम्यते। "न हि

गतिरधिकास्ति कस्यचित् सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम्''—इति स्मरणात् ॥ इति प्रकारान्तरेणापि शांकरो व्याचष्टे ॥ विद्याफलानियमेनैवायं मुक्तिफलानियमो व्याख्यातः । विद्यालक्षणाया एव तु मुक्त्यवस्थाया अवधारणादित्यन्ये ॥

॥ इति कर्मसाध्यविद्याया विद्यासाध्यमुक्तेश्च संपत्तौ कालानियमाधिकरणम् ॥

॥ इति निर्गुणविद्यानिरूपणात्मकश्चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

[निर्गुणविद्यापादः]

जीवं परं च विद्यां सगुणामगुणां च दर्शयद्भिरयम् ॥
पादैः पूर्णोऽध्यायस्तृतीय एषोऽस्ति कर्मयात्रार्थः ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ३ ॥

शारीरकसूत्रव्याख्याने चतुर्थाध्याय आरम्भः ।

प्रथमः पादः ।

निर्गुणोपासनास्वरूपाधिकारः ।

प्रथमं तावत् कर्मकाण्डे प्रयाजादिसकृद्विधानं दृश्यते न क्रियावृत्तिः श्रूयते । तथा च समानतन्त्रत्वादिह ज्ञानकाण्डेऽपि—"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत। सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य"—इत्याद्यादेशे सकृत् प्रत्ययो विहितः स्यान्नतु प्रत्ययावृत्तिः प्राप्नोति, इष्यते तु प्रत्ययावृत्तिरित आह—

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् लिङ्गाच्च ॥ १ ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य"—इत्येवमसकृदुपदेशात् प्रत्ययावृत्तिर्विधेयतया प्रतीयते । अपि च निदिध्यासनं निध्यानमुपासनम् । तच्चान्तर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते । उपास्ते ध्यायतीत्युक्ते धारावाहिकनिरन्तरस्मरणो ध्यैर्यं प्रति सोत्कण्ठ इति प्रतीतेः । उपासनमेव च वेदनम् । विद्युपास्त्योः सांकर्य्येण प्रयोगात् । तथा हि—"यस्तद्वेद, यत् स वेद स मयैतदुक्तः"—इत्यत्र विदिनोपक्रम्य—अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से"—इत्युपास्तिनोपसंहरति । मनो ब्रह्मेत्युपासीत"—इत्युपास्तिनोपक्रम्य भाति च तपति च य एवं वेद—"इति विदिनोपसंहरति । अपि च ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वेदनेन दर्शनमुक्तं तद्वदेव"—"ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः"—इति ध्यानेन दर्शनमुच्यते । तस्माद्ध्यानवेदनोपासननामेकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्य्यं सामर्थ्यं प्रतीयते । तथा चासकृदर्थस्य नैरन्तर्य्यस्य वेदनोपासनध्यानेष्वन्तर्भावेणोपदेशादस्य यावद् ब्रह्मसाक्षात्कारो न स्यात् तावदावृत्तिः कार्य्येति शंकरः । रामानुजस्तु ध्यानोपासनपर्य्यायेण वेदनशब्देनोपदेशादसकृदावृत्तिः कार्य्येत्येवं व्याचष्टे । वयं तु ब्रूमः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यं नात्मनः श्रवणमनननिदिध्यासनपूर्वकं दर्शनं विधत्ते । प्रकरणतात्पर्य्यविरोधात् । अपि तु चक्षुःश्रोत्रमनोबुद्धिविषयाणामर्थानामात्मत्वं विधत्ते । आत्मनि दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते सर्वं विदितमित्युपसंहारेण तथावगमात् । यत्किञ्चित् क्वचिद्दृश्यते श्रूयते मन्यते विज्ञायते वा तत्सर्वमात्मैव दृश्यते । श्रूयते मन्यते विज्ञायते इत्यतो नात्मातिरिक्तं किञ्चिद्विदितं भवतीति तात्पर्य्यात् । तथा च नेदमसकृदुपदेशोदाहरणवाक्यं संगच्छते । वस्तुतस्तु—तत्वमसि श्वेतकेतो "इत्युपदिश्य भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु"—इति पुनः पुनः संप्रार्थ्यमानः सन्नेकमेवार्थं बहुभिः संदर्भैः प्रतिबोधयन्—"तत्वमसि" इत्येवासकृदुपदिशति । असकृदुपदेशाच्च जीवब्रह्मैकताद्यर्थस्य नानावाक्यैर्नानायुक्तिभिश्चासकृदनुभावनं तात्पर्य्यसिद्धं भवतीति प्रत्ययावृत्तिरुपपद्यते ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च प्रत्ययावृत्तिर्गम्यते । "आदित्य उद्गीथ" इत्येकपुत्रताद्रूपेणापोद्य—"रश्मीं-

स्य पर्य्यावर्तयादिति" रश्मिबहुत्वविज्ञानं पहुपुत्रतायं विद्धानः प्रत्ययावृत्ति दर्शयति । तत्सामान्यात् सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिरिति शङ्करः । रामानुजस्त्वाह लिङ्गं स्मृतिः । स्मर्यते हि वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम्—"तद्रूपप्रत्यये चैका सततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यान प्रथमैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथा"—इति ॥ २ ॥ तस्मादुपासनापरपर्य्यायं वेदनमसकृदावृत्तं कार्य्यम् ।

इति आत्मभावनापौनःपुन्याधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ २ ॥

ब्रह्मभावना पौनःपुन्यं कर्तव्यतया पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तितम् । किन्तु किंरूपेण भावयेदित्यत्राह प्रत्यगात्मायं परमेश्वर एव इति कृत्वा भावयेत् । अहमयं परमेश्वर इति भावयेत् । यथा शरीरस्य भिन्नत्वेपि अहमिति कृत्वा शरीरं भावयति एव पुरुषोत्तमस्य भिन्नत्वेऽप्यहमित्येव कृत्वा तं भावयेत् । जीवात्मनः परमात्मांशतया परमात्माभेदेन जीवात्मानं भावयेत् । तथाहि जाबाला उपगच्छन्ति "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते"—इति ।

अन्येऽप्यहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिना तादात्म्यमुपगच्छन्ति । ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं श्रुतिवाक्यानि । "आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्"—इति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतस्तत् सत्यं स आत्मा तत्वमसीत्यादीनि ॥ अपि च आत्मेत्येवोपासीत । आत्मानमेवलोकमुपासीत 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । सर्वं तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनः वेद"—इत्येवमाद्याः श्रुतयो भेददर्शनमपवदन्त्यः परमेश्वरमात्मत्वेनैव ग्राहयन्ति ।

नन्वधिकं तु भेदनिर्देशादिति सूत्रे ब्रह्मणः प्रत्यगात्मापेक्षयाऽर्थान्तरत्वमुक्तं तद्विरुध्यते इति चेन्न । ईश्वरस्य जीवाद्भिन्नत्वे तत्तात्पर्य्यात् । अधिकत्वहेतोरीश्वरस्य जीवाद्भिन्नत्वेपि जीवस्येश्वराद्भिन्नत्वं नास्तीति सांप्रतं ब्रूमः प्रतिबिम्बवदेतत् प्रत्येतव्यम् । सूर्यस्य प्रतिबिम्बाद्भिन्नत्वेऽपि प्रतिबिम्बस्य सूर्य्याद् भेदो नास्ति । स यथा प्रतिबिम्बं पश्यन् सूर्य्योऽयमिति भावयति । एवमिमं प्रत्यगात्मानं पश्यन् परमात्माऽयमिति भावयेत् । न हीश्वरस्य संसार्य्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते अपि तु संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं विवक्षितम् । अपहतपाप्मत्वादयोष्टावीश्वरगुणा जीवावस्थायामपि सन्त्येवाविद्ययान्तर्हिताः । सा चाविद्या मिथ्यास्तीति भेदव्यवहारो गौणो मुख्यस्तु जीवस्येश्वरेणाभेद इति सिद्धम् ।

इति ईश्वरानतिरिक्तजीवभावनाधिकरणं शंकरस्य ॥ २ ॥

जीवेश्वरभेदवादी रामानुजस्त्वाह । उपासकः प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथात्मा तथा स्वात्मनोपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । उपासितुर्जीवात्मनोऽप्या

त्मत्वेन परं ब्रह्मोपास्यमिति तात्पर्य्यम् । जाबालाद्यभेदोपासनाश्रुतीनामपि तत्रैव तात्पर्य्यात् ।

॥ इति ईश्वरप्रत्यगात्मकत्वेन जीवभावनाधिकरणम् ॥

न प्रतीके न हि सः । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणो व्यापकत्वादशेषेऽस्मिन् जगति व्यासज्यवृत्त्या ब्रह्मत्वमिष्यते किन्तु अवयवापर्य्याप्तस्य समुदायपर्य्याप्तिसंभवात् समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति न्यायादर्थभेदेन प्रत्येकपर्य्याप्तमपीदं ब्रह्मत्वं शक्यं वक्तुमित्यत एव तत्र तत्र श्रूयते–आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः मनो ब्रह्मेत्युपासीत आकाशो ब्रह्म स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादि । प्रतीकोपासनान्येतानि । प्रतीकोऽवयवः खण्ड एकदेशः । यथा गुरुपादसेवया गुरुसेवा संपद्यते एवं प्रतीकोपासनया ब्रह्मोपासना संपद्यते । तथाच प्रत्येकस्य प्रतीकस्य ब्रह्मत्वाविशेषात् पूर्वाधिकरणरीत्या तेष्वप्यात्मेति भावनाविधानं प्राप्नोति तत् प्रतिषिध्यते न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । आदित्य एवाहं मन एवाहमाकाश एवाहमित्येवमादित्यादितादात्म्येनात्मानं न भावयेत् । न हि स आत्मा प्रतीको न हि स प्रतीक आत्मा । पर्य्यायत्वाविशेषात् । कटककुण्डलरुचकस्वस्तिकादीनां पर्य्यायाणां प्रत्येकस्य सुवर्णतादात्म्येपि न कटकादीनां कुण्डलादिभिस्तादात्म्यं शक्यं वक्तुम् । कटकस्य कुण्डलत्वाभावात् । एवमयं प्रत्यगात्मापि आदित्याकाशादिवत् पर्य्यायभूत इति आदित्याकाशादिवत् प्रत्यगात्मतः परब्रह्मैकात्म्येऽपि नादित्येनैकात्म्यं युज्यते । ब्रह्मदृष्टिस्तु प्रत्यगात्मनि आदित्याकाशादिप्रतीकेषु च शक्यते कर्तुमुत्कर्षात् । उत्कृष्टं हि प्रत्यगात्मन आदित्यादिभिश्चेदं ब्रह्म कारणत्वात् । व्यापकभावापन्नयोः कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यमुपपद्यते न तु कार्य्यपर्य्याणां परस्परम् । नन्वादित्यादिषु ब्रह्मदृष्टौ सत्यामादित्यादिमतयो नितान्तमुत्सन्नाः स्युः आदित्याकाशविद्युन्मनःप्राणाद्यनेकव्यस्तरूपाणां परस्परतो भिन्नानामेकैकस्य ब्रह्मतादात्म्यानुपपत्तिश्चेति चेन्न । आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । ब्रह्माङ्गत्वाद् ब्रह्मशब्दस्तेषूपपद्यते । यथा हस्ताङ्गुल्यां पादाङ्गुल्यां शिरसि कट्यां वा गृहीतायां देवदत्तो गृहीत इत्यभिमानः । अङ्गिन उत्कर्षात्तेष्वङ्गेष्वङ्गिदृष्ट्युपपत्तेः न तु देवदत्ते हस्तादिदृष्टिः क्रियते नापि हस्तपादशिरःकट्यादीनामन्योन्याभेददृष्टिः संभाव्यते एवमिहापि बोध्यम् । इत्थं च कार्यपर्य्यायान्योन्यतादात्म्यप्रतिषेधसिद्धान्तात् प्रत्यगात्मनोऽस्यादित्यादिभिन्नप्रतीकैक्यभावना प्रतिषिद्धा भवति । जीवात्मनोव प्रतीकेष्वपि परमात्मावयवत्वात् परमात्मत्वोपपत्तावपि जीवात्मनि प्रतीकानतिरिक्तत्वभावना प्रतिषिध्यते ।

॥ इति प्रतीकप्रत्यगात्मैक्यभावनाप्रतिषेधाधिकरणम् ॥

ईश्वरजीवात्मनां भेदवादी रामानुजस्त्वाह । प्रतीकेष्वात्मत्वानुसंधानं न कार्य्यम् न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः । प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यो न ब्रह्म । ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रम् । प्रतीकोपासनं हि अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्यानुसंधानम् । ननु आदित्यादीनामचेतनानामल्पशक्तीनामुपास्यत्वं नोपपद्यते । अत आदित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति चेन्न । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । आदित्यादीनामेव ब्रह्मदृष्ट्योपासनं कार्यम् न तु ब्रह्मण आदित्यादिदृष्ट्योपासनं युक्तम् । ब्रह्मण आदित्यादिभ्य उत्कर्षात् । उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायाय । भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय तथा च प्रतीकेषु परमात्मदृष्ट्योपासनायामपि तेष्वहंत्वाभिमानः प्रतिषिध्यते ।

॥ इति प्रतीकेष्वहंत्वभावनाप्रतिषेधाधिकरणम् ॥

शंकरस्त्वत्र सूत्राभ्यामधिकरणद्वयं निरूपयति । तथाहि प्रतीकोपासनेषु उपासको न प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । प्रत्यगात्मन ईश्वरेणाभेदेऽपि प्रतीकैरभेदाभावात् । यत्तु प्रतीकानां ब्रह्मविकारतया ब्रह्मत्वाद् ब्रह्मणा च प्रत्यगात्मनोऽस्याभेदादभेदः शक्यं वक्तुमिति कश्चिद्ब्रूयात् तदसत् । प्रतीकस्य विकारस्वरूपोपमर्देन ब्रह्मत्वे स्थिते न हि स प्रतीक इदानीमवशिष्यते येन तत्रात्मबुद्धिः स्यात् । ब्रह्म तु तदानीं तत्संपन्नम् । ब्रह्मणि त्वात्मग्रहः पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तित एवेत्यविशेषः । प्रतीकस्य तु यावता प्रतीकत्वं नोपैति तावदत्रात्मग्रहः प्रतिषिध्यते ।

॥ इति प्रतीकप्रत्यगात्मैक्यभावनाप्रतिषेधाधिकरणम् ॥

अथ प्रतीकेष्वेवाधिकरणान्तरमुच्यते । आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः प्राणो ब्रह्म विद्युद् ब्रह्म इत्यादिषु किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्या उत वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति संशये नियम्यते । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु कार्य्या । उत्कृष्टाध्यासादादित्यादयोऽप्युत्कर्षेण दृष्टाः स्युः । उचिता च लोकप्रत्ययादुत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे । तस्मादादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणि शास्त्रार्थः । न विष्णौ प्रतिमाबुद्धिरुपासना स्यादपि तु प्रतिमायां विष्णुबुद्धिकरणात् प्रतिमोपासनया विष्णूपासना कृता भवति ।

॥ इति प्रतीकोपासनाधिकरणम् ॥

आदित्यादीति सूत्रे च शंकररामानुजादयोऽधिकरणान्तरं पश्यन्ति । य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत (छा० १ । २) लोकेषु पंचविधं सामोपासीत (छा० २ । २) वाच सप्तविधं सामोपासीत (छा० २ । ८) इयमेवर्गग्निः साम (छा० ६ । १) इत्यादिष्वङ्गावबद्धोपासनेषु किमादित्यादिषूद्गीथादि दृष्टयो विधीयन्तेऽथवोद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टय इतिसंशयादनियमे प्राप्ते नियम्यते–आदित्यादिमतय एवाङ्गेषूद्गीथादिषु प्रतिक्षिप्येरन् । तथैव कर्मसमृद्धेरुपपत्तेः । उद्गीथोपासनाप्रकरणे तत्रैव लोकवागादि बुद्ध्योपासनाविधानोपपत्तेः । आदित्यादिदेवताराधनद्वारा कर्मणां फलसाधनत्वादादित्यादीनामेवोत्कृष्टतया निकृष्टे तदुत्कृष्टदृष्टेरेवौचित्योपपत्तेरित्याहुः । वस्तुतस्तु उद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टिविधानं शंकरादीनां साहस-

मात्रम्। तस्य सगुणोपासनारूपतया पूर्वपाद्यपन्निवेशयोग्यत्वेऽप्यत्र निर्गुणोपासनाप्रकरणे तत्संनिवेशस्याप्राकरणिकत्वात्। प्रत्यक्षरस्वारस्यविरोधाभासारविचारत्वाच्चेत्युपेक्ष्यते।

॥ इत्युद्गीथादिप्रतीकेष्वादित्यादिप्रतीकदृष्ट्योपासनाधिकरणम् ॥

॥ इति निर्गुणोपासनात्मकविद्यास्वरूपाधिकारः ॥ १ ॥

॥ अथ उपासनोपचाराधिकारः ॥

आसीनः संभवात्। ध्यानाच्च। अचलत्वं चापेक्ष्य। स्मरन्ति च। यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्। आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४ ॥

न सम्यग्दर्शने तावदासनाद्यपेक्ष्यते। ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वात्। नापि कर्माङ्गोपासनेषु। कर्मतन्त्रत्वात्। तथापि इतरेषूपासनेषु तिष्ठन्नासीनः शयानो वेत्यनियमे प्राप्ते नियममाह—आसीन एवोपासीत। समानप्रत्ययप्रवाहरूपस्योपासनस्यासीनेनैव संभवात्। गतिनिद्रादीनां चित्तविक्षेपकत्वात्। अपि च संततस्मृतिरूपं हीदमुपासनं ध्यानं नाम। तच्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्य्यते। तच्चासीने समञ्जसम्। अचलत्वं चापेक्ष्य ध्यानव्यपदेशो दृश्यते—"ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वताः" इत्यादौ। अचलत्वं चासीनस्योपपद्यते। स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानम् "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः। उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये" । इति ॥ दिग्देशकालानां तु नास्ति नियमः। यत्रैवास्य दिशि देशेकाले वा मनसः सौकर्य्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत। "समे शुचौ शर्कराबह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः। मनोऽनुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्"—इति श्रुतौ देशादिनियमो मनोऽनुकूलविशेषणादेकाग्रतोपायाभिप्राय एवेति बोध्यम्॥ एतच्चोपासनमामरणादनुवर्तनीयम्। तत्रापि हि मरणकाले संततस्मृतिरूपप्रत्ययानुवर्तनं दृष्टम्। स यावत् क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति"—इत्यादौ। स विज्ञानो भवति। स विज्ञानमेवाभ्यवक्रामति यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति"—इत्यादौ च। अपि चाप्रायणमुपासनं विहितं दृश्यते—"स खल्वेवं यावदायुषं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते"—इति।

॥ इति उपासनोपचाराधिकारे आसनध्याननिश्चलत्वैकाग्रत्वयावज्जीवनकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥

॥ अथनिर्गुणोपासनाफलाधिकारः ॥

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्। इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु। अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः। अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्। अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः। यदेव विद्ययेति हि। भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ ५ ॥

अथ विद्याफलमुच्यते। ब्रह्मज्ञाने जाते सति पश्चात्क्रियमाणं पापं न श्लिष्यते पूर्वकृतं तु विनश्यति। तथाहि व्यपदिशति श्रुतिः—"यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन" इति। "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति च न केवलं पापस्यैवाश्लेषविनाशौ किन्तु इतरस्य पुण्यस्याप्येवमसंश्लेषो विनाशश्च भवतः॥ तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते इति। "उभे उ हैवैष एतेन तरति"—इति च सुकृतदुष्कृतयोरुभयोरेव प्रणाशव्यपदेशात्। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"—इति ज्ञानफलानि प्रदर्शयन्त्या श्रुत्या निर्विशेषं कर्ममात्रक्षयस्य दर्शितत्वाच्च॥ "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते"—इत्यादि श्रुतौ च पाप्मशब्दः पापवत् पुण्येपि प्रवर्तते। तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वात्। अयं त्वत्र विशेष उच्यते—य एष पूर्वेषां पुण्यपापानामविशेषादिह नाश उक्तः स विदुषः शरीरपातानन्तरं द्रष्टव्यः। आशरीरपातं प्रारब्धकर्मणामनुपक्षयात्। अनारब्धकार्ये एव तु पुण्यपापे जन्मान्तरसंचिते ज्ञानोत्पत्तेः प्रागिहैव जन्मनि संचिते वा विद्यासामर्थ्यात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये"—इति शरीरपातावधेः श्रवणात्। अन्यथा हि ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव निरवशेषकर्मक्षये शरीरस्थितिहेत्वभावात् शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। तस्मात् संचितानामागामिनां च कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिसमकालमेव नाशेपि प्रारब्धकर्मणां शरीरजात्यायुर्भोगस्थितिहेतुभूतानां भोगादेव नाशोपगमाच्छरीरपातानन्तरमेव मुक्तिरिति सिद्धम्।

ननु विद्यायां कर्मक्षपणसामर्थ्यं वस्तुबलादस्ति वा नास्ति वा। अस्ति चेत प्रारब्धकर्माण्यप्यवश्यं क्षपयेत्। नास्ति चेत् संचितागामिकर्माण्यपि न क्षपयेत्। समानं वस्तुबलं कथमिव कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेतेति चेत् तत्रोच्यते। न ज्ञानेन तावत् कर्मणां नाशोऽभिप्रेयते। "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी"ति भोगव्यतिरेकेण कर्मणामक्षय्यत्वस्मरणात्। सतामेव तु कर्मणां सतीनामेव तु कर्मशक्तीनां विशुद्धज्ञानरूपे विदुषामात्मनिवृत्तिप्रतिबन्धाद् भोगानारम्भं ब्रूमः। "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः—"इति स्मृतेः॥ स च भोगानारम्भा-ऽनारब्धकार्य्याणां संचितागामिनामेव संभवति। न त्वारब्धानां प्रवृत्तवेगानामनारम्भः शक्यते। तस्मात् प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः। संचितागामिनां तु प्रायश्चित्तेन बलवत्कर्मान्तरेण ज्ञानेन च नाश्यत्वमिति स्थितम्। ननु ज्ञानेन कर्मभोगप्रतिबन्धाभ्युपगमेऽपि नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतिविरोधस्तदवस्थ इति चेत्। सत्यम्। "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्"—इति श्रुतेस्तेषां कर्मणां तत्सुहृद्दुर्हृदात्मसु भोगोपगमादविरोधात्। अन्यकृतकर्मणामन्येन भोगो नावकल्पते इति चेन्न। दायलाभादीनां स्वतोत्पादकतादृशकर्मणामपि स्वकीयत्वोपगमादिति। तथा च विद्यायाः प्रारब्धातिरिक्तकर्मभोगप्रतिबन्धकत्वं तावत् सिद्धम्॥ १॥

अथ संचितागामिनामपि न सर्वेषामविशेषाज्ज्ञाननाश्यत्वमुच्यते। ज्ञानप्रतिबन्धकानामेव लौकिकानां कर्मणां ज्ञाननाश्यत्वाभ्युपगमात्। अग्निहोत्रादि तु ज्ञानकार्य्यायैव भवति। "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"—इति श्रुत्या यज्ञस्य ज्ञानोत्पादकत्वदर्शनात्। तस्मादग्निहोत्रादियज्ञकर्मापि ज्ञाननाश्यं किन्तु ज्ञानमुत्पाद्य मुक्तिं साधयति। ननु अग्निहोत्राद्येव तु शास्त्रविहितत्वात् पुण्यं कर्मास्ति। तच्चेज्ज्ञाननाश्यं नास्ति तर्हि "इतरस्याप्येवमसंश्लेषः" इति पुण्यकर्मणो ज्ञाननाश्यत्वाख्यानं विरुध्यते इति चेत् तत्राह—अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या केषांचिच्छाखिनां या फलमभिसंधाय क्रियते यथेदमिष्टमापूर्त्तं दत्तं वाऽन्यद्वा किमपि लौकिकं कर्म, तस्यैव ज्ञाननाश्यत्वं पूर्वोक्तं वेदितव्यमित्युभयोर्जैमिनिबादरायणयोः संप्रतिपन्नोऽर्थ इति शंकरः। पूर्वोत्तरयोः संचितागामिनोरुभयोरप्यवस्थयोर्ज्ञाननाश्यत्वमिति रामानुजः। तथा च विद्याया यज्ञादिव्यतिरिक्तकर्मभोगप्रतिबन्धकत्वमित्येकं मतम्॥ २॥

परे त्वेतत्सूत्रमन्यथा व्याचक्षते। याऽग्निहोत्रादिक्रिया ज्ञानोत्पादिका भवति अतोऽन्याप्यग्निहोत्रादिक्रियास्ति या ज्ञानं नोत्पादयति। तथाहि द्विविधं ह्येतदस्ति यज्ञकर्म। विद्यासंयुक्तं केवलं चेति। "य एवं विद्वान् यजति, य एवं विद्वान् जुहोति, य एवं विद्वान् शंसति, य एवं विद्वानुद्गायति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत"—इत्यादिश्रुतिभ्यो विदुषा क्रियमाणत्वात् विद्यासंयुक्तं तदुपपद्यते॥ "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद" इतिछान्दोग्यश्रुतेस्त्वविदुषापि क्रियमाणो यज्ञः फलाय संपद्यते एवेति तादृशं यज्ञादिकर्मजातं विद्यासंयोगाभावात् केवलमुच्यते। तत्र विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादियज्ञकर्मणो ज्ञानोत्पादकतया स्वसंयुक्तकर्मातिरिक्तकर्ममात्रनाशकत्वादितरसर्वकर्मक्षये जाते केवलं यज्ञकर्मप्रभावाद्देवलोकेषु भोगान् भुक्त्वा तस्यापि कर्मणो नाशोत्तरं ज्ञानान्मुक्ता भवन्ति सा क्रममुक्तिर्नाम। तथाच विद्यासंयुक्तयज्ञादिकर्मणां विद्योत्पादनद्वारा मुक्तिजनकत्वं स्थितम्। अथ यत्पुनर्विद्यानिरपेक्षमग्निहोत्रादि यज्ञकर्मास्ति तदितरकर्मवज्ज्ञाननाश्यं भवत्येव। ज्ञानानुत्पत्तौ तु तादृशाद्यज्ञकर्मणो देवलोकेषु पितृलोकेषु वा भोगसिद्ध्यनन्तरं पुनरावृत्त्या जन्मोपपत्तिरित्याहुः। तथा च विद्याविधुरयज्ञादिकर्मणां स्वर्गभोगजनकत्वं

पुनरावर्तकत्वं च स्थितम् । तथा च विद्यया विद्यासंयुक्तयज्ञादिव्यतिरिक्तकर्मभोग-प्रतिबन्धकत्वमित्यपरं मतम् । तद्युक्तमिति बहवः ॥

एकेषां तु मते यद्विद्यासंयुक्तं यच्च केवलं तयोरुभयोरपि ज्ञानकार्य्यत्वमिष्यते । "नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवति"–इति हि श्रुतौ विद्यासंयुक्तस्य वीर्य्यवत्तरत्वाख्यानादितरस्य विद्याविहितस्य स्वप्रयोजनं प्रतिवीर्य्यवत्त्वं दर्श्यते । तस्माद्बलमन्येपि ज्ञानोत्पादकत्वं सर्वथा नापोद्यते इति विद्यासंयुक्तविद्याविहीनयोरुभयविधयोरपि यज्ञयोर्ज्ञानोत्पादकत्वान्मुक्तिसाधनत्वमस्त्येवेत्येकेषां मतम् । शंकरस्वामी चैतन्मतपक्षपाती ॥

वस्तुतस्तु "अमृतत्वस्य नाशास्ति"—इति वाजसनेयश्रुत्याऽग्निचयनातिरिक्तानां यज्ञानां देवलोकेषु पितृलोकेषु वा सर्वभोगप्राकाम्यसमर्पकत्वेऽपि मोक्षप्रयोजकत्वं नास्तीति विद्याविहीनयज्ञानां पितृलोकभोगसाधकानामितरकर्मवज्ज्ञाननाश्यत्वमेवोपपद्यते । विद्यासंयुक्तयज्ञानां तु कर्मावच्छेदेन देवलोकीयदिव्यभोगप्रयोजकत्वेऽपि विद्यावच्छेदेन मोक्षप्रयोजकत्वात् कर्मभोगानन्तरं मुक्तिर्भवतीत्यभिप्रायेणैवात्राग्निहोत्रादीनां ज्ञानकार्य्यत्वमाख्यायते । तच्च विद्यासंयुक्तानामेवास्थेयं न तु विद्याविहीनानामिति सिद्धम् ॥ यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तरमिति श्रुतिश्च विद्यासंयुक्तस्य भोगमोक्षोभयसाधकत्वाद् वीर्य्यवत्तरत्वं ब्रुवन्ती विद्याविहीनस्य केवलभोगसाधकत्वादल्पवीर्य्यत्वं दर्शयति ॥

अपि चाहुः—यज्ञोऽप्ययमाकाशादित्यादिवद् ब्रह्मरूपतया ब्रह्मगुणः । तद्विद्याया अपि सगुणविद्यात्वात् ततस्तत्फलभूत सर्वैश्वर्य्यप्राकाम्यलक्षणाऽवरमुक्तिः संभवतीत्यविसंवादः ॥ इत्थं च विद्यासंयुक्तयज्ञातिरिक्तानां कर्मणामनारब्धकार्य्यत्वे एव ज्ञाननाश्यत्वमित्युक्ते प्रारब्धकर्मणामनुपक्षयाद्विद्यावतामपि मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्कापरिहर्तुमाह–भोगेन त्वितरे आरब्धकार्य्ये पुण्यपापे क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति श्रुतेः ॥

॥ इति विद्यानाश्यकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ५ ॥

इतिचतुर्थाध्याये प्रथमपादः ॥ १ ॥ (निर्गुणोपासनापादः)

अथ उत्क्रान्तिपादः प्रारभ्यते ।

अथोत्क्रान्तिक्रमाधिकारः ॥ ३ ॥

वाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्च । अत एव च सर्वाण्यनु । तन्मनः प्राण उत्तरात् । सोऽध्यक्ष्ये तदुपगमादिभ्यः । भूतेषु तच्छ्रुतेः । नैकस्मिन्दर्शयतो हि १ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य २

२ तदापीतेः संसारव्यपदेशात्। सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ नोपमर्देनातः। अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा। ३। प्रतिषेधादिति चेन्न, शारीरात्। स्पष्टो ह्येकेषाम्। स्मर्य्यते च। ४। तानि परे तथा ह्याह ॥ अविभागो वचनात् ॥ ५ ॥ (१६) ॥

शरीरादात्मनो बहिर्भाव उत्क्रान्तिः। उत्क्रान्तस्यात्मनो बहिः प्रदेशान्तरे गन्तुं मार्गविशेषाश्रयणं गतिः। एतदुभयं प्रायणमुच्यते। तत्रादावुत्क्रान्तिक्रमो व्याख्यायते। प्राणोत्क्रमणकाले वागिन्द्रियं तावन्मनसि संपद्यते। विजानतापि भाषणसामर्थ्योपक्षयदर्शनात्। वागिन्द्रियोपरमेऽपि मनःप्रवृत्तिदर्शनात् "अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते। मनः प्राणे। प्राणस्तेजसि। तेजः परस्यां देवतायाम्"—इति श्रुतिवाक्याच्च। अत्र वाग्वृत्तिर्मनसि लीयते न तु वृत्तिमत्या वाचःस्वरूपं। यथा गार्ग्यर्कमरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतःसर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुद्यतः प्रचरन्ति, एवं ह वैतत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते। प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति। अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति। स यदा तेजसाभिभूतो भवति अत्रैष देवःस्वप्नान्न पश्यति तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति। स यथा वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह वैतत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते। एष विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते। इति श्रुतौ निद्रावस्थायां वृत्तिलोप एवाभिप्रेयते एवमिहापि श्रुतौ सूत्रे च वाक् शब्दस्य वाग्वृत्त्यभिप्रायत्वादिति शांकरो व्याचष्टे। रामानुजस्त्वाह। वाक्छब्दस्य वाग्वृत्तिपरत्वमन्याय्यम्। श्रुतिसूत्राक्षरस्वारस्यविरोधात्। तस्माद्वागिन्द्रियस्यैवोपसंहारो न्याय्यः। अत एव च वागिन्द्रियोपसंहारात् क्रमेण सर्वाण्येवेन्द्रियाणि वाचमेवानुगच्छन्ति मनसः सर्वेन्द्रियाद्यक्षरत्वात् सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मनसि संपद्यन्ते इत्यर्थः। तदानीं श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणादीन्यपि सर्वाण्युपरमन्ते। केवलमस्मीत्यन्तर्बोधमात्रमवशिष्यते। अथैतन्मनोपि पश्चात् प्राणे पञ्चवृत्तिके निश्वासोछ्वासमात्रे संपद्यते। मनः प्राणे इत्युत्तराच्छ्रुतिवाक्यात्। स पुनः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षे विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते। प्राणवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात्। ननु श्रुतौ तावन्मनः प्राणे प्राणस्तेजसीत्येवं क्रमो दृश्यते। तत्कथमस्य प्राणस्य तेजसि संबन्धमनुक्त्वाऽध्यक्षे संबन्धमाहेति चेत्। तदुपगमादिभ्य इति ब्रूमः। "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति"-इति श्रुत्यन्तरे सर्वेषां प्राणानामध्यक्षोपगामित्वं श्रूयते। अपि च-"स यत्रायमात्माऽबल्यं नेत्य संमोहमिवन्येति-अथैन मेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजो मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति। स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति-एकीभवति न पश्यतीत्याहुः। एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः। एकीभवति न रसयत इत्याहुः। एकीभवति

न वदतीत्याहुः । एकीभवति न शृणोतीत्याहुः । एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः । एकीभवति न विजानातीत्याहुः । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति, स विज्ञानो भवति । स विज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च" इति श्रुतौ स विज्ञानो भवतीति वदन्नध्यक्षप्राणस्यान्तर्विज्ञानत्वं दर्शयति । तमुत्क्रामन्तमित्यादि चाचक्षाणः प्राणस्य पञ्चवृत्तेस्तदध्यक्षानुगामितां तदनुवृत्तितां चेतरेषामिन्द्रियप्राणानामुपदर्शयति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरप्रामाण्यात् प्राणोऽध्यक्षेऽध्यक्षस्तेजसीत्येवमत्र श्रुतावधिकावापस्यौचित्यात् तेजोऽनुप्रवेशात: प्राक् प्राणस्याध्यक्षेऽनुप्रवेशोऽभ्युपगम्यते । तस्य च तेजस्यनुप्रवेशो द्रष्टव्यः न केवलं तेजस्येव किन्तु प्राणस्तेजसीत्यत एव श्रुतेः तेजःसहचरितेषु देहबीजरूपेषु सर्वेष्वेव सूक्ष्मभूतेष्वनुप्रवेशोऽभिप्रेयते । तेजःशब्दस्य भूतोपलक्षकत्वात् । ननु एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान" इति श्रुत्यन्तरेऽपि तेजस एवाख्यानादिहापि श्रुतौ तेजस्येवैकस्मिन् प्रवेशोऽभ्युपगन्तव्य इति चेन्नैतदस्ति । नैकस्मिन् तेजस्येवानुप्रवेशो मन्तव्यः । शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनादेकेनैव तेजसा शरीरान्तरारम्भासंभवात् । दर्शयतश्चैतमर्थमुद्दालकजैवलीये प्रश्नप्रतिवचने । "आपः पुरुषवचस"–इत्यत्रापां भूतमात्रोपलक्षकत्वस्य "आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वाद्" इति सूत्रे व्याख्यातत्वात् । श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । "स वा अयमात्मा पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमय इत्यादिश्रुतेः । "अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्द्धानां तु याः स्मृताः । ताभि सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः (मनु १ । २७) इति स्मृतेश्च । तथा च प्राणान् प्राणं भूतमात्राश्च समभ्याददान आत्मा हृदयाग्रप्रद्योतेन शरीरादुत्क्रामतीत्युत्क्रान्तिक्रमः सिद्धः ।

॥ इतीन्द्रियमनःप्राणभूतमात्रासंकलितविज्ञानोत्क्रमणाधिकरणम् ॥ १ ॥

समाना चैषोत्क्रान्तिर्विदुषश्चाविदुषश्चासृत्युपक्रमाद् भवति सृत्युपक्रमो नाडीविशेषानुप्रवेशरूपं मार्गानुसरणम् ॥ तत्र विदुषामूर्द्ध्वनाड्या शुक्लमार्गेण चाविदुषामधोनाडीभिः कृष्णमार्गेण च गमनस्य व्यवस्थानात् तत्रोभयोर्भेदेऽपि ततः प्रागुत्क्रान्तिक्रमे विद्वदविदुषोर्भेदो नास्ति । अविशेषश्रवणात् ॥ ननु विदुषा तावदमृतत्वं मोक्षापरनामकं प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तमिति विदुषो नास्त्येव सृत्युपक्रमो न चोत्क्रान्तिरपि प्रतिपद्यते । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेरितिचेत् सत्यम् । द्विविधं ह्येतदमृतत्वम् । आत्यन्तिकं चापेक्षिकं च । तत्र निर्गुणविद्यायामात्यन्तिकं भवतीति सृत्युपक्रमश्चोत्क्रान्तिश्च तत्र नापेक्ष्येते । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुत्या समवलये गत्युत्क्रान्त्योरुभयोः प्रत्याख्यानात् । सगुणविद्यायां त्वविद्यादयः क्लेशा नात्यन्तं निवर्तन्ते इति विद्यासमुच्चितकर्मणा देवयानं पन्थानमासाद्य देवलोकानारुह्य तत्र भोगान् भुक्त्वा क्रममुक्तिं गच्छन्ति पुनर्वा निवर्तन्ते इति हि द्विविधा स्थितिर्भवति तथा च तत्र देवलोकेषु भोगान् भुक्त्वैवामृतत्वं लभते इति देवलोकेषु गत्यर्थमुत्क्रान्तिः सृत्युपक्रमश्चापेक्ष्येते । अभोग उपवासोऽनुपवासस्तु

भोगः । रामानुजस्तु अनुपोष्यैत्यस्य शरीरेन्द्रियादिसंबन्धमदग्ध्वा उत्तरपूर्वाघयो-रश्लेषविनाशरूपममृतत्वं प्राप्यते इत्यर्थमाह ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि-स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते " इति श्रुतेरुपासनवेलायां ब्रह्मानुभवरूपस्यामृतत्वस्य तदभिप्रेतत्वात् । शंकरस्त्वनुपोष्यैत्यस्य क्लेशानविद्या-दीनत्यन्तमदग्ध्वैवापरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्स्यते इत्यर्थमाह । सर्वथापि तत्रोत्क्रान्तिः सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वं चोपपद्यन्ते इति सिद्धम् ॥ इति विद्वदविद्वत्सा-धारणोत्क्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

तदित्थं साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं चेदं तेजः परस्यां संप-द्यते। इत्युत्क्रान्तस्य गत्युपसंहारः । सर्वस्य हि जन्यस्य वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापनादस्य तेजसश्चान्द्रे सौरे वैद्युते परब्रह्मणि च वा तेजसि एकीभाव इत्युक्तं भवति । अत्रेदं बोध्यम् । परदेवतासंपत्तिरेवैतदारोहणे गत्युपसंहारः । किन्तु तत्रायं विशेषः श्रूयते श्रद्धया केवलया युक्तेन कर्मणा चन्द्रे, श्रद्धाविद्योपनि-षद्भिर्युक्तेन कर्मणा सूर्ये, ताभिश्च शमदमादिसंपत्तिभिश्चोपसंपन्नेन कर्मणा वैद्युते तेजस्युपसंक्रमो भवति । तथा च श्रद्धालोरपि–अविदुषस्तावदिष्टापूर्तादिकर्मा-त्मनस्तेजसश्चान्द्रे संपद्यते न सूर्ये । स चन्द्रात् परावृत्य संसारं भजते । अथ श्रद्धालोर्विदुषोपि च शमदमादिविधुरस्य विदुषा यज्ञतपोदानकर्मात्मनस्तेजसश्च-न्द्रादूर्ध्वं सौरे तेजसि देवलोकेषु संपद्यते। "आदित्यं गच्छति । एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषामिति श्रुतेः" । स ततः परावृत्य संसारं भजते । नत्वेष सूर्यादूर्ध्वं वैद्युते तेजस्यनुप्रविशति । शमदमादिसंपत्तिविधुरत्वात् । अथ वाजसनेयके त्वेकत्र यज्ञतपोदानादिभिरपि पितृयाणमार्गेण चन्द्रगतस्य तत एव प्रत्यावृत्तिः श्राव्यते । तच्छमादिविकलस्याविदुषः संबन्धेनाभ्युपगन्तव्यम् । इत्थ-मनयोः प्रत्यवरोहात् पुनः संसारव्यपदेशः । अथ विद्यासमुच्चितैर्यज्ञतपोदाना-दिभिः कर्मिणामुपासकानां शमदमादिषट्संपत्तिमतां सूर्यादूर्ध्वं वैद्युते समावेशः । तस्यैवोर्ध्वं ब्रह्माप्ययान्मुक्तिसिद्धिः । न स पुनः संसारी भवति । तदित्थं संसारि-मुक्तात्मभेदेन द्वैविध्ये सिद्धे तयोः पार्थक्येन साध्यक्षसप्राणकरणग्रामभूतग्रामाणां व्यवस्था वक्तव्येत्यादौ संसारिषु निरूप्यते । तदिदं सर्वं परतेजसि संपद्यमानं तत्रैव तिष्ठते । अप्ययपर्यन्तं संसारव्यपदेशात् । अप्ययो निर्गुणविद्याप्रभावाद् ब्रह्मणि लयः । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्या ब्रह्मणैकीभाव एवापीतिर्नाम । सापी-तिर्यावन्न संभवति तावदमुष्य जीवस्यात्मनः संसारव्यपदेशो दृश्यते । योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति० यथा कर्म यथा श्रुतमिति स्मृतेः । संसारान्यथानुपपत्त्या चेदं सर्वं जीवत्वापादकमुपकरणजातं तत्रात्मनि तिष्ठत्येवेति ब्रूमः । प्राणकरणभूतग्रामनिवृत्तौ तु क्लेशकर्मविपाकाशयानामुच्छेदाद् विज्ञानमयस्याध्यक्षस्य ब्रह्मस्वरूपाविशेषतासंपत्तौ परमात्मनैकीभावाज्जीवात्मत्वव्यप-देशो निवर्तते, अत एव च संसारव्यपदेशोपि निवर्तते । यावता संसारव्यपदेशो न निवर्तते तावदमुष्य प्रत्यगात्मनो जीवत्वसमर्पकं तदखिलं प्राणकरणभूतग्रामा-दिकमर्थजातं बीजभावावशेषं तिष्ठत्येवेति विद्यात । तच्च 'न' जीवलोकस्थितप्राणि-

नामिदानीमिव दृश्यमानं स्थूलशरीरस्वरूपमधिकमात्रं वा भवति। किन्तु स्वरूपतो मात्रातश्चेदं सर्वं सूक्ष्मं प्रतिपत्तव्यम्। नाडीनिष्क्रमणश्रुत्या तथोपलब्धेः। नाड्यां हि तनुत्वात् संचारः स्वच्छत्वाच्चाप्रतिघात उपपद्यते। सौक्ष्म्यादेव च देहान्निर्गच्छन्नात्मा पार्श्वस्थैर्न दृश्यते। अत एव च सौक्ष्म्यान्नैतस्य स्थूलशरीरस्योपमर्देनेदं सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते इति शंकरः। रामानुजस्तु निर्गच्छत आत्मनः सूक्ष्मशरीरमस्ति। कौषीतक्यादिश्रुतिप्रमाणतस्तथोपलब्धेः। तत्र हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुषश्चन्द्रमसा संवादः श्रूयते न च सूक्ष्मशरीरमन्तरेण तत्संभवति। तस्मात् सूक्ष्मशरीरवानयं जीवो गच्छतीत्यत एवास्य बन्धो न निवृत्त इत्यपि ज्ञायते। अत एव च सूक्ष्मशरीरसद्भावादस्यात्मनो बन्धोपमर्दनाभूतत्वमुच्यते इत्येवं व्याचष्टे। अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मा यो जीवतः शरीरे संस्पर्शेन विज्ञायते। मरणोत्तरं स्थूलशरीरसद्भावेऽपि तत्रोष्मणोऽनुपलब्ध्या तस्योष्मणः सूक्ष्मशरीरव्यपाश्रयतयैवोपपत्तेः। "उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्"–इति श्रुतिरपि मरणोत्तरं शैत्यं ब्रुवन्ती तदुष्णतायाः सूक्ष्मशरीरानुगतत्वं दर्शयति। तथा चास्य सूक्ष्मशरीरस्य ब्रह्माप्ययं यावदनिवृत्त्या तेनैव सूक्ष्मशरीरेण विदुषोऽप्यविदुष इवास्ति समानैवोत्क्रान्तिरित्युक्तं भवति।

॥ इति आसृत्युपक्रम सूक्ष्मशरीरानुपक्षयाधिकरणम् ॥

अथ मुक्तात्मसु प्राणकरणभूतग्रामाणां व्यवस्था वक्तुमुपक्रममाण आदौ तावत् प्राणविषयं निरूपयति। तत्र वादी तावदाशङ्कते। "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति"— इति श्रुत्या प्रत्यक्षं प्रतिषेधाच्च परब्रह्मविदो विदुषो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिः शक्यते प्रतिपत्तुम् इति चेत् तत्रोच्यते। नैतदेवमाशङ्कितव्यम्। तया श्रुत्या शारीरादात्मनः प्राणोत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते इति शरीरतः प्राणोत्क्रान्तेरप्रतिषेधात्॥ न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतौ तस्येति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। स्पष्टो ह्येकेषां शाखिनां माध्यन्दिनानां श्रुतौ शारीरो जीव एव प्राणोत्क्रान्त्यपादानत्वेन निर्दिश्यते। "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति पञ्चम्याः श्रूयमाणत्वात्। तेन जीवात् प्राणा नोत्क्रामन्ति। उत्क्रमणवेलायामपि जीवेन सहैव प्राणास्तिष्ठन्ति। इति हि श्रुतितात्पर्य्यमवगम्यते॥ इत्थं च शारीरपुरुषात् प्राणानामनुत्क्रान्तिर्विदुषश्चाविदुषश्चाविशेषादेवेष्यते। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति श्रुतेर्विदुषः प्रारब्धकर्महेतुकचरमशरीरवियोगकाले ब्रह्मसंपत्तिवचनेन शरीरवत् प्राणानामपि वियोगोऽर्थतः प्राप्नोतीत्यतस्तत्परिहारार्थमिदमुच्यते। न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति। तेन विदुषोऽपि देहपातोत्तरं देवयानेन पथा सूर्य्यादूर्ध्वं समारूढस्य ब्रह्मामृतत्वं प्राप्यते इतिब्रह्मप्राप्तेः प्रागमुष्माद्विदुषोऽपि जीवात् प्राणा न विश्लिष्यन्ते इत्येवात्र श्रुतितात्पर्य्यसिद्धोऽर्थः॥ "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति—अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वाह–उद्वामीयते। स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति एतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम्। तदेष श्लोकः—शतं-

चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-मेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति ताण्ड्यश्रुत्यादिभिर्विदुषोऽपि सूर्य्य-प्राप्त्यनन्तरममृतत्वप्राप्तेरभ्युपगन्तव्यत्वात् । स्मर्य्यते चायमर्थः "ऊर्ध्वमेकः स्थित-स्तेषां यो भित्वा सूर्य्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्"— इति ॥ इति रामानुजः । एतन्मते प्राणकरणभूतग्रामसहितस्य जीवात्मनो मूर्द्धन्य-नाड्योत्क्रान्तस्य देवयानमार्गेण सूर्य्यमारूढस्यैव मुक्तिरिति सिद्धान्तादनुत्क्रान्ति-मुक्तिर्नास्तीति सिद्धं भवति ॥

इति रामानुजमतेनानुत्क्रान्तिमुक्त्यभावात् सूर्य्यमण्डलभेदितालक्षणमुक्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

शंकरस्तु "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादिति सूत्रनिर्दिष्टस्य जीवापादानक-प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधवादस्य प्रतिपक्षितया "स्पष्टो ह्येकेषां स्मर्य्यते चेति सूत्रद्वयं व्याचष्टे । तथाहि—देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नाये स्पष्ट उपल-भ्यते । यत्रायं पुरुषो म्रियते तदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्याहोस्विन्नेत्यार्तभाग-प्रश्ने नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवलीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायति, आध्मातो मृतः शेते"—इत्येव मुत्क्रान्त्यवयवैरेवोच्छ्वयनादीन्याह । तानि च देह-स्यैव न देहिन इति कृत्वा देहादेवोत्क्रान्तिप्रतिषेधो गम्यते । यद्यप्यत्र विद्वदविदुषो-रप्रसङ्गात् सर्वसाधारण्येनानुत्क्रान्तिः प्राप्नोति । तथापि श्रुत्यन्तरे—"चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व प्राणा अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति ; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" । इत्यादिना तावदविदुषामुत्क्रान्तिं संसारगतिं च दर्शयित्वा—"इति नु कामय-मानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते" यथा हि निर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत—एवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव इत्येवं विद्वांसमधिकृत्य तद्विषयतयैवाऽनुत्क्रान्तिं व्यवस्थापयति । प्राणस्य चानुत्क्रान्त-स्यात्रैव ब्रह्मभावाख्यानान्न देवयानादिमार्गानुसरणमस्यास्तीति प्रतीयते । एतच्छ्रुतिवाक्यतया च पूर्वस्या अपि आर्तभागप्रश्नोत्तरश्रुतेर्विद्वद्विषयत्वं निश्ची-यते । तथा च परब्रह्म विदुषां गत्युत्क्रान्त्योरभाव एवास्तीति श्रुतितात्पर्य्या-दवसीयते । स्मर्य्यते च महाभारते विदुषां गत्युत्क्रान्त्योरभावः । "सर्वभूतात्म-भूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति । पदैषिणो देवा अप्यस्य प्राप्यपदरहितस्य मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति मार्गा-भावादित्यर्थः ॥

इति शङ्करमते विद्यानिर्दग्धकर्मणां देहपातकालानुत्क्रान्तिमुक्तिविषयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ननु विदुषां गत्युत्क्रान्त्योरभावे—"अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनु-वित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः"—इति गतिश्रुतिः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्य इत्यादिरूपा मूर्द्धन्यनाड्योत्क्रान्ति-श्रुतिश्च विरुध्येते इतिचेत् तत्रोच्यते । द्विविधा ह्ययं विद्या भवति निर्गुणत्वात् परा सगुणत्वादपरा चेति ॥ तत्र यो निर्गुणया परविद्यया विद्वानिहैव जन्मनि काम-कर्मक्लेशाद्यविद्याधर्मैः परिहीयते स जीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मणा जीवन्नपि देहपातो-त्तरं कर्मान्तराभावाद्देवयानादिना तर्तव्याभावात् सद्योमुक्तिं लभते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति गत्युत्क्रान्त्यभावश्रुतिस्तद्विषयतया नेया । यस्तु सगुणविद्यया विद्वा-नुपासकः स मूर्द्धन्यनाड्योत्क्रान्तो देवयानेन पथा सूर्य्यमुपगम्य कामं भोगान् भुक्त्वा विशुद्धो विद्युत्पुरुषमासाद्य पुण्यपापे विधूय विरजा ब्रह्माप्येतीति सा क्रममुक्ति-र्गत्युत्क्रान्तिविधायिन्याः श्रुतेर्विषय इत्यविरोधः ॥ तत्र विद्युत्पुरुषप्राप्त्यनन्तरं पुण्य-पापविधूननाद्विरजस्त्वे तान्यपि सर्वाणि सप्राणानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्म-विदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते । तथा ह्याह पिप्पलादश्रुतिः—स परेऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स यो ह वैतदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेष श्लोकः । विज्ञानात्मा सहदेवैश्च सर्वैः प्राणभूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवावि-वेश—इति । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति इति च । स च कलाप्रलयो ब्रह्मणि तत्वलयादविभागलक्षणो भवति न तु सुषुप्तिप्रलयवद् वृत्तिमात्रनिरोधाद्बीजभावावशेषरूपः ॥ "भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते -स एषोऽकलोऽमृतो भवतीत्येवं श्रुतौ नाम परित्याग-वचनात् ॥ यत्तु "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा—देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्मा-णि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति इति विद्वद्विषययैवापरया मुण्डकश्रुत्या पार्थिवादीनां कलानां स्वस्वप्रकृतिषु पृथिव्यादिष्वप्ययो निरूप्यते तद् व्यवहारापेक्षमिति शंकरः समाधत्ते । एतच्च नात्यन्तं युक्तम् । विदुषां व्यवस्थाया व्यावहारिकत्वाभावात् । वस्तुतस्तु मुक्तिर्द्वेधा—क्षीणोदर्का भूमोदर्का च । संन्यासिनामाद्या । तत्र कलानां विज्ञानतः पृथग्भवन्तीनां स्वस्वप्रतिष्ठानुगमो भवति । सर्वैकात्म्यविज्ञानिनां तु द्वितीया । तत्र कलानामशेषाणां परमात्मन्येव लयो भव-तीति न विरोधः । विस्तरतश्चैतद् व्याख्यातं ब्रह्मविज्ञाने शुक्लत्रिसत्यादौ ॥

॥ इति विद्वत्स्थूलशरीरविलयनात् परेण सर्वात्मनैकीभावलक्षणक्रमसुक्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ निर्गुणविद्यां जीवब्रह्मैक्यभावं चानभ्युपगच्छन् रामानुजः सगुणो-पासनया ब्रह्मणि जीवस्य सहावस्थानरूपाविभागलक्षणं मुक्तिं दर्शयितुमिदं सूत्रद्वयमन्यथा व्याचष्टे—वाङ्मनसि मनः प्राणे, प्राणस्तेजसीत्येवमुत्तरोत्तर-क्रमेण संधीयमानानि तानीन्द्रियप्राणभूतजातानि अन्ततः परस्मिन्नात्मनि संप-द्यन्ते । तथा ह्याह श्रुतिः—तेजः परस्यां देवतायामिति । सुषुप्तिप्रलययोर्यथा परमात्मसंपत्या सुखदुःखोपभोगायासविश्रामस्तद्वदिहापि बोध्यः । सेयं परमा-

त्मनि संपत्तिर्न प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपा किन्तु वाङ् मनसीत्यादिवदविभाग-रूपैव। पृथग् व्यवहारानर्हसंसर्गोऽयमविभागः। तेजः परस्यां देवतायामित्यत्रापि वाङ् मनसि संपद्यते इति वचनस्यानुषङ्गाच्चैतदेवं विज्ञायते। इति बोध्यम्॥

॥ इति रामानुजमतेन विद्वत्सूक्ष्मशरीरविलयनाभावात् परेणाविभक्तसहावस्थानलक्षण-क्रमसुक्त्यधिकरणम्॥ ५ ॥

॥ इति विद्वदुत्क्रान्तिक्रमविवेकाधिकारः ॥

——:०:——

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेष-गत्यनुस्मृतयोगाच्च हार्दाऽनुगृहीतः शताधिकया। १। रश्म्य-नुसारी। २। निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च। ३। अतश्चायनेऽपि दक्षिणे। ४। योगिनः प्रति च स्मर्य्यते स्मार्ते चैते। ५।

अथ मृत्युपक्रमः प्रदर्श्यते। उत्क्रान्तिवत् मृत्युपक्रमोपि यथाविद्यं यथाकर्म चोपपद्यते। तत्र विद्याविषयं वक्ष्यामः। विद्या चापरा सगुणोपासनारूपा द्रष्टव्या। निर्गुणविद्यायामुत्क्रान्तिमृत्युपक्रमयोः प्रतिषिद्धत्वात्॥ उपसंहृतवागादिकलापोऽयं विज्ञानात्मा यदोत्क्रममाणो भवति तदा तदोकसस्तदायतनस्य हृदयस्याग्रभागः प्रज्वलिति। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति"—इति कौषीतकश्रुतेः।"तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते।तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति—चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः इति वाजसनेयश्रुतेश्च। तेन द्योतेनाय-मात्मा प्रकाशितद्वारो भवति। यया नाडीद्वारा तेन गन्तव्यं तद्द्वारं तस्य प्रकाशते। हृदयस्थानादेकशतनाडीषु विततास्वप्ययं विज्ञानात्मा विद्याप्रभावाद् विद्याशेषभूत-मूर्द्धन्यनाडीगतिशीलनाभ्यासवशाच्च शतादतिरिक्तया एकशततम्या नाड्या निष्क्रा-मति। इतराभिरितरे मन्दविद्याः। "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानम-भिनिःसृतैका। तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति"—इति ताण्ड्यश्रुतेः॥ निष्क्रममाणश्चैष हार्दानुगृहीतो निष्क्रामति। हार्दो हृदय-स्थानोऽष्टगुणः शरीराध्यक्षो विज्ञानात्मा प्राणः॥ "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्। किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्। यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदये आकाशः। उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते। उभावग्निश्च वायुश्च सूर्य्याचन्द्रम-सावुभौ। विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्।

तं चेद् ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः—यदैनज्जरामाप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यते इति । स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् । अस्मिन् कामाः समाहिताः । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः—तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते । तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान् । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति । अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान् । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ इति श्रुतेः ॥ एवं हार्दमात्मानमनुविद्य गच्छन् विद्वान् प्रज्ञानात्मा जीवो हार्दानुगृहीत एव गच्छतीति हार्दस्य रश्म्यनुसारितया सोऽपि रश्म्यनुसारी गच्छति ।" अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति । असौ वा आदित्यः पिङ्गलः । अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते ॥ इति श्रुतेः ॥ ननु आदित्यसूर्य्यरश्मीनामहन्येव संभवान्निशि रश्म्यनुसारिगमनं न संभवतीति चेन्न । नाडीरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् ॥ जन्मकाले संभूतशिराकिरण संपर्को यावद्देहमहोरात्रं शश्वदनुवर्तते न निशि विच्छिद्यते । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः । "अमुष्मादादित्यात्-प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" इति । न च दिनाभिप्रायैव सा श्रुतिः स्यादिति वाच्यम् । अविशेषश्रवणात् । दर्शयति च श्रुतिरमुष्मिन् हार्देऽहोरात्रवैशेष्याभावोऽविच्छिन्नप्रभावत्वं च । "नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः सकृद्विभातो ह्येवैष इति तस्माद्दिवेव रात्रावप्यविशेषेण नाडीसंबद्धरश्मिभिरेवायमूर्द्ध्वं गच्छति तनुप्रयाणेऽहोरात्रादिकालविशेषो मार्गविशेषे निमित्तं भवति । अतएव चाहनि मृतस्य दक्षिणेऽप्ययने गमनं संभवति । अन्यथाऽहनि प्रेतस्य शुक्लपक्षद्वारोत्तरायणे गमनाद्दक्षिणायने गमनं न स्यात् । अथवेदमन्यथा व्याख्येयम् । निशि कृष्णपक्षे दक्षिणायने वा प्रेतानां शुक्लमार्गो नोपपद्यते इति विदुषामपि मुक्तिमार्गारोहो न स्यात् । "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ"–इत्यादिनाऽहःशुक्लपक्षोत्तरायणानामेवानावृत्तिनियामकत्वस्मरणाद्भीष्मादीनां विदुषामप्युत्तरायणकालप्रतीक्षाकरणाच्चेति केचिदाहुः । तत्रेदं प्रत्युच्यते । यतस्तावदात्मनो हार्दानुगृहीतस्य रात्रावपि रश्म्यनुसारिगमनं संभवति अतश्चायनेऽपि दक्षिणे तद्वच्छुक्लमार्गारोहः संभाव्यते । अर्चिरहःशुक्लपक्षोत्तरायणादीनां धूमरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनादीनां चातिवाहिकत्वाभ्युपगमात् । प्रयाणकालोपलक्षकत्वानपेक्षणात् । ननु तं कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानात् तद्विरोध इति चेन्न । योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्य्यते । न विदुषःप्रतीत्यधिकारिभेदाद्विरोधः । स्मार्त्ते चैते योगसांख्ये न श्रौते । तस्मान्न श्रौतेषु विज्ञानेषु विरोधावतारः ।

॥ इति सृत्युपक्रमाधिकरणं शंकरस्य ॥

रामानुजस्तु निशि नेत्यादिसूत्रत्रयमन्यथा व्याचष्टे-यद्यपि निशायामपि सूर्य्यरश्मिसंभवात् तत्रापि रश्म्यनुसारेण गतिः संभाव्यते तथापि-"दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च। मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम्"। इति दिवा मरणस्योत्तमगतिहेतुत्वं निशामरणस्य चाधमगतिहेतुत्वं प्राप्नोतीति विदुषोपि निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिलक्षणगतिर्न स्यादिति चेन्न। विदुषः कर्मसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वाददोषात्। तथाहि-अधोगतिहेतुभूतानां कर्मणामनारब्धकार्य्याणां विद्यया नष्टत्वादुत्तरेषां चाश्लेषादस्य जीवन्मुक्तस्य केवलं प्रारब्धकर्मवशाच्चरमदेहपातपर्य्यन्तं जीवनमवशिष्यते। तद्देहपाते तु बन्धहेतुकर्मानवशेषात् दिवा वा निशि वा निर्विशेषं ब्रह्मप्राप्तिरुपपद्यते। दर्शयति च श्रुतिः-"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये"-इति। दिवा च शुक्लपक्षश्चेत्यादि कालवचनं त्वविद्वद्विषयं नेयम्। निशि प्रेतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ यो हेतुरत एव हेतोर्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धा। "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छतीति श्रुत्याः यदा तत् पर्य्यवैति अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते" इति पुनरावृत्तिश्रुत्याश्चाविद्वद्विषयत्वं पूर्ववन्नेयम्। विदुषस्तु "तस्माद् ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति वाक्यशेषश्रवणात् दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिर्ब्रह्मप्रेप्सितो विश्राममात्रं गम्यते। "ननु "यत्र कालेत्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥ १॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥ २॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्। तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते। ३। शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनरिति॥४॥ अनावृत्तिपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषो नियम्यते। स च विद्याकर्मणोरनुल्लेखाद् विद्वदविद्वत्साधारणः संभाव्यते इति चेन्न। अत्र हि तन्मार्गद्वयं योगिनः प्रत्येव योगाङ्गतया ऽनुदिनं स्मर्त्तुं स्मर्य्यते। नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन। तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन "इत्युपसंहारात्॥ स्मार्ते चैते देवयानपितृयाणे न श्रौते। स्मार्तयोः कालविशेषनियततया श्रौतयोश्च विद्याकर्मनियततया भेदात्॥

॥इति मृत्युपक्रमाधिकरणम् रामानुजस्य॥

इति उत्क्रान्तिपादो द्वितीयः॥ २॥

अथ गतिपादः प्रारभ्यते ३

देवयानगतिक्रमाधिकारः॥ १॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः। वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्। तडितोऽधि वरुणः संबन्धात्॥ १॥ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्।

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः । वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥२॥ कार्य्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः विशेषितत्वाच्च । सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः । कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । स्मृतेश्च ॥ ३ ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् दर्शनाच्च । न च कार्य्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ ४ ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च । विशेषं च दर्शयति ॥ ५ ॥

दर्शितः पूर्वमुत्क्रान्तिक्रमो दर्शितश्च सूर्य्युपक्रमः । सृतिक्रमस्त्विदानीं प्रदर्श्यते । तत्र तावद् बह्वयो विप्रतिपत्तयः श्रूयन्ते अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति श्रुतौ तावन्मार्गपर्वानपेक्षमतिक्षिप्रेणादित्याभिप्राप्तिं दर्शयति ॥ १ ॥ अन्यत्र तु देवयानपितृयाणाख्यौ द्वौ मार्गभेदौ व्याख्याय तयोः पृथक् पृथक् पर्वाण्युपदिशति-"तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः । स एतान् ब्रह्म गमयति एष देवयानःपन्था ॥ इत्यादिना । क्वचि च्चन्द्रमसमनाख्याय वैद्युतं ब्रह्मलोकं चाह । क्वचिद् विद्युतमनाख्याय चन्द्रमसं ब्रह्मलोकं चाह ॥ क्वचित्तु " स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिना स देवयानोऽग्निलोकवायुलोकादिपर्वाख्यायते नार्चिरादिपर्वा । इतरत्राग्निलोकमनुक्त्वा वायुलोकादेवेमं मार्गमुपक्रमते । यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छतीति ॥४॥ अपरत्र सूर्य्यादुपक्रमते-"ये सूर्य्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति ॥ ५ ॥ एकत्र पुनश्चन्द्रादुपक्रमते ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ॥६॥ तदित्थमप्रतिपत्तौ ब्रूमः अर्चिरादिना तत् प्रथितेरिह सामञ्जस्यं द्रष्टव्यमिति । पूर्वाधिकरणे सूर्य्युपक्रमे मूर्द्धन्यनाड्या तदितरनाडीभिर्वोत्क्रान्तस्य यै रश्मिभिरूर्ध्वगमनमाख्यातं तेषामेवं रश्मीनामर्चिरादिना पर्वविशेषेण प्रथनं निरूप्यते । सामान्येनोक्तानां रश्मीनामर्चिरादिपर्वाख्यानाद्विस्तारः प्रदर्शितो भवति । तत्रार्चिरहःशुक्लपक्षोत्तरायणसंवत्सररश्म्यवयवविशेषा द्रष्टव्याः ॥ स एतावानयमग्निलोकः । रश्मिरूपस्य संवत्सरस्याग्नित्वेनाख्यानात् ॥ १ ॥

संवत्सरादूर्ध्वं वायुं गच्छतीति ब्रूमः । अग्निवाय्वादित्यानां त्रैलोक्याधिष्ठातृतया वायुमगत्वा साक्षादग्नितआदित्यसंबन्धायोगात् ॥ श्रुतौ वायुर्नाख्यायते इति तु न भ्रमितव्यम् । अविशेषतो विशेषतश्च वायोराख्यातत्वात् । तथाहि । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमिति छान्दोग्ये संवत्सरः पठ्यते न देवलोकः ॥ मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति वाजसनेयके देवलोकः पठ्यते न संवत्सरः । तदुभयैकवाक्यतया संवत्सर एव देवलोक इति गम्यते । यत्तु शांकरस्तयोर्भेदं मन्यमानो मासेभ्यः संवत्सरः

ततो देवलोकः ततो वायुः तत आदित्य इत्येवमावपति तदज्ञानात् । संवत्सरःखलु वै देवाना पूरिति श्रुतेः, देवचक्रं वा एतत् परिप्लवं यत्संवत्सरः । संवत्सरमेव तद्यजमानाः समारोहन्तीति (कौ० ब्रा० २०।१) कौषीतकिश्रुतेः । "मध्येह संवत्सरस्य स्वर्गो लोकः (शत० ६।७ अ० ४ ब्रा) इति । संवत्सरो वै देवानां जन्म (शत० ८।७ अ० ।३ ब्रा०) इति श्रुतेश्च संवत्सरस्यैव देवलोकत्वाभ्युपगमात् ॥ तथा च देवत्वाविशेषाद् वायुरपि तत्रोक्तप्राय एव । योऽयं पवते एष देवानां गृहाः"—इति श्रुतेः "अग्निः सर्वा देवता वायुः सर्वा देवताः" इति श्रुतेश्च संवत्सराग्निवद् वायोरपि देवलोकत्वाविशेषाद् देवलोकशब्देनैव वायोरपि संग्रहणात् ॥ येषां तु शंकरादीनां मते संवत्सराद्दूर्ध्वं देवलोकः पृथक् पठ्यते तेषां च तच्छब्देन वायुरेवायं द्रष्टव्यः । अथ विशेषतश्च स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति । स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्" इति कौषीतकश्रुतावग्निलोकं वरुणाद्यादित्यलोकं चान्तरा वायुराख्यायते ॥ २ ॥

तथा चाग्निःसर्वा देवता वायुः सर्वा देवता" इति श्रुतेः संवत्सरशब्दोक्तानग्निमयान् सर्वान् पूर्वं गत्वा वायुमयान्देवानन्तरिक्षभाजो गच्छति । ततो यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं, तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते ।—यथालम्बरस्य खं, तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते यथा–दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमम् । तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः" इतिवाजसनेयश्रुतेः, पूर्वोक्तकौषीतकश्रुतेश्च; वरुणेन्द्राभ्यां द्वेधा विभक्तमादित्यं गच्छतीति प्राप्तौ तत्र विशेषं ब्रूमः—तडितोऽधि वरुणो द्रष्टव्य इति ॥ संवत्सराद्दूर्ध्वं वायुं गत्वा तत आन्तरीक्ष्यत्वसामान्याच्चन्द्रं विद्युतं च प्रथमं गच्छति ततो वरुणमिन्द्रं चेति क्रमो नेयः । "यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्ति अथापः प्रपतन्ति । विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वेति ब्राह्मणश्रुत्या विद्युद्वरुणयोः सम्बन्धावगमात् ॥ नन्वेवं तर्हि संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं स ब्रह्म गमयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधः स्यादिति चेन्न ॥ तत्रादित्यशब्दस्य संवत्सरप्रवर्तकतदात्माभिप्रायकत्वात् तस्याग्निलोक एवान्तर्भावात् । ततो वायुचन्द्रविद्युद्भिर्वायुलोकः । ततो वरुणेन्द्राभ्यां द्युलोकः । ततः प्रजापतिर्ब्रह्म चेत्युभयमशोकमहिमं दिवः परस्तात् परोरजो धाम ॥ तत्रापि प्रजापतिरपरं कार्य्यब्रह्म । ततः परं मुख्यं ब्रह्म । सा परागतिः ॥ प्रजापतिरेव वा परागतिरितिमार्गपर्वाणि । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीत्यत्र सूर्य्यशब्दो वरुणेन्द्रपरः । इन्द्रोयं हिरण्मयः कोशः तमिन्द्रं गत्वा विरजसो भवन्तो विरजो ब्रह्मैव संपद्यते । "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ अथवा विद्युद्देवायमिन्द्रो य एष हिरण्मयकोश इहेष्यते । न तु वरुणादुत्तरः । "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकादिति वाजसनेयश्रुत्यैकवाक्यतानुरोधेन "स एतं देवयानं पन्थानमिति कौषीतकश्रुतौ वरुणस्यादित्यतया इन्द्रस्य च चन्द्रपरतया व्याख्येयत्वात् । वरुणपर्य्यन्तानामग्निवाय्वादित्यानाम-

ग्निरूपतया तदूर्ध्वं सोमस्यैव लब्धावसरत्वाच्च । अग्निसोमाभ्यामुत्तीर्णस्य तत्प्रभवे कार्य्यब्रह्मणि परब्रह्मणि च क्रमेण प्रवेशोऽवकल्पते । तत्राद्यस्य कामप्रलोकत्वं परस्या-शोकमहिमलोकत्वं चावसेयम् । तत्प्रथितैरविशेषाभ्यामित्येतद्व्याख्यानं शंकरकृतं विडम्बनामात्रं नातीव सम्यगस्तीत्युपेक्ष्यते ॥ १ ॥

॥ इति आरोहणमार्गपर्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

अग्निलोकः	१ २ ३ ४ ५	अर्चिः अहः शुक्लपक्षः उत्तरायणमासाः संवत्सरः देवलोकः	प्रथमलोकः पृथ्वी	
वायुलोकः	६	वायुः	मध्यमलोकः अन्तरिक्षम्	
आदित्यलोकः	७	आदित्यः	उत्तमलोकः द्युलोकः	
सोमलोकः	८	चन्द्रमाः		
विरजा अशोकमहिमलोकः	९	विद्युत्–इन्द्रः		
	१० ११	वरुणः–आदित्यः इन्द्रः–चन्द्रमाः	उत्तमलो-कः द्यौः	
	१२ १३	प्रजापतिः ब्रह्म		

अस्मिंश्चार्चिरादि विद्युदन्ते देवयानमार्गेऽहरादयः संवत्सरान्ताः कालशब्दाः श्रूयन्ते ततोऽहरादिकालविशेषे मृतानामेवायं देवयानः पन्थाः स्यात् इष्यते च रात्र्यादिमृतानामपि विदुषामित्यत उच्यते–न तावदिमे कालविशेषा अभ्युप-गम्यन्ते किन्तु आतिवाहिका एते कालाभिमानिनो अग्निमया देवाः प्रेतानामति-यात्रायां प्रवृत्ता इति तल्लिङ्गादवगम्यते । "तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्युपसंहाराक्षरेणार्चिरादीनां सर्वेषां गमयितृत्वोपपत्तेः । अत एवैतानि मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वेत्यपि निरस्तम् । ननु प्रेताः स्वयमेव गमिष्यन्ति ।

अहरादिकालद्वारा वा यास्यन्ति इति तेषां देवविशेषत्वकल्पनं नावकल्पते इति चेन्न। उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः। प्रेतास्तावद्देहवियोगात् संपिण्डित-करणग्रामा दीर्घयात्रायामस्वतन्त्रा स्युः। अर्चिरादयोऽप्यचेतनत्वादस्व-तन्त्राः स्युः। तथा चोभयेषामयोग्यत्वादभिमानिदेवानां चेतनानां नेतृत्वं सिद्ध्यति। अग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनातिवाह्यते वायुस्वामिकं तु लोकं प्राप्तो वायुनेति संभाव्यते। एष च न्यायो विद्युत्पर्य्यन्त एव द्रष्टव्यो नोपरिष्टा-द्वरुणेन्द्रप्रजापतिलोकेषु वरुणेन्द्रादिभिर्नीयते। विद्युतं प्राप्तस्य तत ऊर्ध्वेषु वरुणादि लोकेषु वैद्युतेनैवामानवेन पुरुषेणातिवाह्यत्वं प्रतिपत्तव्यं तच्छ्रुतेः। "स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मपर्य्यन्तं तस्यैव गमयितृत्वं श्रूयते। न वरुणादीनाम्।

॥ इत्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वाधिकरणम् ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र किं कार्य्यमपरं ब्रह्म गमयति अथवा परमं वा विकृतं मुख्यं ब्रह्मेति संशये निर्णयमाह बादरिराचार्य्यः स एतानमानवः पुरुषो हिरण्यगर्भाख्यं कार्य्यं ब्रह्म गमयतीति। अस्य गत्युपपत्तेः। अस्यैव हि कार्य्य-ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयमित्यादि श्रुत्युक्तप्रदेशवत्त्वात्। न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वोपपद्यते। सर्वगतत्वात् गन्तॄणां प्रत्यगात्मत्वाच्च। विशेषितत्वाच्च। "ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति"–इति श्रुत्यन्तरे बहुवचनेन विशेषि-तत्वात् कार्य्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते। कार्य्येऽवस्थाविशेषोपपत्त्या बहुत्वसंभवेऽपि परब्रह्मणि निर्विशेषे तदनवक्लृप्तेः। ननु कार्य्यविषये ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तजगज्जन्मादिकारणे ब्रह्म शब्दप्रतिष्ठानादिति चेन्न। सामी-प्यात्तु तद्व्यपदेशः। परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबन्धात् क्वचित्कैश्चि-द्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमुच्यते इति परब्रह्म-सामीप्यादपरस्मिन् ब्रह्मशब्दव्यपदेशो न विरुध्यते। तत्र गतानां तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति। पराः परावतस्तत्र वसतां कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परं प्रतिपद्यते इत्यभिधानादवगच्छामः। भवति हि कदाचित् कार्य्यब्रह्मणः प्रलयसमयः। तदानीं कार्य्यधर्म्माणां स्वत एवात्यये जाते तदध्यक्षेण विज्ञानात्म-ना सहैवातः प्रजापतेः परं ब्रह्म परिशुद्धं निर्विशेषं धाम प्रपद्यते। एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इत्यभिधानात्" ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्—इति स्मृतेश्च॥ तस्मात् कार्य्यब्रह्म-विषयैव विदुषां प्रभावाद् गतिः श्रूयते इति सिद्धान्तः॥

इति बादरिमतेन कार्य्यब्रह्मावसानगत्यधिकरणम्॥

जैमिनिस्त्वाचार्य्यो मन्यते—"स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र वैद्युतः पुरुषः परमेव ब्रह्म प्रापयति। तस्य मुख्यत्वात्। परस्मिन्नेव हि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यावृत्तिः।

कार्य्यं गौणी । संभवति मुख्यग्रहणे गौणग्रहणमन्याय्यम् । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-मेतीति दर्शनाच्च परावसाना गतिर्न्याय्या । कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुरिति श्रुतेः कार्य्यस्य मृत्युमयत्वात् । अपि च कठवल्लीषु दृश्यते । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-दन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परब्रह्म-विषयके नाचिकेतप्रश्ने प्रतिवक्ष्यमाणो यमः—"अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापको-ऽलिङ्ग एव च । यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति । महतः परमव्यक्त-मव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरित्यादिना तस्यैव परब्रह्मणः परगतित्वं व्याचष्टेति ॥ प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये इत्यादीनां प्रजापतिविषयकवाक्यानामपि न च कार्य्ये ब्रह्मणि प्रतिपत्तिमभिसंदध्मः ॥ नाम-रूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति—कार्य्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणस्तत्रापि प्रकृतत्वात् ॥ ० ॥

॥ इति जैमिनिमतेन परब्रह्मावसानगत्यधिकरणम् ॥

अथ गन्तव्यं निर्धार्य्य गन्तॄन्निर्धारयति । तत्र निर्गुणया विद्यया विद्यावतां देवयान-गतिर्नास्ति । निर्गुणं निर्विशेषं परब्रह्मोपासमानानामशेषाविद्याविनिवृत्त्या स्वस्यैव ब्रह्मभावेन संपत्तौ तत्र गत्यपेक्षाभावात् । सगुणाभिस्तु सर्वविद्याभि-र्विद्याभिर्देवयानगतिः संभवति । कार्य्यं ब्रह्मोपासमानानामर्चिराद्यातिवाहिकै-र्ब्रह्मलोकेषु नीयमानत्वादिति तृतीयाध्याये तृतीयपादे गतेरर्थवत्त्वमुभयथेत्यादि-सूत्रत्रये पूर्वं निरूपितम् । तत्र सगुणास्वपि कासुचिद्विद्यासु देवयानगति-र्नास्तीत्येवं विशेषं दर्शयितुमिदानीमधिकरणान्तरमुच्यते—अप्रतीकालम्बनान्न-यतीति बादरायणः प्रतिजानीते । नामवाङ्मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबला-न्नापतेजोव्योमस्मराशाप्राणानां ब्रह्मभावनानि प्रतीकोपासनानि । तेषु देवपथा-ख्येन देवयानेन विद्युत्पर्य्यन्तं सत्यपि गमने तत ऊर्ध्वं स वैद्युतः पुरुषस्तान् प्रतीकोपासकान्न ब्रह्म प्रापयति । गतेरर्थवत्त्वमुभयथेत्यत्र सूत्रे यथा गति-सत्त्वासत्त्वोभयथात्वं निर्गुणसगुणविद्याभेदाद् व्याख्यातं, तथेह सगुणविद्याया-मपि प्रतीकाप्रतीकोपासनभेदाद् गतिसत्त्वासत्त्वोभयथात्वाभ्युपगमे कश्चिद्दोषो नास्ति । तत्क्रतुर्हि ब्रह्मप्राप्तौ हेतुः । यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासते तदेव भवन्तीति श्रुत्या ब्रह्मक्रतोरेव ब्रह्म-संपद्योग्यत्वात् । नन्वब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति पञ्चाग्निविद्याफलश्रव-णाद् गम्यते इति चेत् सत्यम् । तत्र विशिष्य विधानात् तथा सिद्धावप्यन्यत्रौ-त्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव ब्रह्मप्राप्त्यभ्युपगमात् । नामादिषु तु ध्येयेषु ब्रह्मणो गुणत्वान्न ब्रह्मध्यायित्वमतस्तत्र नामादिप्राप्तिरेव सिद्ध्यति । विशेषं च दर्शयति । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यावद्वाचोगतमित्यादिना पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति । स चायं फलविशेषः प्रतीकतारतम्यादुपपद्यते । ब्रह्मोपपत्तौ तु तस्या विशिष्टत्वादीदृशः फले विशेषो न स्यात् । तस्मान्न प्रतीकालम्बनानां ब्रह्मसंपत्तिरिति सिद्धम् ॥

इति बादरायणमतेन प्रतीकोपासकानां विदुषामपि ब्रह्मप्राप्त्यभावाधिकरणम् ॥

रामानुजस्तु गन्तव्यविषयमेवाधिकरणत्रयेण निर्धारयितु कार्य्यं वादरित्यादि-सूत्रकलापमन्यथा व्याचष्टे । अर्चिरादिर्विद्युदन्तोऽयमातिवाहिको गणः कार्य्य-ब्रह्मोपासीनं नयति परब्रह्मोपासीनं वेति संशये वादरिस्तावदाह—कार्य्यं हिरण्य-गर्भमुपासीनमेव नयति अस्यैव गत्युपपत्तेः । नहि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्व-गतं सर्वात्मभूतं परब्रह्मोपासितुस्तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते । नित्यप्राप्त-परब्रह्मविषयाविद्यानिवृत्तौ परविद्यया जातायां प्राप्तस्यैव ब्रह्मणः स्वयं प्रकाश-मानत्वत् । कार्य्यस्य तु हिरण्यगर्भस्यापरिच्छिन्नत्वात् तत्प्राप्तये गतिरुपपद्यते । पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति बहुवचनेन विशेषितत्वाच्च । ननु हिरण्यगर्भस्य गम्यत्वे स एतान् ब्रह्माणं गमयतीति निर्देष्टव्यं स्याद् ब्रह्म गमयती-त्येवं कथमुच्यते इति चेत्—सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशो द्रष्टव्यः । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुत्या हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्याद्ब्रह्मशब्देन व्यपदेश उपपद्यते । ननु एष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्त-न्ते इत्यपुनरावृत्तिश्रवणं हिरण्यगर्भप्राप्तौ विरुद्ध्यते । हिरण्यगर्भस्य कार्य्यभूतस्य द्विपरार्द्धकालनाशावसायित्वात् । आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति वच नाच्च हिरण्यगर्भप्राप्तस्य पुनरावर्तनीयत्वादिति चेन्न । कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । कार्य्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये ब्रह्मलोकाध्यक्षेण हिरण्य-गर्भेण सह स्वयमधिगतविद्योऽयं जीव आत्मा कार्य्यादतः परं ब्रह्म प्राप्नोति । अपुनरावृत्त्यभिधानात् । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इत्यभिधानाच्च । ब्रह्मणा सह ते सर्वे—इत्यादिस्मृतेश्च ॥ तस्मात् कार्य्य-मुपासीनमेवातिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥

इति रामानुजमतेन वादरिमतीयं कार्य्यब्रह्मोपासनैकहेतुकदेवयानगत्यधिकरणम् ।

जैमिनिस्त्वाचार्यो मन्यते—परं ब्रह्मोपासीनमेवातिवाहिको नयतीति विद्मः परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात् । न च गत्यनुपपत्तिरस्ति । निःशेषा-विद्यानिवृत्तिलक्षणामृतत्वप्राप्तेर्विशिष्टदेशगतिसापेक्षत्वात् । एष संप्रसादोऽस्मा-च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते इत्यादि शास्त्र-दर्शनाच्च । नन्वर्चिरादिनागतस्य प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये इत्यादिना कार्य्ये प्रत्यभिसन्धिर्दृश्यते इति चेत्तन्न ब्रूमः । न चायं कार्य्ये हिरण्यगर्भे प्रत्यभिसन्धिः । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृता-त्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात् सर्व-बन्धविनिर्मोकश्रवणाच्च । तस्मात् परं ब्रह्मोपासीनमेवातिवाहिको गणो नय-तीति विद्यात् ॥

॥ इति रामानुजमतेन जैमिनिमतीयं परब्रह्मोपासनैकहेतुकदेवयानगत्यधिकरणम् ॥

अनयोर्मतयोर्विरुद्धत्वात् तत्र सिद्धान्तं भगवान् वादरायणः प्राह । प्रतीको-पासकव्यतिरिक्तानुभयविधान्येतान्नयत्यर्चिरादिरातिवाहिको गण इति मन्त-

व्यम् । कार्य्यमुपासीनानेव नयतीति बादरिमताभ्युपगमे—"अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिकाः श्रुतयः प्रकुप्येयुः । परमुपासीनानेव नयतीति जैमिनिमताभ्युपगमेऽपि "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीति पञ्चाग्निविदां श्रद्धाद्युपासकानामपि ब्रह्मपथोपदेशिका श्रुतिर्व्यर्थकुप्येत् । तस्मादुभयथापि दोषदर्शनात् जवोऽपि तत्क्रतुः सन् ब्रह्म प्राप्नोति मन्यामहे । तत्क्रतुस्तथोपासीनस्तथा प्राप्नोतीति कृत्वा कार्य्यब्रह्मोपासीनान् कार्य्यब्रह्मैव, परब्रह्मोपासीनांस्तु परब्रह्मैव नयतीति सिद्धान्तः । नामैव ब्रह्म वागेव ब्रह्मेत्येवं प्रतीकोपासकांस्तु न ब्रह्म नयति । नामादिक्रतुर्नामादिप्राप्तेरेव तेषां न्यायप्राप्तत्वात् । श्रुतिरेव च तमिमं विशेषं दर्शयति-यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना ॥

॥ इति रामानुजमतेन बादरायणमतीयमुभयविधब्रह्मोपासनहेतुकदेवयानगत्यधिकरणम् ॥

॥ इति गतिविवेकाधिकारः ॥

॥ इति गतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ मुक्तिपादः प्रारभ्यते ४

॥ कैवल्यमुक्त्यधिकारः ॥ १ ॥

संपाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् । मुक्तः प्रतिज्ञानात् । आत्मप्रकरणात् ॥ १ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"—इति मुक्तिश्रुतावभिनिष्पत्तिशब्देन देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकस्य कस्यचिद्विशेषस्यात्मनि सिद्धिर्वक्तव्या, नतु यथाश्रुतं स्वरूपावस्थानमात्रम् । नित्यप्राप्तस्य तस्यापुरुषार्थत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः—संपाद्याविर्भावोऽस्तीति ॥ ज्योतीरूपस्यात्मनो ज्योतिरावरकधर्माणां निःशेषविमोकादात्मस्वरूपेण संपाद्य केवलस्य विशुद्धज्योतिष आविर्भाव एवाभिनिष्पत्तिः । न तु धर्मान्तरसंश्लेषस्तत्र विवक्ष्यते । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्येवं स्वेनशब्दात् । यद्यत्र धर्मान्तरोत्पत्तिः स्यात् तर्हि तेन धर्मविशेषेणाभिनिष्पद्यते इति ब्रूयात् । यत्तु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वादपुरुषार्थत्वमुक्तं तन्न । आत्मज्योतिरावरकाणां बन्धहेतूनां धर्माणां निवर्तनस्यैव पुरुषार्थत्वात् ॥ तस्मात् सर्वधर्मपरित्यागात् नित्यनिरतिशयस्वरूपाविर्भावोऽभिनिष्पत्तिरितिबोध्यम् । ननु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वादुपसंपद्याभिनिष्पद्यते इति वचनमनर्थकमिति चेत् । तत्रोच्यते । मुक्तः प्रतिज्ञानात् । नित्यप्राप्त-

स्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्त्या कर्मसंबन्धतत्कृतदेहादिमुक्तो भवतीत्येवात्र संपद्याभिनिष्पत्तिः ॥ तथा चायमात्मा पूर्वं बन्धप्रयोजकैः सर्वैरेव धर्मैः पूर्वं मुक्तो नासीत् स इदानीं तैर्मुक्तो भवति॥ "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति प्रतिज्ञानात् । यथा न क्रियते ज्योत्स्नामलप्रक्षालनान्मणेः। दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥१॥यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम्। सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥ २ ॥ तथा हेयगुणध्वंसादेव बोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मना हि ते ॥ ३ ॥ इतिशौनकादिप्रतिज्ञानाच्च ॥ ननु परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिना ज्योतिः स्वरूपोपसंपत्त्याख्यानान्नायमेकान्ततो विकारविषयातिवृत्तो भवतीति चेन्न । प्रकरणानुरोधादात्मैव तत्र ज्योतिरिति कृत्वा वैकारिकज्योतिषोऽनुपग्रहणात् ॥ तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यादिश्रुत्याऽऽत्मन्यपि ज्योतिःशब्दस्य वृत्तेः । व्याख्यातं चैतज्ज्योतिर्दर्शनादिति सूत्रे । तथा च सर्वधर्मविनाकादात्मनः स्वरूपमात्रपर्य्यवसायिता मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ तत्र चेन्द्रियविषयादिद्वितीयासंनिधानात् सुषुप्तिवदसंबोधः प्रशान्तानन्दरूपत्वं चेति बोध्यम् ॥

॥ इति ज्योतिरावरककषायात्यन्तविनिवृत्त्या ज्योतिराविर्भावस्य कैवल्यमुक्तत्वाधिकरणम् ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

वैकारिकैर्धर्मैरपरिष्वक्तो विशुद्धज्योतिःस्वरूपः परमात्मा । वैकारिकधर्मैः परिष्वक्तस्तु ज्योतिःस्वरूपः प्रत्यगात्मा । स यदानीं तैर्धर्मैरत्यन्तविनिर्मुक्तो भवति तदानीमविशेषात् परमात्मना सादृश्यमेति । इत्येवं स्थिते जिज्ञासा भवति किमयं तदानीं परमात्मनः पृथगेवावतिष्ठतेऽथवा तदविभागेनैकीभवतीति । तत्रेदं निर्धार्य्य ब्रूते—अविभागेन दृष्टत्वादिति । अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । "तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि । यत्र नान्यत् पश्यति । न तु तद् द्वितीयमस्ति । ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम" इत्यादिभिर्वाक्यजातैः परमात्माविभक्तस्यैव तस्य दर्शनात् ॥ ननु—यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"—इति श्रुतौ साम्योपदेशात् । "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता"—इतिश्रुतौ साहित्योपदेशात् । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" । इति स्मृतौ साधर्म्योपदेशाच्चास्य मुक्तात्मनः परमात्मपार्थक्यं लभ्यते इति चेन्न । देवादिप्राकृतरूपप्रहाणेन ब्रह्मजनानगुणैः परस्परैकीभावे साहित्यं, धर्मतोऽनतिरेकं च वक्तुं तथा व्यवहारात् ॥ तथा च मुक्तात्मनः परमात्मना सर्वथैकीभावो भवतीति सिद्धम् ॥

॥ इति शंकरमतेन कैवल्यमुक्तौ जीवात्मनः परमात्मना सर्वथैकीभावस्य मुक्तित्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

रामानुजस्तु जीवेश्वरयोर्भेदवादितया यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यादि श्रुतिस्मृत्यनुरोधान्मुक्तस्य परमात्मस्वरूपैक्यमसहमानः सूत्रमिदमन्यथा व्याचष्टे। तथाहि मुक्तात्मा परस्माद्‌ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागेनानुभवति । परं ब्रह्मोपसंपद्य याथातथ्येन निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य स्वात्मनो दृष्टत्वात् ॥ यथा शरीरमिदं जीवात्मना सात्मकं प्रतिपद्यते तथायं जीवात्मापि परमात्मना सात्मकः प्रतीयते। शरीरप्रत्यगात्मनोरविभागवत् प्रत्यगात्मपरमात्मनोरप्यविभागं तदानीमनुभवति। अहंब्रह्मास्मीत्याद्यभेदश्रुतीनामत्रैव तात्पर्यात् ॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । अधिकं तु भेदनिर्देश्यादधिकोपदेशादित्यादिसूत्रजातं चात्रार्थे विमृश्यम् ॥

॥ इति रामानुजमतेन कैवल्यमुक्तौ जीवात्मनः परमात्मना सात्मकत्वानुभवस्य मुक्तित्वाधिकरणम् ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ३ ॥

मुक्तावस्थायां प्रत्यगात्मा बाह्यधर्मविमोक्षणात् स्वेन रूपेणाविर्भवतीत्युक्तम्। तत्र कीदृशेन स्वरूपेणेति जिज्ञासायां जैमिनिस्तावदाह—ब्राह्मेण रूपेणाविर्भवतीत्युपन्यासादिभ्यो गम्यते। एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्युपन्यस्य, स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इति, सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति चाख्यानादपहतपाप्मत्वादेरेवास्य ब्रह्मणः स्वीयरूपत्वात् ॥ अथौडुलोमिस्त्वाचार्यो मन्यते। चितितन्मात्रेण रूपेण मुक्तात्मनोऽवस्थानमस्ति। स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव विज्ञानघन एवेत्यवधारणादस्यात्मनो विज्ञानमात्रात्मकत्वात् ॥ यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथापि विकारसुखदुःखाद्यविद्यात्मकधर्मव्यावृत्तिमात्रं तत्र गम्यते न तु तावता केनचिद्धर्मेण धर्मित्वमुपपद्यते। सत्यकामत्वादयो धर्मा यद्यपि वस्तुस्वरूपेणोच्यन्ते। तथापि न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमिति सूत्रेऽस्यात्मनोऽनेकाकारत्वप्रतिषेधान्न कामसंकल्पादीनां चैतन्यवदात्मस्वरूपत्वं संभाव्यते। अत एव जक्षनक्रीडनरमणान्यपि दुःखाभावमात्राभिप्रायाणि स्तुत्यर्थान्येव नतु मुख्यानि। तेषां द्वितीयविषयत्वान्निरस्ताशेषप्रपञ्चेऽस्मिन्नेषामयोगात् तस्माद्विशुद्धज्ञानमात्रं स आत्मा न स्वयं तदानीं ज्ञानवान् सर्वज्ञ इति प्रतिपत्तव्यम् ॥ अथ बादरायणस्तु विरुद्धयोरप्यनयोर्जैमिन्यौडुलोमिमतयोरविरोधमेव पश्यति । एवमुक्तरीत्या पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेपि "एष आत्मापहतपाप्मेत्याद्युपन्यासात् सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वज्ञत्वादिरूपस्य जैमिन्युक्तपूर्वभावस्याऽपि संभवात् ॥ प्रकाशस्य प्रकाशकत्ववज्ज्ञानस्य ज्ञानवत्त्वं नानुपपन्नम्। तत एव च सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादयोऽप्यविरुद्धाः ॥

॥ इति स्वात्मैक्येणात्मनः संकल्पोपनतसर्वकामाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रामानुजस्त्वाह—न ज्ञानमात्रमेवास्यात्मनः स्वं रूपमिति श्रुतिसिद्धोऽर्थः। किन्तु यथा रसवत्स्वाम्रफलादिषु त्वगादिभेदेन रसभेदोऽवकल्पते, न तथा सैन्धवघने। तत्र हि सर्वत्रैकरसोऽस्ति। एवमस्यात्मनः सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वं स्वप्रकाशस्वरूपत्वमिति कृत्वा कृत्स्नोऽप्यात्मा जडव्यावृत्तः स्वप्रकाशोऽस्ति। नान्यायत्तप्रकाशः स्वल्पोऽप्यस्य प्रदेशोऽस्तीत्यत्रैव श्रुतितात्पर्य्यम्। तथा च यथा सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुराद्यवगता रूपकाठिन्यादयो धर्म्मा न विरुध्यन्ते तथेह कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽपि अपहत-पाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादिधर्मसम्बन्धः श्रुत्यन्तरसिद्धो न विरुध्यते।

॥ इति रामानुजमते कैवल्यमुक्तौ निर्दोषगुणवच्चेतनात्मरूपाभिसंपत्त्यधिकरणम् ॥३॥

॥ इति कैवल्यमुक्तिविचाराधिकारः पूर्णः ॥

अथ निःश्रेयसमुक्तिविचाराधिकारः।

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः। अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४ ॥

सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादिरूपेणाय मुक्तात्माविर्भवतीत्युक्तम्। तस्य च संकल्पसिद्धा व्यवहाराः श्रूयन्ते "स तत्र पर्य्येति जक्षत् क्रीडन् रममाण इत्यादयः। तत्रैता यथाकामं स्त्रीयानज्ञात्यादिप्राप्तयः संकल्पपूर्विकाः प्रयत्नान्तरसापेक्षा उत्पद्यन्ते अथवा प्रयत्नान्तरनिरपेक्षं संकल्पमात्रादेवोप-पद्यन्ते इति संशये लोके संकल्पितकार्य्यसिद्धौ प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनाद-त्राप्यपेक्षा स्यादिति प्राप्ते निरूपयति संकल्पमात्रादेवास्य सर्वे कामाः संसिध्यन्ति न निमित्तान्तरमपेक्षन्ते इति तच्छ्रुतेरवगम्यते। "स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्येवमादिश्रुतिजातं निमित्तान्तरनिरपेक्षं संकल्पस्यार्थोद्भावकत्वं दर्शयति। निमित्तान्तरमपि वापेक्ष्यमाणं संकल्प-मात्रोपपाद्यं स्यात्। अतः संकल्पस्यैव सर्वार्थसाधकत्वात् स मुक्तात्मा सत्य-संकल्प उपपद्यते। अत एव चावन्ध्यसंकल्पत्वादयमनन्याधिपतिर्भवति। नास्य तदानीमन्योऽधिपतिरवतिष्ठते। परतन्त्रत्वे हि परसंकल्पाधीनतया कदाचिद् व्याहतसंकल्पः स्यात्। सत्यसंकल्पस्तु श्रूयते। तस्मादयमात्मा मुक्तः स्वतन्त्रो भवतीत्यवधेयम्।

॥ इति स्वातन्त्र्येणात्मनः संकल्पोपनतसर्वकामाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १ ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पा-मननात् ॥ २ ॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ ३ ॥ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपद्यते ॥ ४ ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ ५ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ ६ ॥ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ७ ॥

संकल्पादस्य सर्वे कामाः सिध्यन्तीत्युक्तत्वान्मनस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धम्। किन्तु शरीरेन्द्रियाणि मुक्तात्मनः सन्ति न सन्तीति विचारः प्रक्रम्यते। तत्र मुक्तावस्थायामात्मनः शरीरस्येन्द्रियाणां चाभावं बादरिर्मन्यते। एवं ह्याह श्रुतिः "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः"। इति सशरीरस्य सुखदुःखयोगाव्यतिरेकमुक्त्वा "अस्माच्छरीरात् समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति मुक्तस्याशरीरत्वं दर्शयति। "स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके इति च शरीरमनपेक्ष्यैव केवलेन मनसा सिद्धिमाप। तस्मान्न सन्त्येव देहेन्द्रियाणि मुक्तात्मन इति बोध्यम्। मुक्तस्याशरीरत्वात् स्वप्नवदस्य सांकल्पिकाः सर्वे कामाः स्युरिति प्राकाम्यं सर्वैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं चास्य भाव्यम् इत्येकः पक्षः ॥ १ ॥ जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्येन्द्रियाणां च भावं मन्यते। "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पाम्नानात्। शरीराभावपरम्। तस्मात् सन्त्येव नित्यं देहेन्द्रियाणि मुक्तस्यापीति बोध्यम्। सशरीरत्वाच्च मुक्तस्यापि जाग्रद्वद्वास्तविकाः सर्वे कामाः स्युरिति प्राकाम्यसर्वैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं चास्य भाव्यम्। इत्यपरः पक्षः ॥ २ ॥ अथ बादरायणो मन्यते। अत एवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविध द्वादशाहवत् प्रतिपत्तव्यमिति। यथा द्वादशाहयागोऽहीनेषु पाठादहीनः सत्रेषु पाठात् सत्रश्च भवति। एवमयं मुक्तात्मा उभयथा श्रुतत्वात् सशरीरश्चाशरीरश्च संभाव्यते। अपि चातः संकल्पादेतदुभयविधं द्रष्टव्यम्। यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति अशरीरतासंकल्पे त्वशरीर एवेति। सत्यसंकल्पत्वात् संकल्पवैचित्र्याच्चेति सिद्धान्तपक्षः ॥ ३ ॥ तत्राशरीरत्वपक्षे स्वप्नवन्मोक्षेपि उपलब्धिमात्राः सर्वे कामाः संकल्पादुपपद्यन्ते। सशरीरत्वपक्षे तु जाग्रद्वदेव सर्वे कामाः स्युः।

ननु संकल्पमात्रादयमनेकशरीराणि निर्मातीति चेत् तेष्वेकस्यैव सात्मकत्वाच्चेतनत्वं स्यादितरेषामनात्मकत्वाद्दारुयन्त्रवज्जडत्वं संभाव्यते। प्रत्यगात्मनोऽणुपरिमाणत्वादेकत्रैव क्वचित् शरीरे तदवस्थानादन्यशरीरेषु तदप्रवेशादिति चेत् तत्रोच्यते—प्रदीपवदावेशो द्रष्टव्य इति। यथैकदेशे वर्तमानस्यैकदीपस्य स्वच्छेष्वनेकवस्तुषु स्वप्रभयाप्यातया नानाप्रदीपाभासप्रवर्तकत्वम्। एवमेकस्याप्यात्मनो मुक्तावस्थायामसंकुचितैश्वर्यतया प्रतिशरीरं स्वचैतन्यव्याप्त्या नानाभावोपपत्तिः सम्भवति ॥ एकमनोऽनुवर्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात् सृजति। तेषु च सृष्टेषूपाधिभेदादात्मनोपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं भवति। बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" इति श्रुतेरणुपरिमाणस्यापि जीवस्यैश्वर्ययोगादनेकधात्वोपपत्तेः ॥ ननु नेदमनेकशरीरा-

वेशादिलक्षणमैश्वर्य्यं मुक्तस्य संभवति । "तत् केन कं विजानीयान्न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयादेको द्रष्टाऽद्वैतो भवति" इत्यादिश्रुतिभिरेकत्वतो निर्विशेषप्रतिपादनाद् द्वितीयप्रत्याख्यानाच्चेति चेत् तत्रोच्यते ॥ स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षं हि तदाविष्कृतम् । स्वाप्ययः सुषुप्तिः संपत्तिः कैवल्यम् । तयोरेवान्यतरावस्थाभिप्रायेणैतत्संज्ञाभाववचनं प्रत्येतव्यम् । "यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति" इति । नायं खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानाति । अयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति" इति सुषुप्तौ निर्बोधत्वाविष्करणात् "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती" ति कैवल्येऽप्यसंबोधत्वाविष्करणात् । न त्वेतदिह सगुणविद्यापाकस्थानं भाव्यते । तत्र स्वर्गादैश्वर्य्यसुखोपभोगस्य श्रूयमाणत्वादिति शंकरः । रामानुजस्त्वन्यथा व्याचष्टे । "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमि" तिश्रुतिः परब्रह्मप्राप्तस्यान्तरबाह्यज्ञानलोपः प्राप्नोतीति कथमस्यात्मनो मुक्तावस्थायां सर्वज्ञत्वमुच्यते इति चेत् तत्राह । सुषुप्तिमरणयोरेवावस्थयोर्ज्ञानासंबोधत्वमात्मनः प्रतिज्ञायते । मुक्तस्य तु सर्वज्ञत्वमेवास्ति । आविष्कृतं हि तथैव श्रुत्या "स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति । "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति च ।

॥ इति निःश्रेयसाख्यापरमुक्तया मुक्तात्मनः सशरीरत्वाशरीरत्वव्यवस्थाधिकरणम् ॥ ५ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ २ ॥ विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ३ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ४ ॥ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ५ ॥ अनावृत्तिः शब्दात् ॥ ६ ॥

सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसा ये जीवा ईश्वरसायुज्यं लभन्ते ते सर्वात्मनेश्वरसाम्यमायान्तीति निरङ्कुशमेषामैश्वर्य्यं संभाव्यते "आप्नोति स्वाराज्यं" "सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" "तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्यादि श्रुतिभ्यस्तथावगमात् । तथाचेश्वरवदयं मुक्तात्मापि जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान् करोतीति कश्चित् प्रतीयात् तं प्रत्याह । जगद्व्यापारवर्जमेतस्य सर्वमैश्वर्य्यं संपद्यते । नत्वयमपि जगदुत्पादयति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि श्रुत्या प्रयतामेषां मुच्यमानानामभिसंवेशस्थानस्य जीवात्मविजिज्ञास्यस्य जगदीश्वरस्यैवास्मिन् जगज्जन्मस्थितिभङ्गकर्म प्रकरणात् । यतो वा इमानीत्यादिश्रुत्या च जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रयतां निवासस्य जिज्ञास्यस्येश्वरस्यासाधारणं लक्षणमुच्यते । यदि मुक्तात्मनामपि जगत्कर्तृत्वं स्यात् तर्हि तस्यैश्वरलक्षणत्वं न स्यादतिव्याप्तत्वात् । तस्मादीश्वरप्रकरणाज्जगद्व्यापारस्य मुक्तात्मसु न प्राप्तिः । असंनिहितत्वाच्च । अस्य हि मुक्तात्मनस्तथाविधैश्वर्य्यस्यादिमत्वाज्जगतः

स्थितिकाले पश्चात् संभाव्यमानतया जगदुत्पत्तिकाले तस्य संनिधानमेव नास्तीति जगत्कर्तृत्वं तस्य नोपपद्यते। ननु आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशात् संभाव्यते तस्य तथाविधमपि सामर्थ्यमिति चेन्न। आधिकारिका ये सवितृमण्डलादिषु विशेषायतनेषु व्यवस्थिता हिरण्यगर्भादय ईश्वरास्तेषां लोकस्थेषु भोगेष्वेवैतस्या कर्मवश्यस्य मुक्तात्मनः स्वाराज्यं भवतीति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि श्रुत्योच्यते। तथा चायं मुक्तात्मा ब्रह्मविभूतिभूतान् विकारलोकानेतान् सर्वानासाद्य तद्गतान् वैकारिकानेव सर्वान् भोगाननुभूय यथाकामं तृप्यतीति सिध्यत्यर्थः। अस्ति च विकारावर्त्यपि नित्यमुक्तं पारमेश्वरमन्यद्रूपम्। तथाहि तस्य परमेश्वरस्य द्विरूपां स्थितिमाह श्रुतिः। तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति। तत्र नेतरालम्बनास्तन्निर्विकारं रूपमाकलयितुं शक्नुवन्ति तेषामतत्क्रतुत्वात्। तस्माद् द्विरूपेऽस्मिन् परमेश्वरे निर्गुणरूपमनवाप्य सगुण एवैतद्रूपे सज्जन्ते सगुणविद्यया मुक्ताः। एवमत्र सगुणेऽपि ते जगत्कर्तृत्वादिसाधारणं निरवग्रहमैश्वर्य्यमनवाप्य सावग्रहे सर्वविधभोगलक्षणैश्वर्य्ये एवावतिष्ठन्ते इति सिद्धम्। इति शंकरः। रामानुजस्त्वाह। ननु यद्ययं मुक्तात्मा ब्रह्मविभूतिभूतान् विकारलोकान् वैकारिकांश्च तांस्तान् भोगानेवोपलभते। तर्हि विकारान्तर्वर्त्ति भोगमात्रलाभे बद्धस्येव मुक्तस्याप्यत्र बहुरूपमात्रभोग्यभोक्तृत्वापत्तिरिति चेत् तत्रोच्यते। अस्ति च विकारावर्त्यपि किञ्चिन्निर्धूतनिखिलविकारमनन्तकल्याणैकतानं निरतिशयानन्दं परंब्रह्म। तदप्ययमनुभवति मुक्तात्मा। तथाहि निर्विकारे तस्मिन् परब्रह्मणि परमानन्दे मुक्तस्यानुभवितृत्वेन स्थितिमाह "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयतेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति। रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवतीति॥ तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति च। अतः सविभूतिकं सर्वविकारातीतं ब्रह्मानन्दमनुभवन् विकारान्तर्वर्तिनोऽप्याधिकारिकमण्डलस्थान् भोगानयं मुक्तात्मा भुङ्क्ते इति सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यस्यार्थः इत्थं च शंकरमते वैकारिकानन्दमात्रं रामानुजमते वैकारिकं विकारातीतं चानन्दभोगं भुञ्जानस्यैतस्य मुक्तात्मनस्तावदेव स्वाराज्यमैश्वर्य्यं चोपपद्यते न त्वस्य जगत्कर्तृत्वलक्षणमप्यैश्वर्य्यमस्ति। तस्य नित्यमुक्तपरमेश्वरमात्रधर्मत्वात्। एवं हि दर्शयतः प्रत्यक्षानुमाने। प्रत्यक्षं श्रुतिस्तावत्—"भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादि। अनुमानं स्मृतिः—मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ इति॥ अथवा मुक्तस्य सर्वविधानन्दभोगोऽपि परमेश्वर एव हेतुरित्येवं श्रुतिस्मृती दर्शयतः। एष ह्येवानन्दयाति। मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते इति रामानुजः। शंकरस्तु न तत्र सूर्य्यो भाति इत्यादि श्रुतिः। नतद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावक इत्यादि स्मृतिश्च परमेश्वरस्यविकारावर्ति च रूपं दर्शयत इत्याह। वस्तुतस्तु तथाहि स्थितिमाहेति पूर्वसूत्रेण गतार्थत्वादिह शंकरस्यार्थो न साधी-

यान् ॥ युक्तं तु श्रुतिस्मृती सगुणविद्यावतां मुक्तानां विकारालम्बनत्वाज्जगत्कर्तृत्वा-दिसाधारणं निरङ्कुशमैश्वर्य्यं नास्तीति दर्शयत इत्यर्थं सूत्रलापनम् । भोगमात्रसाम्य-लिङ्गाच्चेत्युत्तरसूत्र चकारस्य तदानुगुण्यात् ॥ सर्वेषु लोकेषु कामचाराद् मुक्तानां सर्वविधसुखभोगमात्रे केवलमीश्वरेण साम्यमित्येतत्रैव लिङ्गं भवति । "तमाह—आपो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसौ इति । स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति"—इत्यादिषु भेदेन व्यपदेशात् ॥ तस्मादीश्वरेणैषां भोगमात्रे साम्यं न जगद्व्यापारेऽपीति सिद्धम् । नन्वेवं तर्हि मुक्तानामैश्वर्य्यस्य सातिशयत्वादन्तवत्त्वं स्यात् तथा च पुनरावृत्तिरपि कदाचित् प्रसज्यतेति चेत् तत्रोच्यते अनावृत्तिः शब्दात्।यद्यपि चन्द्र-लोकादिवदस्य ब्रह्मलोकस्यापि संस्थानविशेषः श्रूयते कौषीतकादिश्रुतिषु । अस्ति हि तृतीयस्यामितो दिवि ब्रह्मलोके द्वावर्णवौ, ऐरम्मदीयं सरः, अश्वत्थः सोमसवनः, ब्रह्मणोऽपराजिता पूः । प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म" ।—इत्यादिः । तथापि तं ते प्राप्य न चन्द्रलोकादिवद् भुक्तभोगा आवर्तन्ते—"तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति, तेषां न पुनरावृत्तिः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते," ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते"—इत्यादि शब्दैरनावृत्तेः प्रतिज्ञानात् ॥ दर्शितं चैतत् प्रागपि "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमिति सूत्रे । तथा च यथा निर्गुणविद्यायां सम्यग् दर्शनविध्वस्ततमसामनावृत्तिस्तथा सगुणविद्यायामप्यपरब्रह्मलोकं प्राप्तानामेषां मुक्तानामस्त्यनावृत्तिरिति सिद्धम् ॥

इतिमुक्तानां जगद्व्यापारातिरिक्तसर्वैश्वर्य्यसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ इति मुक्तिपादश्चतुर्थः संपूर्णः ॥

१ २ ३ ४
इति सन्ति यत्र विद्योत्क्रान्तिगतिक्रमविमुक्तिभिः पादाः ।
अध्यायः स चतुर्थो विद्वद्यात्रानिरूपकः पूर्णः ॥ १ ॥
श्रीमन्माधवसिंहभूपतिकरच्छायाश्रयात् सर्वतो ।
निर्धूताखिल तापसंततिरयं निर्व्यग्रचित्तः सुधीः ॥
सर्वैश्वर्य्यसुखं निरन्तरमलं भुञ्जन्निमं वैक्रमे ।
वर्षे गोनगगोमहीपरिमिते ग्रन्थं व्यधादुत्तमम् ॥ २ ॥ (१६७६)
राजीवनन्दतनयो विबुधाढ्यगाढाग्रामोद्भवः सकलशास्त्ररहस्यवेत्ता ।
मत्स्येशमाधवकृपावशलब्धशान्तिर्ग्रन्थं व्यधादनुपमं मधुसूदनोऽयम् ॥ ३ ॥
शारीरकविज्ञानं भूषयति ब्रह्मविज्ञानम् ।
ताभ्यां भूषितहृदयो विद्योतं वेदलोकयोर्लभते ॥ ४ ॥ ० ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीतं शारीरकविज्ञानशास्त्रम् सम्पूर्णम् ॥

शारीरसूत्र व्याख्यानं वल्लभमतानुसारेण ॥

३ अध्याये १ पादः

(१) तदन्तर प्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥१॥—त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात ॥२॥ प्राणगतेश्च ॥३॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥४॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न, ता एव ह्युपपत्तेः ॥५॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतोतेः ॥६॥ भाक्तं वाऽनात्मवित्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

॥ अथ वल्लभानुगामिनां व्याख्या ॥

जीवात्मनामारोहणप्रत्यवरोहणचक्रके पञ्चाग्निविद्या श्रूयते । तत्र द्युलोकेऽग्नौ श्रद्धाहुत्या सोमसंभवः । पर्जन्येऽग्नौ सोमाहुत्या वृष्टिसंभवः । पृथिव्यग्नौ वृष्ट्याहुत्या अन्नोत्पत्तिः । पुरुषाग्नौ अन्नाहुत्या रेतःसंभवः । योषाग्नौ रेत आहुत्या गर्भसंभवः इति पञ्चाहुतिभिरपां पुरुषभाव उच्यते । स पुरुषः पुनरेव शरीरं परित्यज्यार्द्धं गच्छन् द्युलोकेऽग्नौ श्रद्धया हूयमानः सोमभावं प्रतिपद्यते । सेयं प्रथमाहुतिस्तावद्विचार्य्यते ॥

सप्तसूत्रं प्रथमाधिकरणम्॥ब्रह्मज्ञानौपयिकजन्मार्थमस्माच्छरीराज्जीवात्मा संस्कृतभूतैः सहितो गच्छति । पञ्चभूतानां संस्कृतत्वं तु पञ्चाहुतिफलभूतत्वमिति प्रथमार्थः ॥ १ ॥

(१) तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्राणगतेः श्रवणाच्च प्राणेन गच्छता समपां गमनं सिद्धं भवति आपोमयः प्राण इति श्रुतेरपां प्राणपोषकत्वात् ॥ इति तृतीयार्थः ॥ ३ ॥

यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिश्रुत्या अग्निवाय्वाद्यप्ययबोधिकाया मुक्तविषयत्वादुत्क्रमणश्रुतेरमुक्तविषयतया भाक्तत्वान्मुख्यश्रुत्या गौणश्रुतेर्बाध इति चतुर्थार्थः ॥ ४ ॥

अथ सर्वे जीवाः संस्कृतभूतयुक्ता गच्छन्ति अथवा ज्ञानाधिकारिण एवेति विचारे पञ्चाग्निविद्यायामधिकारिणामश्रुतत्वाद्विशेषात् सर्वेषामेव जीवानां पञ्चाहुतिप्रकारेण जन्मेति प्राप्नोतीति चेन्न । इष्टादिकारिणो हि धूमादिमार्गेण गच्छन्तः

सोमत्वं लभन्ते । सोमभावाच्चायं पञ्चाहुतिप्रकारः संभवतीत्यत इष्टादिकारिण एवेत्थं संपरिष्वक्ता गच्छन्ति न सर्वे जीवा इति सिद्धम् इतिषष्ठार्थः ॥ ६ ॥

अन्यत्र न विशेषः ॥ अस्मिन्मते न सर्वजीवानां भूतसूक्ष्मैरन्यैश्च प्राणादिभिः सहारोहः किन्तु इष्टादिकारिणामेवेत्येको विशेषः । अग्निवाय्वाद्यप्ययश्च मुक्तिदशायामेव न सर्वदेत्यन्यो विशेषः । एतदुभयं चिन्त्यम् ॥

॥ इति पञ्चाग्निविद्यायां प्रथमाहुतिविचाराधिकरणं वल्लभीयानाम् ॥

२ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ १ ॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥२॥ आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् ॥३॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥४॥ ३ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ५ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ६ ॥ स्मरन्ति च ॥ ७ ॥ अपि च सप्त ॥८॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥९॥ ४ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥१०॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥११॥ स्मर्य्यतेऽपि च लोके ॥१२॥ दर्शनाच्च ॥१३॥

वल्लभीयानां मते कृतात्यये इत्यारभ्य त्रयोदशसूत्रं द्वितीयाहुतिविचाराधिकरणम् । इष्टादिकारिणां चन्द्रारूढानां सोमत्वं क्रियते । कृतसोमत्वनाशेऽवान्तरफलसाधकसुकृतफललेशसहित एवावरोहति स महात्मा धन्यो जीवो न तु सुकृतफलरहितः । दृष्टं हि लोके भोगसाधनमूलधननाशेपि तादृशवस्त्रोपकरणादिसहित एव तत्स्थानादपगच्छति । तथेहापि सानुशयोऽवरोहति । स्मृतिश्च—यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितमित्यादिः । अद्भिश्च भिन्नप्रकाराद्भिश्च परिष्वक्त आयातीत्याह यथेतमनेवं चेति । चकाराद्वैराग्यसहितोऽपीति अष्टमार्थः । इदमप्यवरोहणं न सर्वजीवसाधारणं किन्तु ज्ञानाधिकारिमात्रविषयमिति विशेषो वल्लभीयानाम् ॥ ननु तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादिश्रुतेश्चरणादेव सम्यग् जन्म सिद्ध्यतीति तदर्थमनुशयो नापेक्ष्यते इति चेन्न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता तस्याः पूर्वजन्मकृतपुण्यज्ञापकतयोपलक्षणार्थत्वेऽप्यत्रजन्मनि साधुवृत्ति नियामकत्वं नास्ति । तस्मादिह जन्मनि ज्ञानोदयसिध्यर्थमनुशयोपेक्ष्यते इति कार्ष्णाजिनिराह । ननूपलक्षणार्थमात्रत्वे चरणश्रुतेरानर्थक्यं स्यादिति चेन्न । काम्यकर्मिणां सुकृतभोगानन्तरं दुष्कृतभोगप्राप्तेर्न्यायप्राप्तत्वाद् दुष्टयोनिरपि संभाव्यते तन्निरासार्थं साधुयोनेरेव प्राप्त्यवगमार्थं तच्छ्रुतेः सार्थकत्वात् । साधुयोनिप्रापकधूमादिमार्गस्य तच्छ्रुत्यपेक्षत्वादितिनवमदशमार्थः सुकृतफललेशोऽनुशयः प्रागुक्तः । तत्र मतान्तरमाह—विहितनिषिद्धकर्मणी एवानुशय इति बादरिर्मन्यते इत्येकादशार्थः ॥ ११ ॥

ननु "ये वैकेचास्माल्लोकात् प्रयन्तीति कौषीतकिश्रुतौ सर्वपदोक्तेरनिष्टादिकारिणामपि सोमभावप्रापणं श्रुतम्। तस्मात् सर्वेषां सोमभावानन्तरं सानुशयमवतरता प्राप्नोतीत्यतः परिहृति। इतरेषामिष्टादिकर्तृभिन्नानां संयमने नाम यमलोके सुखदुःखं अनुभवतामारोहावरोहौ भवतः। "वैवस्वते विविच्यन्ते" इति श्रुतौ तेषां विलक्षणगतिदर्शनात्। व्यासादयोपि "यमेन पृष्टस्तत्राहमित्यादिना" यमगतिं स्मरन्ति ॥ - ॥ यदि सप्त रौरवादयो नरकास्तत्रापि यमव्यापाराद् यमगतित्वमेव ॥ ननु पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादि मार्गविद्यायां च गत्यन्तरस्यानुक्तत्वान्नास्त्येषा यमगतिरिति चेत् तत्रोच्यते। विद्यया देवयानकर्मणा सोमभाव इति श्रुत्या विद्याकर्मणोरेव गतिकारणत्वेन तत्र प्रकृतत्वान्न यममार्ग उक्तः यमगतौ विद्याकर्मणोरहेतुत्वात्। नैतावता तदभावः कल्प्यः। श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् ॥ ननु जायस्व म्रियस्वेत्यादिश्रुत्यां सिद्धे तृतीये सर्वजीवसाधारणे प्रवाहमार्गे यममार्गस्याप्यन्तर्भावः क्रियतां किमर्थं पृथङ् मार्गः कल्प्यते इति चेत् तत्रोच्यते। न प्रवाहमार्गेऽन्तर्भावः शक्यः। तथा यमलोकवत् तत्र सुखदुःखोपलभ्यत्वात्। अतथोपलब्धेरिति सूत्रपाठः। इयं च यमगतिर्लोकेपि स्मर्य्यते। मूर्छादिषु यमलोकगमनसंभाषणादीनां क्वचित्संभवात्। दर्शनाच्च यमपुरुषाणामजामिलप्रभृतिभिर्यमगतिः प्रतिपद्यते। तस्मादनिष्टादिकारिणां भिन्नैव यमगतिर्बोध्या न तु तेषां पितृयाणगत्या चन्द्रारूढानां सोमभावो नापि तेषामुत्तमशरीरार्थं चन्द्रात् प्रत्यवरोहः।

॥ इति पञ्चाग्निविद्यायां द्वितीयाहुतिविचाराधिकरणम्।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ १ ॥ साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २ ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३ ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ ४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ५ ॥

तृतीयेत्यारभ्य पञ्चसूत्रेण तृतीयाधिकरणेन तृतीयाहुतिर्विचार्य्यते। वृष्टेरन्नमित्युक्तम्। किन्तु लोके वीजं विना केवलवृष्टेरन्नोत्पत्तिर्नास्तीत्यत आहुस्तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्येति। तस्माद् यत्र क्व शोचति स्वेदते वा पुरुषः तेजस एव तद्वापो जायन्ते" इति श्रुतेः संशोकजस्य जलस्य तृतीयाहुतौ वृष्टिशब्देन ग्रहणम्। "तस्माद् यत्र क्व वर्षति तदेव भूमिष्ठमन्नं भवतीति श्रुतेर्बीजान्तरनिरपेक्षाभ्योऽप्यद्भ्योऽन्नं भवति ॥ १ ॥

ननु कथं वृष्टेरन्नस्य तृतीयाहुतित्वमुच्यते। यावता "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इत्युपक्रम्य, आकाशमाकाशाद्वायु वायुर्भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इत्येवमाकाशवाय्वभ्रमेघवृष्टिक्रमेण कार्य्यभावोत्तरमन्नभाव आम्नायते। तथा चाकाशवाय्वादीनामाहुत्यामनन्तर्भावान्न्यूनतेति चेत्तत्रोच्यते। साभाव्यापत्तिरुपपत्तेरिति। सा हि वाय्वादिरूपापत्तिराभाव्यापत्ति-

द्रष्टव्या । वाय्वादिवदाभानमेव भवति न तु मुख्यं वाय्वादित्वम् । आकाशवाय्वोः सोमादतिरिक्ततया सर्वथा ताद्भाव्यासंभवादाभानस्यैवोपपत्तेः ॥ २ ॥

वृष्टेरन्नरूपता च नातिचिरेण संभवति । "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति वक्ष्यमाणश्रुत्याऽन्नभावापत्युत्तरमेव विलम्बश्रवणात् । ततः पूर्वावस्थाया विशेषावगमात् ॥ ३ ॥

ननु "संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इत्युक्तेर्व्रीह्यादिभावोऽस्य भोगार्थः स्यादिति चेन्न । अन्यैर्जीवैः स्वकर्मभोगार्थं व्रीह्यादिभावापन्नैरधिष्ठितेऽस्मिन् व्रीह्यादिशरीरे तावद् पूर्ववत् संपृक्तस्यास्य प्रत्यवरोहतोऽन्यजीवस्य तात्स्थ्यात्ताद्भाव्यमितिन्यायेन व्रीहियवादिशब्दैरभिलापात् ॥ ४ ॥

ननु पापकर्मवशाद् दुःखभोगोपयोगिस्थावरशरीरापन्नस्यव्रीह्यादिशरीराधिष्ठातृजीवस्य तच्छरीरमशुद्धमस्तीत्यतस्तत्संपृक्तस्यास्य प्रत्यवरोहतो जीवस्याप्यशुद्धिः स्यात् । तथा च ज्ञानाधिकारयोग्यउत्तमशरीरवान् पुरुषस्ततो नोत्पद्येतेति चेन्न । देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवतीति शब्दप्रामाण्याद्देवान्नाशुद्धेः स्थावरभावरूपायास्तत्र रेतस्यसङ्क्रमणावगमात् ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयाहुतिविचाराधिकरणम् ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ १ ॥

अन्नस्य रेतोभावो बाल्ये वार्द्धक्ये क्लीबत्वे च व्यभिचरति इत्यतः समाधत्ते । रेतःसिग्योगोऽथेति बालवृद्धक्लीबादयो रेतःसिचो न सन्ति । रेतःसिचां त्वत्र योगो विवक्षितः । अथ शब्दो रेतः सिग्योगेऽवरोहणमार्गानुक्रमसमाप्तिसूचनार्थः । रेतः सिग्योगादनन्तरमेवाहुतिक्रमफलरूपोऽपां पुरुषभावः सिध्यति । नोत्तरतः पुनराहुत्यन्तरमपेक्ष्यते ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाहुतिविचाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

योनेः शरीरम् ॥ १ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः संभवतीति फलरूपां पंचमीमाहुतिमाह । योनेः शरीरमिति । न तावद्गर्भाशये गर्भसंभवमात्रमाहुतिफलं भवति किन्तु योनेर्वहिर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनाभिप्रेयते । अग्नेरुत्थितस्य फलत्वप्रतिपत्तेः ।

॥ इतिपञ्चमाहुतिविचाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति पंचाग्निविद्यानिरूपणपादः प्रथमः पूर्णः ॥ १ ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ निर्म्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्य्ययौ ॥ ५ ॥ देहयोगाद्वासोऽपि ॥ ६ ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

पूर्वपादे जीवस्य मोक्षान्तरङ्गसाधनज्ञानभक्तिसिध्यर्थं योग्यदेहसिद्धिरुक्ता। अथेदानीं मुक्तियोग्यतानिरूपणपाद आरभ्यते । तत्र जीवस्य मुक्तिप्रतिबन्धको गुणदोषसंबन्धः सृष्टिसंबन्धनिबन्धनोऽस्तीति कृत्वा सृष्टिसंबन्धः परीक्ष्यते। सूत्रद्वयेन तावत्पूर्वपक्षः क्रियते । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिर्वस्तुभूतास्ति। आह हि श्रुतिस्तथा रथान् रथयोगान् पथः सृजते इत्यादिना ॥ १ ॥ तादृशसृष्टिनिर्मातारं चैके आचार्य्या जीवं वदन्ति । एष सुप्तेषु जागर्तीत्यादिना। जागर्तीत्यनेन कर्तुरभ्रान्तत्वात् सृष्टेः सत्यत्वमुक्तम् । कामं कामं पुरुषो निर्म्मिमाण इत्यनेन सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते। पुत्रादयश्च स्वप्ने सृष्टा भवन्ति ॥ २ ॥

तथा च तादृशस्वाप्नसृष्टिकृतगुणदोषसंबन्धाज्जीवस्य मोक्षप्रतिबन्धः प्राप्नोतीत्यतः सिद्धान्तमाह । नैषा जीवकृता सृष्टिः किन्तु ईश्वरेच्छाकृतं मायामात्रमतत्स्वप्नदर्शनं न वस्तुभूतम् । यद्वस्तुनो यादृशदेशकालसापेक्षं रूपमवक्लृप्तं तद्रूपेण तस्य तत्रानभिव्यक्तेः ॥ ३ ॥

किमर्थं तर्हि स्वप्नसृष्टिरिति चेदुच्यते—सूचको हि स्वप्नः शुभाशुभफलस्यास्ति" । यदा कर्मसु काम्येष्वित्यादि श्रुतेः । आचक्षते च तथा स्वप्नाध्यायविदो धन्याधन्यानि स्वप्नरूपाणि ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवस्य बन्धादिः कुत इति चेदुच्यते। परस्यात्मनो यो जीवभोगेच्छानुकूलप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनसंकल्पः तस्मादस्य भगवदंशस्यापि जीवस्य निजमैश्वर्य्यादिगुणषट्कं तिरोहितं भवति । तत एवास्य बन्धमोक्षौ भवतः ॥ ५ ॥

अथवा मतान्तरं भवति । न परमेश्वरेच्छयैवास्य जीवस्य निजधर्मतिरोभावः किन्तु देहयोगादपि स प्रतिपत्तव्यः । अस्मिन्मते जीवन्मुक्तो न स्यात् । देहवियोगोत्तरमेव ज्ञानोदयसंभवात् । तस्मादीश्वरसंकल्पादेव जीवो बध्यते मुच्यते चेति मुख्यं मतम् ॥ ६ ॥

स्वाप्नसृष्टिः परीक्षिता । सुषुप्तौ सृष्टिरस्ति नास्ति वेति चिन्त्यते । तत्राह । नाडीषु वा परात्मनि वा जीवात्मसत्वे स्वप्नाभावे इति द्विविधा सुषुप्तिर्भवति । "ता वा अस्यैता हिता नाड्यः इति । तद्वा अस्यैतदात्मकाममिति च द्वैविध्येन सुषुप्तिश्रुतेः ।। अथवा व्याख्यान्तरम् । पुरीतन्नाडीषु परात्मनि च जीवात्मावस्थानश्रुतेस्तत्र सुषुप्तौ सृष्ट्यभावः ॥ ७ ॥

अथ जाग्रदवस्था चिन्त्यते । द्विविधा सुषुप्तिरुक्ता । तत्र नाडीषु सुषुप्तौ नाडीभ्य एव प्रबोधः । परात्मनि सुषुप्तौ हृदयदेशे परात्मनः सत्वात् तत एव प्रबोधः । यत्र स्थितस्तत एवास्य प्रबोधो युक्तः । प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति श्रुतेः ॥ ८ ॥

ननु सुषुप्तेर्द्वैविध्ये सति यदा परात्मनि सुषुप्तिर्भवति तदायं जीवः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः सुषुप्तौ परमानन्दमनुभवतीति स जीवो मुक्त एवाभूत् । अतस्तस्य जीवस्य पुनरुत्थानासंभवात् प्रबोधे कश्चिदन्य एवागन्तुको जीवः परमात्मेच्छया देहनिर्वाहार्थं देहे संसृष्टः स्यादिति चेत् तत् प्रत्याचष्टे । परात्मनः सकाशात् प्रबोधेपि नाडीप्रबोधवत् स एव तु जीवः पुनरुत्तिष्ठते । इति कर्म्मादिप्रत्यभिज्ञानाद्विजानीमः ॥ ९ ॥

ननु यत्र कर्मानुस्मृत्यादिहेतवो न संभवन्ति मुग्धादिषु तत्र नियामकाभावादन्यो जीवः स्याद् अत आह मुग्धभावेत्वर्द्धसंपत्तिः । मुग्धोऽत्यन्तमूर्खो विवेकशून्यो जडवद्धर्मा स हि परिशेषात् स एव वान्यो वेति निश्चयप्रमाणाभावात् सन्देहोऽवशिष्यते ।। यत्तु मुग्धो मूर्छित इति कैश्चिदुक्तं तदसत् । जीवावस्थानामेव विचार्य्यत्वात् प्राणायनविघातकृतायाः मूर्छाया विचारायोग्यत्वात् ॥ मुग्धस्तु मूढत्वात् कर्म्मानुस्मृत्यादिवैकल्यात् सन्दिह्यते ॥ तदित्थं स्वप्नादिदोषाणामप्रतिबन्धकत्वात् पञ्चाग्निसाधितदेहस्योपपद्यते ज्ञानाधिकार इति सिद्धम् ॥

॥ इति ज्ञानाधिकारे स्वप्नादिजीवावस्थापरीक्षाधिकरणम् ॥ १ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्रहि ।। ११ ।। न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।। १२ ।। अपि चैवमेके ।। १३ ।। अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।।१४।। प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ।।१५।। आह च तन्मात्रम् ।। १६ ।। दर्शयति चाथो अपि स्मर्य्यते ।।१७।। अत एव चोपमा सूर्य्यकादिवत् ।। १८ ।। अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ।।१९।। वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ।। २० ।।

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

परात्मनो धर्मा द्वेधा—स्वगताश्च जडजीवानुगताश्च । तत्र स्वगतधर्मास्तृतीयपादे वक्ष्यन्ते । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतास्त्वत्र विचार्य्यन्ते । तत्रोपनिषत्सु ब्रह्मधर्म्माणामाख्याने भूयोऽसामञ्जस्यं दृश्यते । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । एष मे आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकतन्दुलाद्वा । एष मे आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" इत्यादि वाक्यैः परस्परविरुद्धानामणुत्वमहत्त्वादीनामेकब्रह्मधर्मितयाख्यानं दृश्यते तन्नोपपद्यते इत्येकाऽनुपपत्तिर्भवति ॥ अपि च "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्त ॥ इति सर्वधर्मोपपन्नत्वं ब्रह्मणः क्वचिदुच्यते । क्वचिद्वा पुनः—अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्रभूताच्च भव्याच्च"—इत्येवं सर्वधर्मविनिर्मुक्तत्वमुच्यते । इत्यपराऽनुपपत्तिर्भवति । ताभ्यां व्याहतवाक्यत्वाच्च श्रुतीनामप्रामाण्यं प्राप्नोति । तत्राणुत्वमहत्त्वादिविरुद्धभावद्वयसामञ्जस्याय भावाभावोभयविरोधसामञ्जस्याय च केचित्तावदित्थमाहुः । सर्वत्र व्यापकस्य परस्य विभिन्नपरिच्छेदकतत्तत्स्थानाणुत्वमहत्त्वाद्युपाधिसंबन्धाद्विरुद्धोभयभावलिङ्गं संभवति । सर्वधर्मविशिष्टं ब्रह्म भिन्नं सर्वधर्मविनिर्मुक्तं तु ब्रह्म भिन्नमिति ब्रह्मणो भेदाच्च भावाभावोभयसामञ्जस्यमुपपद्यते इति । तदेतन्मतं प्रत्याख्यातुं सूत्रद्वयमाह—न स्थानतोपि परस्य विरुद्धोभयलिङ्गं समञ्जसं भवति । अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः"—इत्यादिषु सर्वत्र हि स्थाननैरपेक्ष्येणैव ब्रह्मणस्तादृशविरुद्धरूपाख्यानात् ॥ १ ॥

अपि च न ब्रह्मणो भेदकल्पनाद् भावाभावोभयविरोधोस्तीति चेत् तदपि न । मधुब्राह्मणो अयमेव स योऽयमित्यादिना प्रत्येकमभेदवचनाद् भेदकल्पनस्यायुक्तत्वात् ॥ २ ॥

अपि चैवमेके शाखिनो भेदं प्रत्याचक्षते । नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति । तस्मादित्थं युक्त्याभासाभ्यां विरोधापरिहाराउपनिषद्वाक्येषु परस्परविरोधः प्राप्नोत्येव ॥ ३ ॥

अथान्ये केचिदित्थं पञ्चभिः सूत्रैः परिहारमाहुः—जगदेवेदं रूपवदस्ति । ब्रह्मस्वरूपवदस्ति । जगद्विलक्षणत्वात् । तथा चोपनिषद्वाक्यानान्तद्ब्रह्मनिरूपणप्रधानत्वात् तत्रोपनिषत्स्वरूपवदेवास्ति प्रतिपाद्यं न तु रूपवदपि । सर्वकर्मादयस्तु जगद्धर्मा उपचारादुच्यन्ते । तेन निर्धर्मकत्व एव शास्त्रतात्पर्य्यं धर्मोपपादनं त्वौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे तस्य सर्वव्यवहारायोग्यत्वाद् ब्रह्मणस्तदाराधनस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य च वैयर्थ्यं स्यादिति चेत् तत्राह । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् तद्व्यवहारा उपपद्यन्ते । यथा सौरः प्रकाशो जीवैर्यथेच्छं स्थापयितुं विधातुं चाशक्यत्वादव्यवहार्य्योऽपि प्रकृत्या सूर्य्योदये मेघाद्यावरणाभावे च व्यवहार्य्यो भवति तथेदं ब्रह्मापि, आसीनो दूरं व्रजति, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता इत्यादि वाक्यैः सर्वधर्मरहितेप्यलौकिकसामर्थ्यवद्रूपत्वाज्जीवाद्यनुग्राहकत्वसंभवादीश्वरकृपयैव व्यवहार्य्यं संभवति । तस्माच्छास्त्रादिवैयर्थ्यं नास्ति ॥ ५ ॥

ननु अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इति श्रुतेरलौकिकसर्वेन्द्रियत्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यतीति निर्धर्मकत्वपक्षो व्याहन्यते इति चेन्न । आह च तन्मात्रं श्रुतिः—"यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्य इत्यादिना । तथा च प्रज्ञानघनस्वरूपातिरिक्तेन्द्रियाभावात् सर्वक्रियाणां तत एवोत्थानान्न निर्धर्मकत्वव्याघातः ॥ ६ ॥

ननु ब्रह्मण एवेदं जगदुत्पन्नमिति वेदान्ता आहुः । सर्वविधरूपवति चास्मिन् जगति कामादिधर्मा दृश्यन्ते । तथा च कारणधर्माणामेव कार्य्ये दर्शनाज्जगतो धर्मैरेव कारणे ब्रह्मणि सर्वधर्मवत्वं संभाव्यत इति चेत् तत्राह—दर्शयति श्रुतिरेव "अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिना" ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां सर्वेषामभावम् । अथो स्मर्य्यतेपि तथा—अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि । अतः प्रपञ्चधर्माणां ब्रह्मणि कथनमौपचारिकमेव सिद्धम् ॥ ७ ॥

अत एव च निर्णयात्—"समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरित्यादिना निरुपमस्याप्यस्योपमा क्रियते । अन्यथा स्वतो ब्रह्मणो विभिन्नत्वाधर्मसंभवात् जडजीवादिसम्बन्धव्यतिरेकेण तादृशविभिन्नधर्मव्यवहारोनुपपन्नः स्यात् ॥ उपाधियोगात्तादृशव्यवहारे दृष्टान्तमाह—सूर्य्यकादिवत् इति । सूर्य्यसहितं जलं सूर्य्यकम् । "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवादित्यत्र प्रतिबिम्बो जलादिनिष्ठो जलाद्युपाधिभेदाद्भिन्नवत् प्रतीयते तथा च ब्रह्मणि सर्वधर्म प्रतिषेधे एवैषां शास्त्राणां मुख्यं तात्पर्य्यम् । सर्वकर्मादयो जडजीवधर्मास्तु तत्रौपचारिका एवेति मतमेकदेशिनां सिद्धम् ॥ ८ ॥

अथ सिद्धान्ती तावदेतन्मतं प्रत्याचष्टे—अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् । यथाम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति न तथैते धर्मा ब्रह्म ग्रहीतुं शक्नुवन्ति । आधेयानां धर्माणामाधारत्वायोगाद्, ब्रह्मण एव सर्वाधारत्वप्रतिपत्तेश्च, ब्रह्मणोनीरूपनिःसङ्गतया प्रतिबिम्बवज्जडजीवधर्मेषु ब्रह्मणोऽनुषङ्गेन भानासंभवाच्च । तस्मात्सर्वकामादयो ब्रह्मधर्मा एव स्वाभाविका न तूपाधि संबन्धादौपचारिकाः इति मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

ननु तर्हि तेषूपनिषद्वाक्येषु विरोधः कथं परिहर्तव्य इति चेदत्र सिद्धान्ती परिहारमाह वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादिति । यथैकस्याकाशस्य करकादिष्वन्तर्भावाद् वृद्धिह्रासभाक्त्वम् एवमिहापि द्रष्टव्यम् । यथा जपाकुसुमलौहित्यं स्फटिक-

धर्माभावेपि स्फटिके संक्रान्तं प्रतिभाति एवमेते विरुद्धाविरुद्धाः सर्वे ब्रह्मण एव धर्मा अन्यत्रान्यत्र जडजीवेषु प्रतिभासन्ते नतु जडजीवधर्मा ब्रह्मणि संसृज्यन्ते। एवमेवोभयसामंजस्यात्। विरुद्धाविरुद्धसर्वधर्मोपपन्नस्यास्य नानाविधिविभिन्नपरिच्छेदवत्सु जडजीवेष्वन्तर्भावात् तत्र तत्राणुषु महत्सु च ते ते धर्माः ब्रह्मसंबन्धात् प्रतिपद्यन्ते इति विरुद्धोभयलिंगं समंजसं भवति ॥ १० ॥

एकत्र ब्रह्मणि विरुद्धोभयदर्शनाच्च तथा प्रतिपत्तुं युक्तम्। यथैकत्रैव शरीरे बाल्यकिशोरादिविरुद्धधर्माणां यथा वैकत्रैव रथचक्रे विरुद्धयोरवयवगतिसमुदायगत्योश्च सामंजस्यं दर्शनादेवोपपद्यते एवमिहापि स्यात्। यद्यत्र यथा दृश्यते तत्तत्र तथाभ्युपेयते नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदस्ति। तस्मात् सर्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न कश्चिद्विरोधः ॥ ११ ॥

ननु ब्रह्मणो विरुद्धाविरुद्धसर्वविधधर्मोपपन्नत्वमाख्यातं तन्नोपपद्यते। श्रुतिविरोधात् श्रुतिर्हि "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिना सर्वं धर्मसंबन्धं प्रतिषेधति इति चेत् तत्रोच्यते। प्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधति शास्त्रम्। जगति हि प्रत्यर्थमेतावत्त्वं प्रकृतं दृश्यते यत्तावत् स्थूलं तन्नाणु द्रव्यमस्ति। यच्चाणु द्रव्यं तन्न स्थूलमस्तीत्युभयोर्नियतमेतावत्वं प्रकृतं भवति। अतएवाणुत्वस्थूलत्वयोर्विरोधं प्रतिपद्यन्ते लोकाः। यत्परिमाणकं यद् द्रव्यं तद्द्रव्यं तदानीमेव तदन्यपरिमाणकं न संभवति लोके। एतावत्त्वस्य सर्वत्र जगति प्रकृतत्वात्। तदेव जगतः प्रकृतमेतावत्त्वं ब्रह्मणि प्रतिषेधति शास्त्रम्। तत्र हि सर्वलोकवैलक्षण्येन युगपत् सर्वेषां धर्म्माणामणुत्वस्थूलत्वादीनामभ्युपगन्तव्यत्वात् तथाहि यदिदानीं ब्रह्मणि परिमाणमुक्तम् अणोरणीयानिति, ततो ब्रवीति च भूयोऽन्यपरिमाणं महतो महीयानिति,। एवं यदेकत्रोक्तमग्निर्ब्रह्मेति, ततो ब्रवीति च भूयः सोमो ब्रह्मेति। अग्निरयमग्निरेव न सोमः। एवं सोमो नाग्निरिति सर्वत्रैतावत्त्वं प्रकृतं दृश्यते। ब्रह्मणि तु नेदमेतावत्त्वम्। तद्ध्यग्निश्च भवति सोमश्च। तस्माद्धर्म्मैतावत्त्वप्रतिषेधात् सर्वधर्मवत्त्वं ब्रह्मणि सिद्धम्। अस्थूलादिवाक्यैर्ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यमेवोच्यते तत्र स्थूलत्वादिपरिच्छेदनियमप्रतिषेधे एव तात्पर्य्यात् स्थूलत्वादिधर्मसंबन्धा न प्रतिषिध्यन्ते। तथा च जगद्धर्मा ब्रह्मणि नोपसृज्यन्ते। ब्रह्मधर्मा एव तु जगति सर्वत्रानुवर्तन्ते। ब्रह्मणि धर्मैतावत्त्वप्रतिषेधः। सर्वधर्मोपपत्तिः। जगति परस्परविरुद्धानां धर्माणां ब्रह्मणि सामंजस्यं चेत्येतेषामर्थानां संग्राहकब्रह्मणि अलौकिकधर्मस्थापने न लौकिकधर्मविरोधपरिहाराधिकरणमिदं बहुभीयं द्रष्टव्यम्।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वं द्विविधाऽनुपपत्तिरुपक्रान्ता विरुद्धभावद्वयनिबन्धना च। तत्राद्यायाः समाधानं कृतम्। द्वितीयेदानीं विचार्य्यते। यद्यपि पूर्वाधिकरणे एव प्रकृतैतावत्त्वप्रतिषेधवादेन निर्धर्मकत्वपक्षो निरस्तः। तथापि तेनास्पर्शमगन्धमरसं, सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्व रस इत्यादीनामेव विरुद्धवाक्यानां समन्वयः कृतो भवति। अवशि-

ष्यतेत्वन्यो विरोधः। तथाहि—यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्। न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा"—इत्येकत्र चक्षुर्वागादीनामविषयत्वं ब्रह्मण्याख्यायते। तेन ब्रह्मणो निराकारत्वं सिध्यति। अन्यत्र पुनः तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना चक्षुर्वागादिविषयत्वं प्रतिज्ञायते। तेन ब्रह्मणः साकारत्वं सिध्यति। तथा चावश्यमेकस्य यथार्थवादित्वात् प्रामाण्यमन्यस्य त्वौपचारिकार्थवादित्वाद् गौणत्वं वक्तव्यमित्युत्तरपक्षनिर्धारणे कर्तव्ये केचित् तावदाहुः। तदव्यक्तमेवास्तीति चक्षुर्वागाद्यविषयत्वमेव ब्रह्मणो युक्तम्। आह हि श्रुतिर्बहुशोऽव्यक्तत्वम् यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम्। संविदन्ति न यं वेदा विष्णुर्वेद न वै विधिः। यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिः॥ तस्मादिन्द्रियादिविषयतावादो ब्रह्मणः स्यादौपचारिक एवेति प्राप्ते सिद्धान्त उच्यते। अपि संराधने दृश्यं भवत्यैश्वरं रूपमिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां गम्यते। प्रत्यक्षं तावदुपासकानां स्वानुभवः। अनुमानं तु ध्रुवादीनां प्रत्यक्षोपाख्यानाद्भवति। श्रुति स्मृतिभ्यां च। ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादि श्रुतेः। भक्त्या त्वनन्यया लभ्यः, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेनेत्यादि स्मृतेश्च॥ न चाकारमन्तरेण साक्षात्कारः संभवति। तस्मात् साकारमनन्तगुणपूर्णं चेदं ब्रह्मेति सिद्धम्॥ इति ब्रह्मणि साकारत्वस्थापनेन साकारनिराकारविरोधपरिहाराधिकरणं वल्लभीयम्॥ २॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

पुनरन्यः प्रत्यवतिष्ठते। प्रकाशादिवन्निर्विशेषमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तु सवधर्मवत्। यथा प्रकाशः सूर्य्यचन्द्राग्निमणिप्रभृतीनां भिन्नभिन्नरूपो दृश्यते। जलं वा गङ्गायमुनाकूपादीनां भिन्नवद्भवति। सुवर्णं चाण्वजातीयं कटककुण्डलादिभेदाच्चानेकरूपं क्रियते तथापि तेषां प्रकाशत्वेन जलत्वेन सुवर्णत्वेन चैकरूप्यं प्रतिपद्यन्ते एवं ब्रह्मणोपि निर्विशेषत्वं स्यात्। यत्तु नानारूपेश्वरसाक्षात्कारान्यथानुपपत्त्या नानारूपवत्वं ब्रह्मणः कल्प्यते इति कश्चिद् ब्रूयात् तत्तुच्छम्। ईश्वरस्य साक्षात्कारो नाम प्रकाशस्तु तपःप्रणिधानादिकर्म्मणि भक्तेच्छानुरोधेनैवाभ्यासाद्बहुवारमनेकरूपेण च प्रकटीभवतीति तादृशानेकरूपदर्शनस्य वस्तुनिर्णायकत्वासंभवात्॥ १॥

अत एव चाभ्यासादनन्तेन रूपेणाविर्भावः संपद्यते। यदि केनचिद्धर्मविशेषेण धर्म्मे तद्रूपवत् स्यात्तर्हि तद्धर्म्मा स तेनैकरूपेणैवाविर्भवेत्। न ह्येकं वस्तु स्वतोऽनेकविधं भवति। तथाहि विग्रहधारणमेव तत्र लिङ्गं न स्वरूपमिति कृत्वा निर्धर्मकमेव ब्रह्म सिध्यतीति प्राप्ते॥ २॥ सिद्धान्तमाह—उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्

ब्रह्मस्वरूपनिर्णयो हि शास्त्रैकप्रमाणसाध्यो न युक्तिसाध्यः। शास्त्रे च निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वात् सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन चोभयथा व्यपदेशो दृश्यते। तस्मादुभयरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। तदुभयमपि वास्तविकं नित्यम्। विरोधस्तु नास्ति। गुणानामपि तदात्मकत्वेन तदभेदान्निर्गुणत्वस्यैवमाश्रयाश्रयिभावेन गुणानां स्फुरणात् गुणवत्त्वस्य च संभवादुभयोपपत्तेः। एकस्यानेकधाभानमपि न विरुद्धम्। अहिकुण्डलवत् संभवात्। यथा सर्प ऋजुशरीरः कुण्डलश्चेत्यनेकधा भवति तथा निर्गुणं निराकारं ब्रह्माप्यचिन्त्यशक्त्या नानागुणं नानाकारं स्फुरतीति संभवात्। तस्माद्विरुद्धाविरुद्धसर्वधर्मवदेकं ब्रह्मास्ति इति सिद्धान्तः। इत्यप्रत्याख्येयसर्वधर्मवद् ब्रह्माधिकरणं वल्लभीयम्॥ ३॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८॥ पूर्ववद्वा ॥ २९॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ३०॥

ननु ब्रह्मणः सर्वधर्मोपपन्नत्वं सिद्धान्तितं तत्रेदं जिज्ञास्यते-धर्मा इमे ब्रह्मणो भिन्ना वा ब्रह्मैव सन्तीति। भिन्नत्वे एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधः स्यात्। ब्रह्मत्वे तु ब्रह्मणः सर्वधर्मोपपन्नं व्याहन्यते। स्वेनाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तेरिति चेदत्र द्वेधा समाधीयते प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादित्येकम्। पूर्ववद्वा प्रतिषेधाच्चेत्यपरम्। तेजसां तावत् सूर्य्याग्न्यादीनां विम्बप्रकाशभेदाद्द्वैविध्यं दृश्यते। तत्र प्रकाशाश्रयो विम्ब एव यदि सूर्य्योऽध्यवसीयते तदा सूर्य्यस्य प्रकाश इति सूर्य्यसंबन्धितया प्रकाशः पृथग् व्यवह्रियते। यदि तु प्रकाशावच्छिन्नं सर्वमेव मण्डलं सूर्य्य इष्यते तदानीमद्वैतमुपपद्यते। तेजस इत्थंभूतरूपत्वात् सर्वत्रैवं भेदाभेदव्यपदेशः शक्यं कर्तुम्। वस्तुधर्मस्यानाक्षेप्यत्वात्। एवमेव ब्रह्मण्यपि प्रतिपत्तव्यम्। तस्यापि चिद्रूपस्य तेजस्त्वात्। सूर्य्यस्याङ्गिनोऽङ्गभूतप्रकाशवद्धर्मिणो ब्रह्मणः सर्वे धर्मा अङ्गभूतास्तदतिरिक्तानतिरिक्तरूपाः सन्तीत्यतिरिक्तत्वविवक्षायां सर्वधर्मोपपन्नत्वं ब्रूमः। अनतिरिक्तत्वविवक्षायां तु शुद्धब्रह्माद्वैतं प्रतिजानीमः। एकस्मिन्नेवार्थे प्रतिपत्तिद्वैधेऽपि वस्तुद्वैधाभावादविरोधः। इत्युपपत्तिविचारपक्ष एव सिद्धान्तमतेनोपनीयते॥ १॥

अथोत्पत्तिविचारपक्षेणाप्यन्ये समादधते। पूर्वं तावदरूपवदेव हीत्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्त उक्तः सोऽभ्युपगन्तव्यः। तत्र निर्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मासीत्। ततश्च एकोऽहं बहुः स्यामिति सृष्टीच्छया क्रियारूपेण प्रपञ्चरूपेण च सर्वेऽप्येते धर्मा ब्रह्मकार्य्यभूता उत्पन्नाः। तत्र च कारणं कार्य्याद्भिद्यते कार्य्यनाशेऽपि कारणानाशात्। तथा च कार्य्यकारणयोरभेदश्च व्यपदिश्यते भेदश्च। यथा कटककुण्डलरुचकस्वस्तिकादयः स्वर्णाद्भिद्यन्ते परस्परतश्च भिद्यन्ते तथैते जगच्छद्वा ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो भिद्यन्ते परस्परतश्च भिद्यन्ते इति सर्वधर्मोपपन्नत्वं ब्रह्मणः शक्यं वक्तुम्। यथा वा तानि स्वर्णाभिन्नानि स्वर्णमेव सन्ति। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं स्वर्णमित्येव

सत्यं तथैतानि जगन्त्यपि ब्रह्मकार्य्यभूतानि ब्रह्मैव सन्ति। तस्मादेकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानप्रतिज्ञासिद्धिः सद्विद्यायाम् । तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति शुद्धब्रह्माद्वैत-वादश्चोपपन्नः। एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतौ एवकारेणान्यनिषेधप्राप्तौ पुनरद्वितीय-मिति प्रतिषेधाच्च धर्मप्रतिषेधोऽपि गम्यते। धर्मधर्मिभावप्रतिषेधाद्विशुद्धाविद्ध-र्मकाद् ब्रह्मणः पश्चाद्धर्माणामभिव्यक्तिरित्युभयं ब्रह्मणि समञ्जसं भवति। इत्थं च प्रकारद्वये निर्दिष्टे सूत्रकृत्संमतिरुभयत्र दृश्यते। वल्लभीयानां तूपपत्तिः विचारपक्ष एवेति सिद्धान्तः।

॥ इति सर्वधर्मोपपन्नब्रह्मणि शुद्धाद्वैतवादाधिकरणं वल्लभीयानाम् ॥ ४॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥ सामा-न्यात्तु ॥३२॥ बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३३॥ स्थानविशेषात्प्रकाशा-दिवत् ॥३४॥ उपपत्तेः ॥३५॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥३६॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥३७॥

एवं ब्रह्मणो धाम्नः स्वधर्मसापेक्षां द्वैताशङ्कां परिहृत्य धर्म्म्यन्तरसापेक्षां द्वैताशङ्कां परिहरति पूर्वोत्तरपक्षाभ्याम्। तत्र पूर्वपक्षं तावदाह—परमतः सेतून्मा-नसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः। अतो ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदुत्कृष्टमस्ति इति सेत्वादि-हेतुभ्यो ज्ञायते। अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति ब्रह्मणः सेतुव्यपदेशात् तर-णानन्तरं पारं प्राप्यमन्यदस्तीत्यवगम्यते॥ १॥

यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदये आकाश इत्युन्मानव्यपदेशेन परि-च्छिन्नत्वादन्यसत्तापि संभाव्यते॥ २॥

उभावस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरे व समाहिते इत्याधाराधेयसंबन्धः॥ ३॥

य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः, य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषः—इत्येवं द्वयोः पुरुषयोरन्योन्यधर्मातिदेशो धर्मिभेदनिबन्धनो दृश्यते॥ ४॥

तथा चास्य ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वोक्त्या परिच्छेदरहितं किञ्चिदन्यतत्वमस्ति इति लभ्यते इति प्राप्ते उच्यते। सामान्यात्तु ते व्यपदेशाः क्रियन्ते इति। ब्रह्मणि संसारसागरोत्तरणोपायत्वसामान्यात् सेतुव्यपदेशः। निर्लेपत्वसामान्यादाकाश-व्यपदेशः। कामादिदोहाय चतुष्पात्त्वपरिच्छेदः। अमृतत्वाय षोडशकलत्वपरि-च्छेदः। अदुर्लभत्वाय सम्बन्धोक्तिः। अक्षिस्थितपुरुषे दिव्यत्वज्ञापनायादित्य धर्मातिदेशः। अतो ब्रह्मणि गुणविशेषाख्यानाय सेतुत्वादिवचनं न तु तावता ब्रह्म-स्वरूपापकर्षे तात्पर्य्यम्॥ ॥

इत्थमन्यसमानत्वेन व्यपदेशस्तु बुद्ध्यर्थः क्रियते पादवत् । यथा भूतादीनां पादत्वे विज्ञानमुपास्यर्थं तथेदमप्युपासनार्थं भविष्यति । इत्थं बुद्ध्योपासना कार्य्येति ॥ यथा सूर्य्यचन्द्राग्निप्रकाशादीनां सूर्य्यादिस्थानभेदात् समानधर्मत्वं नास्ति तथादित्याक्षिपुरुषयोरपि अद्यादिस्थानविशेषात् समानधर्मवत्वं न स्यादतस्तयोर्धर्मातिदेशः क्रियते इति नैतेन पुरुषद्वैविध्यम् ॥ ० ॥ उपपत्तेश्च सर्वोपनिषद्वाक्यानामेकं ब्रह्मैवाद्वितीयतत्वं सिध्यति ॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इतिश्रुत्या ततोऽन्यप्रतिषेधाद् ब्रह्मातिरिक्तधर्मितत्वकल्पनं नावकल्पते ॥ ❋ ॥ तस्मादनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य प्रतिषेधवाक्येनायामशब्दादिभ्योऽवगतं सर्वगतत्वमप्यस्यैव ब्रह्मणो ज्ञेयम् ॥ आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः । ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात् । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । सर्वतः पाणिपादं तदित्यादयो व्यापकाभिधायिन्यः श्रुतय आयामशब्दाः । आदिशब्दो युक्त्यभिप्रायः ॥ तथा च ब्रह्मैवेदं विशुद्धमद्वैतं सर्वधर्मोपपन्नं तत्वमिति सिद्धम् ॥

इति ब्रह्मातिरिक्ततत्वप्रतिषेधाधिकरणं वल्लभीयानाम् ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणो महिमानमाह । अमीषां जीवादीनां सर्वमेवैहिकं पारत्रिकं वा फलमत ईश्वरादेवोपपद्यते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादि श्रुतिभिस्तस्यैव वस्तुमात्रशासकत्वोक्त्या सर्वविधनिग्रहानुग्रहादिफलदातृत्वोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान" इत्यादि श्रुतिभिस्तथा श्रुतत्वाच्च । "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग् विधाः" इति स्मरणाच्च ॥ ३९ ॥

कर्मवादी जैमिनिस्त्वाचार्य्योऽतएव हेतोर्धर्मं फलदातारं मन्यते । तथाहि ईश्वरस्य जीवादिकर्मनिरपेक्षं स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वाभ्युपगमे तस्य वैषम्यनैघृंण्ये प्रसज्येते, कर्मविधयश्च व्यर्थाः स्युः । कर्मसापेक्षत्वे तु कर्मण एवान्ततः फलदातृत्वमुपपद्यते । दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविधिश्रुतिभिः कर्मणां फलप्रयोजकतायाः श्रुतत्वाच्च ॥ ईश्वरस्य फलदातृत्ववचनान्यर्थवादतया नेयानि ॥ ४० ॥

इत्थं जैमिनिमतमुपन्यस्य तत्प्रत्याचक्षाणः सिद्धान्तमाह—पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् इति । वादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्वमेव मतमभिप्रैति ॥ "एष ह्येव साधुकर्म कारयति"—इत्यादिश्रुत्या कर्मविधानेपीश्वरस्यैव हेतुव्यपदेशात् ॥ वैषम्यनैघृंण्यदोषस्त्वात्मसृष्ट्या परिहरणीयः । स्वतन्त्रस्येश्वरस्य फलोत्पत्तये कर्मणो द्वारीकरणं किमर्थमिति च—कृतप्रयत्नापेक्षास्त्विति सूत्रे पूर्वं विचारितमित्यास्ताम् ॥ ४१ ॥

अतः फलार्थिभिर्भगवानेव सेव्यो नान्य इति सिद्धम् ॥

॥ इतीश्वरस्य फलदातृत्वाधिकरणम् (वल्ल.) ६ ॥

इति जगद्धर्मविचारपादो द्वितीयः ॥ २ ॥ (औपाधिकधर्म्मपादः)

॥ अथ प्रातिस्विकधर्मविचारपादः ॥ ३ ॥

तत्रादौ उपास्यरूपनिर्णयाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥९॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ कार्य्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥२०॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

ब्रह्मैव सर्ववेदान्तप्रत्ययं बोध्यम् । सर्वैरपि वेदान्तवाक्यैरेकमिदं ब्रह्मैव प्रत्याय्यते । विधायकवाक्यादीनामेकरूपेण तत्र प्रतिपत्तेः ॥ १ ॥

अथ शाखाभेदेन वेदान्तानां भेदात्, प्रतिवेदान्तं चान्यान्यधर्मोपदेशात् । प्रतिपाद्यविषयस्य धर्मभेदादेकत्वं नास्तीति चेद् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । एकस्यामपि धर्मिव्यक्तौ भिन्नानेकधर्माः संभवन्तीति न धर्मभेदाद्धर्मिभेदः शक्यः ॥ अन्ये तु सूत्रमित्थं व्याचक्षते । भिन्नैर्धर्मैर्भिन्नशाखायां भिन्नोपनिषदि—ब्रह्मोपदिश्यते तस्मात्तत्र तत्र श्रुतौ प्रतिपाद्यं ब्रह्म भिद्यते इति चेन्नैतदेवं शक्यम् । एकस्यामपि शाखायामेकस्यामप्युपनिषद्येकस्यामपि श्रुतौ भिन्नैर्धर्मैर्बहुभिर्ब्रह्मोपदिश्यते । नैकस्यां

श्रुतौ प्रतिपाद्यं भेदेनाभिप्रेयते तद्भिन्नशाखायामपि नैतत् प्रतिपाद्यं ब्रह्म भिन्नं स्यादिति ॥ २ ॥

ननु तर्हि तत्तच्छाखायां भेदेनोक्तानामुपासनाप्रकाराणामन्यान्यशाखायामप्युपसंहारापत्तौ सर्वशाखिनां समुच्चयेनैक एवोपासनाप्रकारः स्याद् वेद्यैकत्वात्। उपासनाप्रकाराणां शाखाभेदेन भेदाभ्युपगमे तु वेद्यैकत्वं न स्यादिति चेत् तत्रोच्यते—तत्तच्छाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारेणैव कर्त्तकरणेऽधिकाराच्च हेतोः स्वाध्यायस्य वेदस्य सोमयागाद्यात्मके समाचारे तथात्वेन तच्छाखोक्तप्रकारेणैव तेषां कर्तव्यतानियमः क्रियते सववत् । यथा सवा नाम होमविशेषा आथर्वणिकानामेव कार्य्यत्वेन नियम्यन्ते नान्येषाम् तथान्यत्रापि बोध्यम् ॥ ३ ॥

एवमपि वेद्यैकत्वं न विहन्यते । उपासनारूपभेदेपि सर्वैं रूपैरेकस्यैवोपास्यत्वेन विज्ञातव्यत्वात् । दर्शयति च शाखाभेदेपि वेद्यैकत्वं—"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिना ॥ ४ ॥

अथवा व्यवस्थां वक्ष्यामः । द्विविधा ह्युपासका इष्यन्ते—एकान्तभक्ता अनेकान्तभक्ताश्च । ये निर्गुणं ब्रह्मोपासतेऽथवा सर्वैर्धर्मैरेकमेव शुद्धं ब्रह्मोपासते ते सामान्योपासका अनेकान्तभक्ता उच्यंते । ये पुनर्विष्णुं वा शिवं वा सूर्य्यं वा केनचिद्विशेषरूपेणानियम्योपास्यं गुणविशेषविशिष्टं ब्रह्मोपासते ते विशेषोपासका एकान्तभक्ताः स्युः । तत्रानेकान्तभक्तानां सर्वेष्वपि धर्मेष्वर्थस्योपास्यस्याभेदाद्विरोधमानासंभवात् सर्वधर्म्माणां सर्वत्रोपसंहारः स्यात् । ये विष्णुगुणाः ये वा शिवगुणा ये वा सूर्य्यगुणाः सर्वैरपि तैर्गुणैरविशेषं स एक एवोपास्यः संस्तूयते "त्वं विष्णुस्त्वं शिवः सूर्य्य इति । अथ विष्णुशिवादिरूपविशेषैकान्तभक्तानान्तु ये विष्णुशिवादिपरस्परविरुद्धा गुणाः कृष्णशुक्लादयस्तेषां समुच्चयायोग्यत्वात् परस्परं नोपसंहारः स्यात् । समाने चाविरुद्धे धर्मे दयालुत्वानन्दमयत्वसर्वाभीष्टफलदातृत्वदुःखहन्तृत्वादिरूपे विरोधाभावात् समुच्चयसंभवाद् विधिशेषवदुपसंहारः स्यादेव । शाखान्तरीयविध्युक्तधर्माणां शाखान्तरीयविधेः शेषवत् स्तुतिः शक्यते कर्त्तुम् । तत्रानुक्ताविरुद्धधर्मान्तरसमुच्चयेन तद्विधिरूपं कल्प्यमितिभावः ॥ ५ ॥

ननु व्यवस्थायामप्यनेकान्तभक्तानामविशेषात् सर्वैरपिगुणैरुपासमानानां सर्वशाखोक्तसर्वधर्मोपसंहाराभ्युपगमे धर्माणां परस्परविरुद्धानामनेकरसत्वात् तदभिन्नत्वेन विवक्षितस्य ब्रह्मणो वेदोक्तमेकरसत्वं व्याहन्येत । तथा चैकरसत्वं प्रतिपादकाच्छब्दादन्यथात्वमनेकरसत्वं प्रसज्येतेति चेन्न । अविशेषात् । यथेदमेकरसत्वं ब्रह्मणः शब्दतो निर्णीतं तथेदं विरुद्धानेकधर्मवत्त्वमपि ब्रह्मणः शब्दत एव निर्णीयते इति न शब्दादन्यथात्वं शक्यमाक्षेप्तुम् ॥ ६ ॥

अथवा नैष दोषः प्रसज्यते । परोवरीयस्त्वादिवत् प्रकरणभेददर्शनात् । परोवरीयस्त्वं नाम व्रतविशेषो दीक्षाप्रकरणे पठ्यते ततो दीक्षासहितस्यैव व्रतस्य परोवरीयस्त्वं नान्य-एवमिहाप्युत्तरतापिन्यां ज्ञानप्रकरणे ज्ञानिनं प्रत्येव ब्रह्मेदमेक-

रसमद्दश्यमग्राह्यमिति निरूपितम् ।' भक्तिप्रकरणे तु ध्यानोपयोगार्थमनेकविधा धर्मा उपासकरुचिसापेक्षा भिन्नभिन्नप्रकारेणाथर्वणोपनिषदि निरूप्यन्ते । तथा च प्रकरणभेदात् स्वरूपस्यान्यथात्वं नास्तीति बोध्यम् ॥ ७ ॥

ननु निर्गुणब्रह्मोपासका ज्ञानिन उच्यन्ते । सगुणब्रह्मोपासकास्तु भक्ताः स्युः । किन्तु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तस्यासत्वाद् गुणानामपि सर्वेषां ब्रह्मत्वमेवावगम्यते । तथा च यथैकस्य धर्मिणो ब्रह्मत्वं तथैवामीषां धर्माणामपि सर्वेषां ब्रह्मत्वमिति धर्मधर्मिणोरभेदाध्यवसायात् सर्वधर्मोपपन्नमपीदं ब्रह्म निर्धर्मकत्वेनैवाध्यवसीयते शुद्धाद्वैतवादिभिर्वल्लभीयैरिति सिद्धान्तितं प्राक् । एवं स्थिते निर्गुणोपासकानां भक्तानां चाविशेषाद् ब्रह्मोपासकतया सैकत्वं सिध्यति । सैकत्वाच्च प्रकरणभेदो नास्तीति शब्दादन्यथात्वं तदवस्थमेव । अत आह । संज्ञातश्चेत् प्रकरणैक्यं ब्रूयात् तदसत् । उक्तं तत्पूर्वं न वा प्रकरणभेदादिति । तदपि त्वस्त्येव प्रकरणभिन्नत्वम् । तथा हि एकान्तभक्तस्य तत्स्वरूपैकनिष्ठत्वेन, तत्स्वरूपबहिर्भूतधर्माणामनुपसंहारः । अनेकान्तभक्तस्य तु ब्रह्मत्वसामान्येन सर्वत्रैकज्ञानात् सर्वधर्मोपसंहारे बाधकाभावः । इत्थं च सैकत्वेऽप्यान्तरनिष्ठाभेदस्य नाप्रासत्वादुभयोरुपासनाप्रकरणं भिद्यते । प्रकरणभेदाच्चोपसंहारानुपसंहारौ भेदेन द्रष्टव्यौ ॥ ८ ॥

नन्वेकान्तभक्तानां परिच्छिन्नाकाररूपोपासकतया परमेश्वरोपासकत्वं न स्यात् । परिच्छिन्नरूपस्याथस्य देशकालानवच्छिन्नपरमेश्वरत्वाभिन्नत्वादिति चेत् तत्र ब्रूमः । व्याप्तेश्च समंजसमिति । सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिश्रुतः साकारस्यापि तस्य व्यापकत्वाभ्युपगमान्निर्धर्मकब्रह्मवत्सामंजस्यान्नानुपपत्तिः सवरस इति श्रुत्या च भक्तानुग्रहविग्रहस्य भिन्नभिन्नरसप्रादुर्भावाय भिन्नभिन्नरूपेण प्राकट्येपि सर्वधर्म्युपसहारेण व्यापकतया उपपन्नत्वात् ॥ ९ ॥

ननु सर्गलीलाविसर्गलीलादीनामीश्वरलीलात्वेन नित्यत्वात् सर्गलीलासम्बन्धिजीवानां विसर्गलीलासंबन्धित्वं न स्यात् । तथात्वाभ्युपगमे लीलाया अनित्यत्वप्रसक्तेरिति चेत् तत्राह × सर्वाभेदादन्यत्रेमे इति । लीलासम्बन्धिसर्वार्थानामीश्वरेण सहाभेदादन्यत्राग्रिमलीलायामपि इमे एव जीवाः संभवन्ति । जीवानामीश्वरांशत्वादीश्वरस्य चैकत्वाद् व्यापकत्वाच्च ॥ १० ॥

ननु लीलास्थितजीवानामीश्वराभिन्नत्वेन व्यापकत्वाभ्युपगमे साधकजीवानामपि पूर्णानन्दादिधर्मवत्त्वं स्यात् । ईश्वरधर्मस्य सर्वस्यापि तत्रौचित्यादिति चेत् तत्र ब्रूमः आनन्दादयः प्रधानस्यैवेश्वरस्य धर्माः स्युर्न तु जीवस्यापि । साधकजीवानामीश्वरादभेदो यावन्न स्फुरति तावत् पूर्णानन्दादीश्वरधर्माणां तत्राविर्भावाभावात् तत्र दुःखस्फूर्तेः । अभेदस्फूर्तौ तु जीवत्वव्यपायादीश्वरेणानतिरेकात् पूर्णानन्दादयो धर्मास्तत्राप्याविर्भवन्त्येव ॥ ११ ॥

ननु प्रधानस्येश्वरस्यानन्दमयत्वे प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामपि प्रधानधर्म्मत्वाविशेषात् तेषामप्यन्येश्वरे तदीश्वरतादात्म्यापन्ने मुक्तजीवे वेदोपसंहारः स्यादत आह प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरीश्वरे मुक्तजीवे चेष्यते। ईश्वरस्य निर्भेदाखण्डैकरसानन्दत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। भेदे हि सति प्रियमोदाद्युपचयापचयौ संभवतः। अन्तःकरणशुद्धेरपर्य्याप्तत्वे तत्तारतम्यानुरोधेनानन्दे प्रियत्वमोदत्वादयो विशेषा उपचयापचयभेदेन भासन्ते। यस्य त्वन्तःकरणशुद्धिः पर्य्याप्ताभूत् तस्य विशुद्धाभेदज्ञानिनः पूर्णानन्दरूपत्वात् तत्रैतेषां तारतम्यधर्म्माणामनवसरत्वान्न प्रियशिरस्त्वाद्युपसंहारप्रसक्तिः संभवति॥ १२॥

ननु विष्णुशिवसूर्य्यादिषु सगुणब्रह्मसु परस्परविरुद्धगुणानां पूर्वोक्तरीत्यानुपसंहारे सर्वगुणत्वाभावात् तेषां सर्वेषामपीश्वरत्वं न स्यात्। अनीश्वरत्वाच्चानुपास्यत्वं प्रसज्येतेति चेत् तत्रोच्यते इतरे त्वर्थसामान्यात् इति। इतरे विरुद्धधर्मा विष्णुशिवसूर्य्यादयो ह्यर्थस्य ब्रह्मणः सामान्याद् धर्मिरूपेणोपसंहार्य्या न तु धर्मरूपेण। परस्मिन् तत्तद्धर्मानुपसंहारेण परस्परतो भेदेऽपि ब्रह्मणा सह सर्वेषामस्त्यभेद इति सर्वतत्तद्धर्म्मिसमुच्चयेनैकं ब्रह्मैव शुद्धमुपास्यं सिद्धं भवति। यथा पुरुषे शृङ्गपुच्छादीनां जीवविशेषधर्माणामनुपसंहारेऽपि पुरुषाणां पशूनां च जीवसामान्यादेकवर्गे उपसंहारः तथेहापि प्रतिपत्तव्यः॥ १३॥

आध्यानाय हि गुणोपसंहारः क्रियते तस्माद् यावता ध्यानसिद्धिस्तावतामेव गुणानामुपसंहारः कार्य्यः। अन्येषां तु प्रयोजनाभावान्नोपसंहारः। तेन शुद्धाखण्डैकरसानन्दमयस्वरूपमात्रेण ध्यानसिद्धेर्न मोदप्रमोदादिपक्षादीनामुपसंहारः॥ १४॥

पञ्चकोशविद्यायाम् आनन्द आत्मेत्यानन्देऽस्मिन् आत्मशब्दान्मोदप्रमोदादीनामानन्दरूपतया तेषामप्यात्मस्वरूपेणैवोपसंहारः कार्य्यो न तु पक्षपुच्छादिरूपेण नवोपचयापचयरूपेण नवाभेदेन॥ १५॥

ननु तत्रैव पञ्चकोशश्रुतौ तस्यैष एव शारीर आत्मेत्युक्तेरन्यस्य शारीराभिमानिनो जीवस्य तदानन्दमयं प्रत्यात्मत्वेनोपदेशात्। जीवात्मधर्मोऽयमानन्दमयः प्रतीयते नत्वात्मा तथाचात्मशब्दादित्युक्तिर्न साध्वीति चेदत्रोच्यते। आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् इति। तस्यैष एव शारीर आत्मेति यदितरवदन्नमयादिष्वात्मग्रहणं तदुत्तरात् सर्वान्त्यादानन्दमयाद्धेतोरेव क्रियते। आनन्दमय एव हि शारीर आत्मा तस्यैव तु विज्ञानमयाद्यन्नमयपर्य्यन्तेष्वनुस्रव इष्यते। तस्य परमकाष्ठापन्नत्वेन तदतिरिक्तब्रह्मणोऽभावात्॥ १६॥

ननु पञ्चमतस्यैतस्यानन्दमयस्य व्यापकत्वेन सर्वत्रान्वयाद्भवतु नामान्नमयादिष्वप्यनुस्रवः किन्तु तावता पूर्वेष्वन्नमयादिषु पृथक् पृथक् श्रुतः शारीर आत्मा जीवः कथं प्रत्याख्यातः स्यादिति चेदुच्यते। स्यादवधारणादिति। एष ह्ये-

वेत्येवकारेण निर्धारणादानन्दमय एवायमन्नमयादिशरीराभिमान्यपि स्यान्न तु भिन्नो जीवः ॥ १७ ॥

ननु पञ्चकोशविद्यायामन्नमयादीनां पुरुषविधतामाख्याय तत्पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इति प्रतिज्ञायते। तथा चान्यस्यानन्दमयस्य पुरुषत्वे तस्यैव सर्वात्म्यात् कोयमन्यः पुरुषविधोऽवशिष्यते इति चेत् तत्र ब्रूमः । द्विविधो ह्यत्र पुरुषो विवक्षितः-बाह्यात्मा चान्तरात्मा च तत्र तैत्तिरीयके "तस्माद्वा एतस्मादादित्यादाकाशादिमहाभूतसृष्टिमुक्त्वा तत ओषधीभ्योऽन्नमन्नात् पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यन्नरसमयत्वात् कार्य्यात्मा यः पुरुषः तस्यैव बाह्यात्मन इहेदंशब्देनाख्यानात् तदन्तरपूर्वमानन्दमयादिलक्षणं बाह्यान्तरात्मत्वेनेष्यते । कार्य्यपुरुषापेक्षयैदमपूर्वं पुरुषलक्षणं प्रतिपत्तव्यम् ॥ १८ ॥

अथवाऽन्यथा व्याख्यास्यामः॥ शरीरादतिरिक्तोऽन्तरात्माप्यत्र द्विविधः—जीवात्मा परमात्मा च । तथा च यत्र बृहदारण्यके आत्मेत्येवोपासीतेत्युपक्रम्य तस्य सर्वेभ्यः प्रियमुक्त्वा ईश्वरो हि तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीतेत्युक्तम् ॥ तत्रात्मपदेन जीवात्मनः परमात्मनो वोपासनं विधीयते इति संशये उच्यते। कार्य्याख्यानादपूर्वमिति । प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यादि पूर्वश्रुतौ जीवात्मनः सर्वेन्द्रियकार्य्यैराख्यानादपूर्वं जीवभिन्नं ब्रह्मैवोपास्यं द्रष्टव्यम् ॥ ईश्वरो हीतीश्वरपदस्वारस्यात् सर्वस्मादन्तरमिति अन्तरात्मापेक्षयाप्यन्तरात्मत्वेनाख्यानाच्च ॥

ननु ब्रह्मेदमुपास्यं शुद्धाद्वैतमेकरसं व्याख्यातम् । चक्षुःश्रोत्रहस्तपादादीनीन्द्रियाणि च परस्परविलक्षणानि भवन्तीति तेषां परमात्मविग्रहे सत्त्वाभ्युपगमे तस्यैकरसत्वं व्याहन्येत । अनभ्युपगमे तु तस्य सर्वेन्द्रियकार्य्यकर्तृत्वं न स्यात् इति चेत् तत्रोच्यते । समान एवं चाभेदादिति। चक्षुःश्रोत्रादीनां सत्त्वेऽप्येषां चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदात् समानः स एकरस एवोपपद्यते । आनन्दमयस्य तस्य स्वेच्छयाऽनेकविरुद्धाविरुद्धभावाभ्युपगमेऽपि तेषां भावानां ब्रह्माभिन्नत्वाभावादेकरसत्वाव्याघातात् ॥ १९ ॥

अथ यत्र कार्य्यं जीवविशेषे ईश्वरावेशः, तस्येश्वराविष्टजीवविशेषस्योपासनार्थं तस्मिन् जीवे सर्वेषामीश्वरधर्माणामुपसंहारः कार्य्यो नवेति जिज्ञासायां द्वैविध्यं वक्तुं तावत् प्रथमं पक्षमाह संबन्धादेवमन्यत्रापि इति। अन्यत्रेश्वराविष्टजीवेऽपि एवमीश्वरसर्वधर्मोपसंहारेणेश्वरवदेवोपासनं कार्य्यम् । अयोगोलके वह्नेरिव तत्र जीवे परमात्मसंबन्धात् ॥ २० ॥

अथवा पक्षान्तरं द्रष्टव्यम् । न वाऽविशेषादिति । न वोपसंहारःकार्य्यः । तस्य जीवस्यापीश्वरेणाविशेषात् । ईश्वरावेशादेव तत्र सर्वेश्वरधर्मसत्त्वात् ॥ २१ ॥ दर्शयति च तत्रेश्वरः स्वत एव सर्वानात्मधर्मान् इति नोपसंहारोऽपेक्ष्यते। उपसंहारो हि तत्रानुपलभ्यमानानां धर्माणां तत्र भावनम् । तथा चोपलभ्यमाने तत्रेश्वरधर्मे नोपसंहारः

कर्तव्योभवति ॥ २२ ॥ ननु इतरधर्माणामनुपसंहारेऽपि द्युलोकव्याप्त्यादयो धर्मास्तत्र जीवेउपसंहर्त्तव्याः स्युरिति चेदुच्यते ॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चात इति । अतः पूर्वोक्ता दविशेषादेव हेतोः सकलवीर्य्यसंभरणद्युव्याप्त्यादयोऽपि धर्मा नोपसंहार्य्याः ॥ २३ ॥ ननु सहस्रशीर्षा पुरुष–इत्यादिना पुरुषविद्या श्रूयते । ब्रह्मप्रपाठके च स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्युच्यते । पञ्चकोशविद्यायां चान्नमयादीनां पुरुषविधत्वमाख्यायते । तथा चान्नमयादीनांऽपुरुषविधत्वोपदेशात् पुरुषविद्योपात्तानां सहस्रशीर्षत्वादीनामत्रोपसंहारः स्यादत उच्यते । पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानादिति । इतरेषामन्नमयादीनां भौतिकानां पुरुषविद्यायामिव साकारव्यापकाधिदैविकब्रह्मस्वरूपस्य सहस्रशीर्षादिलक्षणस्याम्नानं नास्तीत्यतस्तत्र सहस्रशीर्षवत्वाद्युपसंहारो नास्ति ॥ २४ ॥

भगवद्भक्ति माहात्म्यम् ॥ २ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥ साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥२७॥ छन्दत उभयाविरोधात् ॥२८॥ गतेरर्थवत्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥२९॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥३०॥ अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥३१॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥३२॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥३३॥ इयदामननात् ॥३४॥ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३५ ॥ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥३६॥ सैव हि सत्यादयः ॥३७॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥३८॥ आदरादलोपः ॥ ३९ ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥ तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥४२॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥४३॥ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥४४॥ अतिदेशाच्च ॥४५॥ विद्यैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्-

दृष्टश्च तदुक्तम् ॥४८॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥४९॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५०॥ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥५१॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥५५॥ नाना शब्दादिभेदात् ॥५६॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

उद्गीथविद्यायां वागादिप्राणेषूद्गानेऽसुरकृतः पापवेधो देवपराजयश्चाभूत् तत्र हेतुमाह वेधाद्यर्थभेदादिति । अर्थस्यैश्वरलक्षणस्य भेदात् संबन्धाभावादेषु प्राणेषु वेधाद्यभूत् । आसन्ये तु प्राणे भगवत्संबन्धात् स दोषो नाभूदिति बोध्यम् ॥ २५ ॥

ईश्वरसंबन्धाभावे गुणहानिश्च भवतीत्याह हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति जीवस्य हानावीश्वरतो विभागे ये जीवनिष्ठा आनन्दांशैश्वर्य्यादयो धर्म्मास्तिरोहितास्ते भगवत्संबन्धे सति पुनराविर्भवन्ति । परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः । नतु सर्वथा भगवद्धर्मवत्वं किन्तु यावन्तस्तिरोहितास्तावन्त एवाविर्भवन्ति नान्ये धर्माः, उपायनशब्देन कथनात् । उपायनं प्राप्तिः । सा च स्वधर्माणामेव नान्येषाम् । नन्वानन्दादिभिः साम्ये ब्रह्माभेद एव स्यादिति चेन्नेत्याह कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् । कुशा औदुम्बर्य्यः समिधः । तत्संबन्धिच्छन्दःस्तुत्युपगानमभि त्वा शूर नोनुम इत्येतस्यामृचि अच एवोपसंहृत्य भकारेण क्रियते । नैतावता भकाराणामृगात्मकत्वं संभवति तथात्रापि बोध्यम् । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैरस्तु जीवे भगवदभेद एवेति चेत् तदभेदबोधनश्रुतितात्पर्यं पूर्वमुक्तमिति नैतच्छ्रुत्या तदभेदः कल्प्यः ॥ २६ ॥

सम्यक्परस्य पुरुषोत्तमस्यायो ज्ञानं येन स संपरायो भगवद्भक्तिमार्गः । तस्मिन् प्राप्तव्ये तर्तव्यस्य पापस्याभावान्न भक्त्या पापनाशः साध्यते । भक्तिमार्गे प्रवेशात् पूर्वमेव पापानां नष्टत्वात् । ननु सर्वे पाप्मानं तरन्तीति श्रुत्या भक्त्या पापनाशः कुतो नाङ्गीक्रियते तत्राह तथा ह्यन्ये इति । तस्याः श्रुतेर्ज्ञानमार्गीयविषयत्वात् । तथा हि भक्तिमार्गीयेभ्योऽन्ये पापवन्तो ज्ञानान्तरं पाप्मानं तरन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु तर्हि भरतस्य भक्तस्य भक्त्युत्तरं मृगदेहारम्भकपापस्थित्यसंभव इत्याशङ्क्याह—छन्दत उभयाविरोधादिति ॥ भक्तिमार्गे विशिष्टफलदानायेश्वरेच्छातो भक्तेरन्तरमपि पापनाशो भवतीति मन्तव्यम् ॥ तथा च नराणां क्षीणपापानामिति पापनाशतो भक्त्युदयबोधकवाक्यस्य मृगदेहारम्भकभरतप्रारब्धकर्मबोधकवाक्यस्य चेत्युभयोरेवाविरोधो भवति ॥ २८ ॥

मर्य्यादापुष्टिभेदेनोभयथापि गतेर्ज्ञानस्य फलजनकत्वं मन्तव्यम् अन्यथा तु "ज्ञानेनैव हि कैवल्यमिति, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति वाक्ययोर्विरोधः स्यात् ॥ २९ ॥

मुमुक्षोरपेक्षया रहस्यभजनकर्तैवोपपन्नो मन्तव्यः। भगवल्लक्षणपुरुषार्थस्य स्वाधीनत्वेनोपलब्धेः। लोके यथा स्वाधीनपतिका स्वामिनं स्वाधीनं मनुते तद्वत् ॥ ३० ॥

भगवतो धारणरसनभजनध्यानादीनां समुदितानामेव सतां फलसाधकत्व-मिति नास्ति नियमः। सर्वासामेव धारणादिभक्तीनां प्रत्येकस्यापि फलजनने विरोधाभावात्। एतच्च "चिन्तयँश्चेतसा कृष्णमिति श्रुतेः, केवलेन हि भावेनेति स्मृतेश्च गम्यते ॥ ३१ ॥

कार्य्यविशेषसाधनार्थं क्वचिज्जीवे भगवता ये स्वकीयधर्माः स्थापितास्ते आधिकारिकाः स्युः। तेषां यावत्कार्य्याधिकारमेवावस्थानं भवति। कार्य्ये संपन्ने तान् धर्मान् स्वस्मिन्नाकर्षति भगवान् न तु तज्जीवस्य जीवनपर्य्यन्तं स्थापयति ॥ ३२ ॥

त्रिविधोऽयमात्माभवति—जीवो अक्षरपरश्चेति। तत्र परस्य पुरुषोत्तमस्य प्राप्तिरेव मुख्या मुक्तिः॥ सा च भक्तानामेवाक्षरप्राप्त्यनन्तरं परप्राप्त्या संपद्यते। तत्राक्षरज्ञानस्य परम्परासाधनत्वम्। अक्षरज्ञानेन ब्रह्मीभावोत्तरं भगवद्भावात्। अथ अक्षरज्ञानिनां तु परमात्मसंबन्धाभावादक्षरप्राप्तिरूपा सामान्यमुक्तिरेवोप-पद्यते। तत्राक्षरज्ञानस्य साक्षात्साधनत्वम्। एवं मोक्षद्वयेऽप्यक्षरज्ञानानां सामान्य-मुक्तिपरभावमुक्तिभ्यां साधनत्वमुपपद्यते। नत्वेवमक्षरज्ञानवतां क्वचिदक्षरे लयात् सामान्यमुक्तिः क्वचित्पुनः परभक्तिभावोदयान्मुख्या मुक्तिरिति द्वैविध्यं कुतः संभव-तीति चेद् औपसद्वद्द्रष्टव्यम् उपसदाख्ये कर्मणि यजमानः सर्वेषु ऋत्विक्षु यं का-मयेत यज्ञयशसमृच्छेत् तं प्रथमं तानूनप्त्राख्यमाज्यं स्पर्शयेत्। तत्र यथा यजमाने-च्छा नियामिका तथाऽत्र भगवदिच्छा हेतुरिति बोध्यम्। ननु भगवत्संबन्धिश्रवणा-दीनां यथा भगवत्प्रापकत्वं तथाऽक्षरज्ञानस्य कुतो नेत्यत्राह तदुक्तमिति। "यद-क्षरं वेदविदो वदन्तीत्यारभ्य स याति परमां गतिमित्यन्तेनाक्षरज्ञानेनाक्षरस्यैव प्राप्तिर्नतु परस्य इति गीतायामुक्तम् ॥ ३३ ॥

अथ तैत्तिरीयकानन्दमीमांसायां मानुषानन्दमारभ्यैकादश्यामुत्तरकक्षायां ब्रह्मानन्दः परकाष्ठायामाख्यातः। सोऽयं ब्रह्मानन्दोऽक्षरानन्द एव प्रतिपत्तव्यः इयदामननात्। उत्तरोत्तरवृद्धिक्रमेण परिच्छिद्याख्यानात्। आनन्दानुभवयोग्यलय-पूर्वदशापेक्षयैवानन्दतारतम्यस्य वक्तुं शक्यतया तत्राक्षरानन्दस्यैव चरमसीमापन्न-त्वात्। निर्धर्मके तु परब्रह्मणि लये भोक्तुरभावादानन्दानुभवासंवात् गणनासाधक-संख्याद्यभावाच्च नानन्दतारतम्यं संभवति। तस्माज्ज्ञानिनामक्षरानुगामिनाम पेक्षि-

कात्यन्तिकानन्दप्राप्तावपि परिच्छेदसत्वादल्पत्वमेव। भक्तानां तु पूर्णपुरुषोत्तमानुगामिनामगणितानन्तानन्दावाप्तिरिति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

भगवता भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृत आत्मा स्वात्मा स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानं भजनेऽन्तरायमिति कृत्वा भगवान्नोत्पादयति तादृशभक्तविग्रहस्यालौकिकत्वात् तेषु यथाभूतग्रामो लौकिको नास्ति तद्वदिदं ज्ञानमपि तेषु नास्ति ॥ ३५ ॥

ननु चान्यथा भगवदभेदज्ञानस्य भजनान्तरायत्वाभ्युपगमे एकादशस्कन्धे भक्तेषूद्धवादिष्वभेदज्ञानेनोपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न । उपदेशान्तरवत् । यथा गायत्र्युपदेशेन संस्कृतं ब्राह्मणशरीरं वैदिककर्मोपयोगि भवति तथेदृशज्ञानोपदेशसंस्कृतो भक्तो भक्तिरसानुभवयोग्यो भवतीत्येतदर्थमुपदेशो नत्वभेदज्ञानार्थम् ॥ ३६ ॥

अहं कृष्णः कृष्णोऽहमित्येवं यद्विशिंषन्ति भक्ताः सव्यतिहारः सोऽपीतरवज्ज्ञेयः। विप्रयोगोद्रेकेऽश्रुप्रलापादिवदेवायं व्यतिहारोपि द्रष्टव्यः नैतावताऽभेदज्ञानस्य भक्तिफलत्वम् ॥ ३७ ॥

सत्यशमदमादयोपि भक्तानां सा भक्तिरेव हि भवति। सत्यादीनां ज्ञानमार्गीयसाधनानां प्रयत्नविशेषानपेक्षं स्वत एव भक्तेषूत्पत्तेः ॥ ३८ ॥

विहितभक्तेरितरत्र तु कामाद्यौपाधिकभगवद्भावे कामाद्येव तन्मुक्तिसाधनम्। तत्र च गृहादिभ्योपि मुक्तिसिद्धिः । भगवत्सेवासाधनत्वात् ॥ ३९ ॥

वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां च युगपत्करणे प्रसक्ते भगवद्धर्मेष्वादरश्रवणात् तेषां कर्मभिरलोपः ॥ ४० ॥

तथा च कर्मवद्धर्मयोर्युगपत्करणे उपस्थितेऽत आदरादलोपवचनाद् भगवद्धर्म एव कार्य्यः ॥ ४१ ॥

अस्माकं कर्मकरणेऽकरणे वा भगवदिच्छास्ति नास्ति वेति निर्धारणानियम आधुनिकानाम् । अतस्तैर्निष्कामतया तत्कर्तव्यमेव । भगवदिच्छाविषयकज्ञानवतोऽम्बरीषोद्धवयुधिष्ठिरादेस्तु जीवकृतकर्मफलात् पृथगीश्वरकृतकर्मफलं सन्मार्गरक्षालोकसंग्रहादिरूपं भवति । पूर्वोक्तस्य निष्कामकर्तुस्तु स्वकर्मजफलोत्पत्तिप्रतिबन्धाभावः फलम् ॥ ४२ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृजेत्यनेनोद्धवं प्रति भगवता कृतः सर्वात्मभावोपदेशस्तु प्रकर्षेण कृपावशादानवदेवासीत् । न तु साधनसाध्यासः। तदुक्तंश्रुत्या । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इति ॥ ४३ ॥

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुत्या भगवत्कर्तृकं भक्तवरणं प्रसिद्धम् । तस्य लिङ्गं सर्वात्मभावः । तस्य भूयस्त्वात् सर्वतोऽधिकत्वाद्धेतोस्तद्धि वरणं कालकर्मादिभ्यो बलीयास्ति । यदि भगवान् वरीतुमिच्छति तदास्य भक्तस्य कालदुरदृष्टादयो न प्रतिबन्धकाः संभवन्ति भगवदिच्छायाः सर्वतो बलवत्तरत्वात् । ननु मार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धः स्यादिति चेत्—तदप्युक्तमन्तराभूतग्रामवदिति सूत्रे ॥ ४४ ॥

भक्तिमार्गफलं सर्वात्मभावः । ज्ञानमार्गफलमात्मज्ञानम् । तयोश्च सर्वात्मभावस्य बलीयस्त्वे हेतुर्भूयस्त्वं तच्च छान्दोग्ये नारदसनत्कुमारसंवादे नोक्तमिति तत्र पूर्वपक्षः क्रियते सूत्रद्वयेन । पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यादिति । ताण्ड्योपनिषदि षष्ठाध्याये श्वेतकेतूपाख्याने नात्मज्ञानमुक्तम् । ततः सप्तमेऽध्याये नारदोपाख्याने यदिदं भूम्नो निरूपणं तदपि पूर्वाध्यायोक्तात्मज्ञानस्यैव विकल्पनं स्यात् । उभयत्रात्मन एव प्रकरणात् । यथा क्रिया बाह्यपूजा मानसं कर्मान्तरपूजा । तयोर्भेदेऽपि प्रकरणात् पूजात्वाविशेषः । तथैतयोः प्रकारभेदेऽपि प्रकरणात् ज्ञानत्वाविशेषः स्यात् ॥ ४५ ॥

नामैवैतन्नामोपास्वेत्यादिना तत्रैव नामब्रह्मातिदेशाच्चायं ज्ञानप्रकारविशेष एव स्यान्न तु भगवद्भावस्य भूयस्त्वं तत्रोक्तं सिद्धं भवतीति प्राप्ते ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमाह विद्यैव तु निर्धारणात् इति । भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्यानन्दात्मकपुरुषोत्तमस्यैव जिज्ञास्यत्वेन निर्धारणादिह विद्यैव निरूप्यते । विद्या हि सर्वात्मभावो न त्वात्मज्ञानम् । तस्मात् सर्वात्मभावस्यैव भूयस्त्वम् ॥ ४७ ॥

सर्वात्मभाववतां व्रजभक्तानां भगवत्स्पर्शादिना सर्वविस्मृतेर्दर्शनाच्च । चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेष्वित्यादिवचनात् । "तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणा"—इति श्रुतिदर्शनाच्च सर्वात्मभाव एव तत्रोक्तो गम्यते ॥ ४८ ॥

ननु तरति शोकमात्मविदित्युपक्रमाज्ज्ञानमेवात्र प्रतिपाद्यं न सर्वात्मभाव इति चेत् तत्र ब्रूमः । श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधेति । उपक्रमवाक्यानुरोधाज्ज्ञानविषयता प्राप्नोति । श्रुतिलिङ्गाभ्यां तु सर्वात्मभावः सिध्यति ॥ तत्र च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणेति न्यायाद्वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात् सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वस्य बाधो नास्ति इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

नन्वेवमपि तत्र श्रुतौ सर्वात्मभावः प्रतिपाद्यो नास्ति भूमा कुत्र प्रतिष्ठित इति प्रश्ने स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति ब्रह्मणः स्वाधारत्वाख्यानादिति चेत् तत्रोच्यते ॥ अनुबन्धादिभ्य इति । स वा एवं पश्यन्नित्यनेनतच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् भूमाधिकरणसर्वात्मभावादिभ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एवात्र प्रतिपाद्यो न ब्रह्मणः

स्वाधारत्वम् । नन्वात्मज्ञानवत् सर्वात्मभावस्यापि मुक्तिरेव फलमित्युभयोर्वैशेष्याभाव इति चेन्न । सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातो भिन्नाया मुमुक्षुप्रज्ञायाः भगवल्लीलासाधकत्वमेव न तु स्वकामनासाधकत्वम् । अत एव नास्या मुक्तिसाधकत्वम् ॥ दृष्टश्च व्रजभक्तादौ स्वरूपानुभावातिरिक्तफलाभावः । तदुक्तं भगवता—अहं भक्तपराधीन इत्यारभ्य, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या इत्यादिना ॥ ५० ॥

ननु सर्वात्मभावनिरूपकनारदसनत्कुमारसंवादप्रपाठके तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्त्या सर्वात्मभाववद्भक्तस्याप्यन्यकामना गम्यते इति चेत् तत्रोच्यते—नेति । नात्र कामचारोक्तिर्भक्तस्य नानाकामनासद्भावं प्रतिपादयति । सामान्यादप्युपलब्धेः तत्समानधर्मसंबन्धादपि श्रुतौ तत्प्रयोगो बहुश उपलभ्यते । प्रकृतेऽपि भगवत्संबन्धिसर्वसुखान्येव लोकास्तेषु कामचारत्वाभिप्रायेण तथोक्तिः । नन्वस्तु प्रसिद्धेषु लोकेष्वेव सर्वेषु कामचारः किमिति भगवत्सुखानां लोकत्वमिह कल्प्यते इति चेत् तत्र ब्रूमः । मृत्युवन्नहि लोकापत्तिरिति । न पश्यो मृत्युं पश्यतीति तादृशभाववतो यथा मृत्युनिषेधः क्रियते तथा भगवत्स्वरूपातिरिक्तलोकान्तरसंबन्धोऽपि न संभवतीति भावः ॥ ५१ ॥

तत्र हेत्वन्तरमुच्यते—परेण च शब्दस्य ताद्विध्यमिति ॥ शब्दस्य, आत्मन एवेदं सर्वमिति श्रुतिवाक्यस्य परेण, "सर्वमाप्नोति सर्वश"—इति वाक्येन ताद्विध्यमेकरूपत्वमस्तीत्यतो न लोकान्तरसंबन्धो वक्तुं शक्यः । नन्वात्मन एवेदमित्युक्ते पुनः सर्वमाप्नोतीति किमर्थमुच्यते तत्राह—भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति । हेतूनां बाहुल्ये दार्ढ्यं भवतीति कृत्वा पुनरनुबन्धो द्रष्टव्यः ॥ ५२ ॥

अत एवैके शाखिन आत्मनो भगवतो भक्तशरीरे आविर्भावात् तेन सह कामोपभोगं श्रावयन्ति—"सोऽश्नुते सर्वान् कामानिति श्रुत्या ॥ ५३ ॥

भगवता कृतस्य वरणस्याभावेन भगवद्भावस्याभावात्तु ज्ञानिनां हृदये परमव्योमाविर्भावस्य व्यतिरेको द्रष्टव्यः । ननु भगवतो ज्ञानविषयत्ववदाविर्भावोऽप्यस्तु । तत्राह । न तूपलब्धिवत् । उपलब्धिर्ज्ञानं तद्यथा साधनेन साध्यते न तथा भगवदाविर्भावः साध्यते । तस्य भगवत्कृतवरणं विना केनाप्युपायेनाशक्यत्वात् । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

तत्र निदर्शनमुच्यते प्रतिवेदं नियतानां हौत्रौद्गात्राद्यकर्मणां करणार्थं यजमानवृता ऋत्विजो यथा सर्वशाखीयकर्मकरणसमर्था अपि कर्मविशेषावबद्धत्वादन्यत्राधिकाराभावान्न सर्वशाखासु प्रभवन्ति तथात्र भगवद्वरणाभावाज्ज्ञानिनां हृदये भगवद्भावाविर्भावो नास्ति ॥ ५५ ॥

ननु केचित्कर्मज्ञाननिष्ठा अपि भक्तिमार्गे भगवता व्रियन्त इति ऋत्विग्दृष्टान्तवैषम्यमत आह—मन्त्रादिवद्वाऽविरोध इति । यथैक एव कश्चिन्मन्त्रो शास्त्राद्या-

वशादनेककर्मसु विनियुज्यते, कश्चिद् द्वयोः, क्वश्चिदेकत्रैव । तथेह भगवदिच्छावशाज्जीवोपि कश्चित्कर्मनिष्ठां प्राप्य वरणेन भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति, कश्चिज्ज्ञाननिष्ठां प्राप्य । कश्चित्तु प्रथमत एव भक्तौ व्रियत इत्यविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु भक्तिफलस्य सर्वात्मभावस्य लिङ्गभूयस्त्वादिति सूत्रे सर्वोत्कृष्टत्वमुक्तं तन्न युक्तम् ॥ श्यामा श्यामा जगति सकले इत्यादिषु लौकिकनायकस्यापि सर्वत्रनायिकाभानदर्शनात् तस्य लौकिकरसतुल्यत्वादिति चेत् तत्रोच्यते । भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमिति । यथा दर्शपूर्णमासादिक्रतुषु दोहनाधिश्रयणादिकर्मणां लौकिककर्मतुल्यत्वेपि न लौकिकत्वमलौकिकप्रमाणैकगम्यत्वात् तथैवेह भूम्नः सर्वात्मभावस्य सर्वोत्कृष्टत्वं नेयम् । तथा हि—आत्मनः प्राणा इत्यादिश्रुतिर्भक्तानां सर्वं भगवत एवेति दर्शयति । भक्त्यादीनां लौकिकक्रियासाम्येपि भगवद्विषयत्वात् सर्वोत्कृष्टत्वं भाव्यम् ॥ ५७ ॥

॥ इति भगवद्भक्तिफलभूतसर्वात्मभावस्वरूपविचारः ॥

॥ इति भगवद्भक्तिमाहात्म्याधिकरणम् ॥

(३) अथोपासनानिर्णयः ॥

काम्यास्तु यथा कामं समुच्चीयेरन्नवा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥ शिष्टेश्च ॥ ६० ॥ समाहारात् ॥ ६१ ॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥ न वा तत्सहभावोऽश्रुतेः ॥ ६३ ॥ दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

ईश्वरावताराणां व्यक्तिचरित्रादिभेदादुपासनापि तेषां भेदेनैव कार्या न तु सर्वावतारविशिष्टस्यैकस्य ब्रह्मणः । तत्तत्स्वरूपबोधकशब्दानां तदाकाराणां चरित्राणां च भेदादैकरूप्येणोपासनाया अयुक्तत्वात् ॥ ५८ ॥

पार्थक्येन कर्तव्यानां चोपासनानां विकल्पो न त्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवत् समुच्चयः । प्रत्येकावतारोपासनानां भिन्नानामपि सर्वेषामविशिष्टफलत्वात् । अन्यतमोपासनेन फलसिद्धौ समुच्चयवैयर्थ्यात् ॥ ५६ ॥

यास्तु काम्योपासना भिन्नफलास्ता यथा कामं समुच्चीयेरन् । फलगतविशेषसत्वाद्विकल्पानौचित्यात् । अथवा काम्यास्वपि यत्रैकस्या एवानेकफलसाधकत्वमुपपद्यते तत्र तयैकयैव कार्य्यसिद्धौ भिन्नफलत्वरूपपूर्वोक्तहेत्वभावात् समुच्चयो नास्ति ॥ ६० ॥

एकफलसाधकानामुपासनां भिन्नभिन्नस्थलेष्वाम्नातानां भिन्नाङ्गयुक्तानामङ्गेषु यथाश्रयभावो नेयः। यदङ्गं यत्राम्नातं तत्र तदङ्गविशिष्टं देवोपासनं कार्य्यम्। न त्वन्यत्राम्नातानामन्यत्रोपसंहारः कार्य्यः॥ ६१॥

शिष्टेः। तदङ्गानां तत्रैव शासनादन्यत्रोपनयने प्रमाणाभावात्॥ ६२॥

ज्ञानमार्गे तु सर्वावतारधर्माणामेकस्मिन् ब्रह्मण्येव समाहारात् सर्वधर्मविशिष्टैकब्रह्मोपासनं क्रियते॥ ६३॥

ऐश्वर्य्यवीर्य्यादिगुणानां सर्वावतारेषु साधारण्येन श्रवणाच्चैकस्मिन्नवतारे सर्वावतारधर्मोपसंहारेणोपासनमयुक्तम्॥ ६४॥

अथवा नैतद्युक्तम्। तेषां रूपाणां नियततया तत्सहभावश्रवणाभावात्॥ ६५॥

दर्शनाच्च। दर्शनं ह्युपासनस्य फलम् तच्च स्वधर्मविशिष्टैकावतारस्यैव संभवति नतु सर्वावतारधर्मविशिष्टस्य। तस्माद् भक्तिमार्गीयस्य स्वधर्मविशिष्टैकावतारोपासनमेव युक्तमिति सिद्धम्॥ ६६॥

॥ इति प्रातिस्विकधर्मविचारपादस्तृतीयः वल्लभीयानाम्॥ ३॥

(प्रातिस्विक धर्मपादः—मुख्यधर्मपादः)

❋ शुद्धा-शुद्ध पत्र ❋

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठाः	शुद्धपाठः
२	७	दुपथते	दुपपद्यते
२	२६	यथा	पथा
२	२७	मेषु	मेष
२	३२	क्षीयस्त्वे	क्षीयस्वे
२	३४	मेषमन्नत्वं	मेषामन्नत्वं
३	३०	भूयसीरद्भिः	भूयसीभिरद्भिः
४	६	संहारदा	संहाराद्
४	३५	प्रज्ञान्येति	प्रज्ञा-न्वेति
५	१	सपद्यते	संपद्यते
५	१०	निवर्त्ततन्ते	निवर्त्तन्ते
५	१६	आस्मिक	आकस्मिक
५	२३	श्रुत	श्रुतवृत्त
५	२६	प्रपद्यन्ते	प्रतिपद्यन्ते
५	२६	चावरो हन्ति	चावरोहन्ति
६	२४	सव	सर्व
६	२६	॥ ६ ॥	॥ १ ॥
७	२३	कर्मणा	कर्मणां
७	२७	कर्मणा	कर्मणां
८	४	"अण्डजं	ननु"अण्डजं
८	७	विचक्षणात्	विवक्षणात्
८	२५	॥ ६ ॥	॥ १ ॥
८	२८	उपतिष्ठन्ते	ऽवतिष्ठन्ते
६	६	कर्म भोगा	कर्मफलभोगा
६	३०	मित्यर्द्ध	मित्यर्थ
१०	६	भावानुपष्टम्भक	भावान्नमुपष्टम्भक

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
११	१३	कामं	कामं कामं
११	१८	पश्यामः	पश्यामः
११	१५	तस्मा माया	तस्मान्माया
१३	२५	स्वप्नं	स्वप्नं
२०	१७	ऽनिलयने	ऽनिलयने
२०	२४	तस्मै	स्तस्मै
२०	३१	कर्मणा	कर्मणां
२१	२८	निविशेषत्वं	निर्विशेषत्वं
२२	२	योगा योगया:	योगायोगयो:
२२	२	सर्वत्रा विशेषण	सर्वत्राविशेषेण
२२	१८	नामरूपयो निर्वहिता	नामरूपयोर्निर्वहिता
२२	२१	निर्विशेषं	निर्विशेषं
२२	२२	कस्मात्सर्वं	कस्मात्सर्वं
२२	२८	मानोंगु	मानोङ्गु
२२	३१	इत्यवै र्थ्या	इत्यवैयर्थ्या
२२	३५	वचो	वाचो
२३	१	मश्नुते	मश्नुते
२३	६	अन्तर्भावात्	अन्तर्भावाद्
२३	१०	यथा	तथा
२३	१६	विपरीतलिङ्ग	विपरीतलिङ्गं
२३	१८	निर्विशेपैकानन्न	निर्विशेषैकानन्त
२३	१९	ब्रवाति	ब्रवीति
२४	२	तदेव	तदेष
२४	११	ब्रह्मणोस्ति	ब्रह्मणोऽपि
२४	१२	ज्येत्	ज्येत
२४	१७	तर्हि	तर्हि
२४	१९	यतद्	यत्तद्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
२४	२१	वृश्म	वृश्य
२४	२२	प्रपश्य	पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति च श्रुतेः॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् इति
२४	२३	न्तोति	ति
२४	२१	ब्रह्मव	ब्रह्मैव
२४	३०		इति परिच्छेदप्रतिषेधाद- नन्तत्वाधिकरणं वा शङ्क- रमतेन ॥
२५	१	सर्वदाषा	सर्वदोषाः
२५	७	सूर्य्यकादिवत्	अत एव चोपमासूर्य्य- कादिवत्
२५	७	अम्बुवदगृहणात्तु	अम्बुवदग्रहणात्तु
२५	१६	प्रत्याह	प्रत्याह।
२५	१८	विमृत्युविशो-	विमृत्युर्विशो
२६	८	नाम रूप	नामरूप
२६	१०	उभय लिङ्गं	उभयलिङ्गं ब्रह्म
२७	१	दशनाच्च	दर्शनाच्च
२७	३	रूपविशेषैान्	अरूपविशेषान्
२७	६	तेषामेव	तैषामेष
२७	२४	तद्वैतत्	तद्वैतत्
२६	११	धार्म्मि व्यप देश	धर्म्मिवद् व्यपदेश
२६	१८	माररम्भण	मारम्भण
२६	२०	ब्रह्मणे	ब्रह्मणा
२६	२७	भिंन्नयो	भिन्नयो
३०	१	अधिक	अधिकं
३०	१	२।१।१२।	२।१।२२।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
३०	१	पूर्वोक्ति	पूर्वोक्त
३०	५	ज्ञीर्य्यन्त	ज्ञीर्य्यत
३०	२६	प्रज्ञे	प्राज्ञे
३१	२८	भेदस्योपपत्तश्च	भेदस्योपपत्तेश्च
३१	२६	तिरोभावे	तिरोभावे सति
३२	१८	परिच्छन्नत्वं	परिच्छिन्नत्वं
३२	२२	दुःखमेवापियर्नत	दुःखमेवापियन्ति
३२	२७	ब्रह्मपादो	ब्रह्म पादो
३३	१०	व्यातत्व	व्याप्यत्व
३३	११	सर्वगतं	सर्वगतम् ।
३३	२२	उपपत्तेः	उपपत्तेः ।
३३	२६	एवानन्दयति	एवानन्दयाति
३३	३०	फलयोग—	फलभोग-
३४	६	श्वेतमालभेद्	श्वेतमालभेत
३५	१०	शुद्धकर्मप्रकारः	शुद्धकर्मप्रकाराः
३५	१२	विद्यालक्षणं प्रकरण-	विद्यालक्षणप्रकरण-
३५	१६	वासनाराधना	वासना भावनाराधना
३६	८	छान्दोगा	छन्दोगा
३६	६	पञ्च संख्य	पञ्चसंख्य
३६	११	छन्दग	छान्दोग्ये
३६	१३	श्रत्रमनांसि	श्रोत्रमनांसि
३६	१५	वैषम्पा	वैषम्ये
३६	२५	शि । व्रताद्य पेक्षणा	शिरोव्रताद्यपेक्षणा
३६	२८	व्रतान्तराणु पय स्य	व्रतान्तराण्युपन्यस्य
३६	२६	शिराव्रत	शिरोव्रत
३६	३१	रानानुजादीनाम्	रामानुजादीनाम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
३६	३४	कारश्च	काराश्च
३७	४	विशेषकारणं	विशेषकाणां
३७	६	विद्यकत्वम्	विद्यैकत्वम्
३७	७	वेद्यकत्वापदेशात्	वेद्यैकत्वोपदेशात्
३७	२३	कनीयसा	कानीयसा
३८	११	एकविद्यं	ऐकविद्यं
३८	१४	रूपान्यथात्वं	रूपान्यथात्वं विद्यान्यथात्वं
३८	१५	नादसुरे	नादसुर
३८	२१	मत्रान्याय्यम्	मत्र न्याय्यम्
३८	२४	तुरोधावयवे	तुरोधादुद्गीथावयवे
३८	२५	मुद्गीथा	दुद्गीथा
३९	७	दर्शनाद्धेतोः	दर्शनाद्धेतोः
३९	९	सूद्गीथ	सूद्गीथविद्यासूद्गीथ
३९	१४	तस्मादुभय	तस्मादुभयं
३९	२१	गृहीत-	गृहीतः
३९	२५	मुद्गीथ	मुद्गीथमुपासीत
३९	२८	अथ	यथा
३९	३४	उद्गीथबुद्धया	उद्गीथबुद्धया
४०	३	तृतीयपक्ष	तृतीयः पक्षः
४०	८	चतुर्थ पक्षः	चतुर्थः पक्षः
४०	२०	अविशेषतो	प्रविवेश ततो
४०	२२	सुहयः	सुहयः सैन्धवः
४०	३३	काशात्मनः	काशात्मानः
४२	४	मनोमय	मनोमयविज्ञानमय
४२	७	अथोऽन्तर	अन्योऽन्तर
४२	११	मिहेतरेसाम्ये	मिहेतरसाम्येन
४२	१२	सोऽकामयद्	सोऽकामयत

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
४२	२२	उपसहारा	उपसंहार
४२	२४	स्तत्र	स्त्वत्र
४२	२५		आनन्दादयः प्रधानस्य ॥१॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरु- पचयापचयौ हि भेदे ॥२॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ।३।
४२	२७	धर्माः	धर्माः सन्तीत्यतः
४२	२६	विशिष्यं	विशेष्यं
४३	१२	पुरुषविपयसादर	पुरुषविषयमादरं
४३	३१	ग्रहमस्ति	ग्रहणमस्ति
४५	१	प्रतिष्ठित	प्रतिष्ठितं
४५	५	सृष्ट्य	सृष्ट्य
४५	१७	मानसमञ्जसं	मानमसमञ्जसं
४५	१७	विज्ञानस्त्वयोः	विज्ञानमयत्वयो
४५	२३	आनन्दादय	तथाचैते आनन्दादय
४७	१४		इत्यवधारणादर्थ निर्णया- धिकरणम् ॥
४७	१७	बिधिपारिनिष्ठा	विधिपरिनिष्ठा
४७	२१	अशित्वाचामन्ति	अशित्वा चाचामन्ति
४७	२३	नग्नताकालक्षण	नग्नताकालक्षण
४८	१	विधिरित्युक	विधिरित्युक्तं
४८	३	पाठः	पाठम्
४६	१८	गेष्णौ	गेष्णौ तौ गेष्णौ
५०	२६	बिलक्षण	विलक्षणं
५०	३०	वत्नीय	पत्नीय
५१	१	तस्मादनया	तस्मादनयो
५१	२२	प्रधोन	प्रधानो

पृष्ठ	पङ्क्ती	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
५१	२७	सामर्थ्या	सामर्थ्या
५२	११	श्रवण	श्रवणे
५२	२२	पौर्वापर्य्य प्रसङ्ग	पौर्वापर्य्यप्रसङ्ग
५३	६	प्राप्त	प्राप्ते
५५	१	सर्वषामिति	सर्वेषामिति
५५	२८	प्रयत्र	प्रयत्नं
५६	१२	गन्धापाप्त्यादि	गन्धाप्राप्त्यादि
५७	२५	क्लेश	क्लेशै
५९	१८	अशना	अशनाया
६०	१२	श्रवण	श्रवणा
६०	१७	द्वितीयप्रश्न	द्वितीयप्रश्ने
६०	३३	बचनयोरप्यक	बचनयोरप्येक
६१	१०	अग्दृयश्च	अदृश्यश्च
६२	१	स या	स यो
६२	२४	विद्यत	विद्येत
६३	६	विद्यापदेशः	विद्योपदेशः
६४	२	सूत्ररेकमधिकरणं	सूत्रैरेकमधिकरणं
६४	३	संहराधिकरणं	संहाराधिकरणं
६४	८	प्राणाग्नि होत्रस्य	प्राणाग्निहोत्रस्य
६४	१६	भाजने	भोजने
६४	२८	श्रुणोति	श्रृणोति
६५	२६	प्राणकाशयारैक्येन	प्राणाकाशयोरैक्येण
६७	१	परम	परमं
६८	१	श्रोत्रण	श्रोत्रेण
६८	१	श्रृण्वन्ति	श्रृण्वन्ति
६८	३३	हेतुन्	हेतून
६९	११	मनश्चिदादीना	मनश्चिदादीनां

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
६६	१४	अग्नि व मृत्युः	अग्निर्वै मृत्युः
७०	४	लाकान्तरसंचारी	लोकान्तरासंचारी
७०	२४	वादाचित्	कादाचित्
७१	३	लाकान्तरे	लोकान्तरे
७१	६	यथायासते	यथोपासते
७२	१	कबा	कर्म्मा
७४	२	मुद्गीर्थ	मुद्गीथं
७५	१३	चिर	चिरं
७६	१०	अनुपपत्तस्तु	अनुपपत्तस्तु
७६	१५	गार्गिः	गार्गि
७६	१५	विधृता	बिधृतौ
७७	३	इत्युक्त	इत्युक्तं
७७	४	बिभागा	विभागो
७७	६	नत्व	नत्त्व
७७	१६	तस्याविद्वाद्विषयत्वात्	तस्याविद्वद्विषयत्वात
७८	१०	एव	एवं
७८	१२	सामाना	समाना
७९	१४	ऊर्ध्वाश्चवृत्ता	ऊर्ध्वाश्चावृत्ता
८०	२१	घद्यपि	यद्यपि
८१	२५	चाक्रायण॰	चाक्रायणो
८१	३३	मद्द	मद्यं
८१	३३	सिश्चयुः	सिश्चेयुः
८१	३४	दित्यदि	दित्यादि
८२	२६	अनुष्ठीयमानैयज्ञा	अनुष्ठीयमानैर्यज्ञान
८३	४	विद्या	विद्यां
८३	८	ब्रह्मवित्वम	ब्रह्मवित्त्वम्
८५	२१	विधिरति	विधिरिति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
८५	३१	पण्डित्यादति	पाण्डित्यादति
८६	६	शव्दाच्छ्रवण	शब्दाच्छ्रवण
८६	१२	गृह्लते	गृह्यते
८६	१३	विद्याः	विद्यायाः
८७	१	कम्मव	कर्म्मैव
८७	१७	तत्र त	तत्र तं
९०	८	व्रह्मभावना पौनःपुन्यं	व्रह्मभावनापौनःपुन्यं
९०	१४	ह्रग्रयन्ति	ग्राहयन्ति
९०	२६	भेदव्यवहारा	भेदव्यवहारो
९०	३१	स्वय	स्वयं
९१	३	ईश्वरप्रत्यगात्मकत्वन	ईश्वरप्रत्यगात्मकत्वेन
९१	७	अवयेऽपि	अवयवेऽपि
९१	१६	त्मतः	त्मनः
९१	२२	कार्य्यपर्बाणां	कार्य्यपर्य्यायाणां
९१	२८	एवमिहा।प	एवमिहापि
९१	२८	काय्य	कार्य्य
९२	६	प्रतोके	प्रतीके
९२	२७	बाच	वाचि
९२	३३	त्तपेइत्याःहु	पत्तेरित्याहुः
९३	१८	कुशात्तरम्	कुशोत्तरम्
९४	२	तद्व्य देशात्	तद्व्यपदेशात्
९४	४	तत्काय्यायैव	तत्कार्य्यायैव
९४	६	तविदित्वा	तेविदित्वा
९५	१	सपद्यते	संपद्यते
९५	१	भोगानारम्भा	भोगानारम्भो
९५	१६	तर्हिं	तर्हि
९५	१७	ज्ञाननाश्यत्वाख्यान	ज्ञाननाश्यत्वाख्यानं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
९६	११	फलभूत ।	फलभूता
९६	२२	क्ष ।यित्वा	क्षपयित्वा
९७	२६	बागवृत्य	वाग्वृत्त्य
९७	३१	न्येति	न्वेति
९७	३२	एतास्तेजोमात्रा:	एतास्तेजोमात्रा:
९८	१७	आत्मकत्वातु	आत्मकत्वात्तु
९८	२०	ताभि	ताभिः
१०१	४	ब्रह्मलोक मतिक्रम्य	ब्रह्मलोकमतिक्रम्य
१०१	५	मूर्द्धन्य	मुर्द्धन्य
१०१	१८	सव	सर्वं
१०२	१८	त त्व	तत्त्व
१०३	८	गत्यनुस्मृात	गत्यनुस्मृति
१०३	२३	तयोर्द्ध	तयोर्ध्व
१०४	२	मामाति	मामोति
१०४	१५	महोरात्र	महोरात्रं
१०५	३	गर्हितम्	गर्हितम्
१०५	२३	स्मतुं	स्मतुं
१०७	२	देवाना	देवानां
१०७	२६	शाब्दस्य	शब्दस्य
१०९	३	स्वतन्त्रा	स्वतन्त्रा:
११०	१	कार्य्य	कार्य्यं
१११	१	निर्धारयितु	निर्धारयितु
१११	७	मानत्वत्	मानत्वात्
११५	१३	रूपेणाय	रूपेणायं
११५	१४	सकल्प	संकल्प
११५	१६	निमितान्तर	निमित्तान्तर
११६	१०	ब्रह्मलाके	ब्रह्मलोके

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
११८	२१	ऽनिलयतेऽभयं	ऽनिलयनेऽभयं
११८	२६	भीषादेति	भीषोदेति
११६	३	सवषु	सर्वेषु
११६	४	सवविधसुख भागमत्रे	सर्वविधसुखभोगमात्रे
११६	४	केवलभीश्वरण	केलवमीश्वरेण
११६	५	आपा वै	आपो वै
११६	५	लोकाऽसौ	लोको ऽसौ
११६	६	सवाणि	सर्वाणि
११६	८	तहि	तर्हि
११६	२५	भुञ्जत्रिभ	भुञ्जत्रिमं
१२१	१०	त्वनुभूयेतर	त्वनुभूयेतरे
१२१	२६	ननूपपलक्षणार्थ	ननूपलक्षणार्थ
१२२	१	वैके चास्मा ल्लाकात्	वैके चास्माल्लोकात्
१२२	२६	भवत्यभ्र	भवत्यभ्रं
१२३	१४	रेतस्यसङ्क	रेतस्यसङ्क
१२४	४	बन्धविपर्य्य यौ	बन्धविपर्य्ययौ
१२४	२०	किमथं	किमर्थं
१२८	३	सामं ञ्जस्यात्	सामञ्जस्यात्
१२८	५	समं ञ्जसं	समञ्जसं
१२८	८	सामं ञ्जस्यं	सामञ्जस्यं
१२८	२८	सामंञ्जस्यं	सामञ्जस्यं
१२६	२१	सव	सर्व
१३०	५	समं ञ्जसं	समञ्जसं
१३१	१३	धामणः	धर्मिणः
१३२	२	मुपास्यथं	मुपास्त्यर्थं
१३४	२४	ल्कतिः	क्लृप्तिः
१३५	१६	समंञ्जसमिति	समञ्जसमिति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्ध पाठः	शुद्ध पाठः
१३६	८	संहार प्राप्तिः	संहारप्राप्तिः
१३६	१८	गुण नामुपसंहारः	गुणानामुपसंहारः
१३६	२२	दीनामाननन्दरूपतया	दीनामानन्दरूपतया
१३६	२८	मयाद्धतोरेव	मयाद्धेतोरेव
१३६	३२	पूवष्वन्नमयादिषु	पूर्वेष्वन्नमयादिषु
१३६	३	शरीर	शरीरे
१४०	१७	ब्रह्मोभावोत्तरं	ब्रह्मभावात्तर
१४०	३२	गामिनाम पेक्षि	गामिनामापेक्षि
१४२	३	बलीया स्ति	वलीयोस्ति